МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОЛЬШАКОВ ДЕНИС КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК 347.921.6:347.132.6](477)

ДИСЕРТАЦІЯ

ВИТРАТИ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

08 «Право»
081 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ **Большаков Д.К.**

Науковий керівник: **Калінюк Анжела Леонідівна**, доктор філософії в галузі права, доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Большаков Д. К. Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2026.

Дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням, у якому витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві розглядаються як самостійний процесуально-правовий інститут гібридної – договірної та процесуальної – природи в умовах регулювання, що склалося після реформи цивільного процесуального законодавства 2017 року (Закон України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII). Актуальність дослідження зумовлена тим, що ця реформа запровадила критерії розумності та співмірності витрат на правничу допомогу, механізм їх попереднього розрахунку й детальний порядок доказування, скасувавши граничний розмір компенсації, проте відсутність чітких методологічних критеріїв оцінки розумності породила суперечливу судову практику. Об'єктом дослідження є суспільні правовідносини, що виникають у зв'язку з реалізацією права на професійну правничу допомогу та розподілом пов'язаних із нею витрат між учасниками справи, а предметом – інститут таких витрат у цивільному судочинстві України, який тривалий час не виокремлювався у вітчизняній доктрині як самостійний предмет аналізу. Методологічну основу роботи становить комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів – діалектичного, історичного й логічного, системно-структурного, порівняльно-правового, формально-юридичного, узагальнення та правового моделювання.

Досліджено еволюцію правового регулювання інституту: сформований у римському праві принцип відповідальності переможеної сторони за судові витрати дістав різне нормативне втілення у французькій (дискреційній), германській (тарифній) та нідерландській (змішаній) традиціях, тоді як вітчизняна еволюція визнана унікальною – від дореволюційної рецепції

принципу victus victori через радянський ідеологічний розрив у формі «безоплатного правосуддя» до відновлення принципу відшкодування та його наповнення критеріями розумності й співмірності у реформі 2017 року. За результатами порівняльно-правового аналізу регулювання витрат у державах – членах ЄС виокремлено чотири самостійні нормативні моделі: тарифну (Німеччина), дискреційну (Франція), змішану (Нідерланди) та договірно-ринкову (Англія і Уельс). Обґрунтовано, що жодна з них повністю не усуває «дефіциту відшкодування» – структурної розбіжності між реальними витратами переможця та сумою компенсації; на основі даних Звіту CEPEJ 2024 сформульовано «бюджетний парадокс доступу до правосуддя»: держави з найнижчим рівнем бюджетного фінансування правової допомоги мають найвищу суспільну потребу в ній.

На підставі системного аналізу практики Європейського суду з прав людини у справах Airey v. Ireland (1979), Kreuz v. Poland (2001), Stankov v. Bulgaria (2007) та Steel and Morris v. United Kingdom (2005) сформульовано чотиривимірний мінімальний стандарт регулювання витрат, обов'язковий для України як держави – члена Ради Європи: заборону фактичного усунення сторони від суду через непосильні витрати; вимогу пропорційності фінансового навантаження; заборону механізмів, що знецінюють присуджену компенсацію; вимогу реальної рівності сторін у провадженнях із суттєвою диспропорцією ресурсів. Досліджено термінологічну дихотомію «правова допомога» / «професійна правнича допомога» як вираження вибору законодавця на користь якості над доступністю: запровадження терміна «професійна правнича допомога» у статті 131-2 Конституції України та виключна адвокатська монополія на судове представництво підвищили стандарт якості правничих послуг, водночас звузивши коло їх надавачів і збільшивши вартість доступу, через що напруження між якістю та доступністю перемістилося з нормативного рівня на практичний.

Розкрито гібридну природу витрат як системоутворюючу ознаку інституту: у матеріально-правовому вимірі вони є грошовим виразом вартості

послуг адвоката за цивільно-правовим договором, укладеним на засадах свободи договору, а в процесуальному – самостійним видом судових витрат, що розподіляються виключно за правилами процесуального законодавства і не є збитками у цивільно-правовому розумінні. Сформульовано авторське визначення цих витрат та виокремлено чотири функції інституту – компенсаційну (системоутворюючу), превентивну, регуляторну й процесуально-дисциплінарну. Визначено склад витрат, що охоплює три структурні елементи: гонорар адвоката у різних договірних формах (фіксований, погодинний та умовний – гонорар успіху), вартість послуг помічника адвоката та супутні позагонорарні витрати. Доведено відсутність прямої залежності між розміром позовних вимог і реальним обсягом роботи адвоката, а тому критерій співвідношення витрат із ціною позову не може застосовуватися ізольовано від інших критеріїв частини четвертої статті 137 ЦПК України. Досліджено правовий режим гонорару успіху: після постанови Великої Палати Верховного Суду у справі № 904/4507/18 від 12 травня 2020 року, що кваліфікувала його як складову гонорару адвоката, обґрунтовано авторську концепцію, за якою гонорар успіху відшкодовується стороною, що програла, лише за одночасного дотримання трьох умов – досягнення позитивного результату, відповідності критеріям розумності й співмірності та причинно-наслідкового зв'язку між наданою допомогою і цим результатом.

Розмежовано три механізми відстрочення та розстрочення витрат залежно від стадії провадження – договірний (стаття 627 ЦК України), судовий при виконанні рішення (стаття 435 ЦПК України) і спеціальний (частина п'ята статті 142 ЦПК України), – та доведено, що стаття 136 ЦПК України охоплює виключно судовий збір і публічні витрати. Позицію Великої Палати Верховного Суду у справі № 755/9215/15-ц від 19 лютого 2020 року щодо відшкодування «несплачених» витрат оцінено як важливий крок у забезпеченні доступу до суду, що ґрунтується на конструкції правочину з відкладальною обставиною (стаття 212 ЦК України). Установлено триетапний механізм розподілу витрат – попередній розрахунок (стаття 134), визначення розміру й доказування (стаття

137) та розподіл за результатами розгляду справи (стаття 141) – і двоступеневу структуру регулювання їх розміру: приватноправовий рівень договірної свободи та процесуальний рівень судового контролю за критеріями реальності, необхідності й розумності. Аналіз практики Верховного Суду виявив значну непослідовність у застосуванні цих критеріїв; системно обґрунтованішою визнано позицію, за якою зменшення витрат можливе лише за клопотанням сторони (справа № 922/445/19), однак відсутність повноваження суду діяти ex officio за явної непропорційності суперечить стандартам ЄСПЛ.

Обґрунтовано концепцію «рішення на користь відповідача», за якою закриття провадження чи залишення позову без розгляду є процесуальною перемогою відповідача й породжує його право на відшкодування витрат за рахунок позивача; виявлено «процесуальний вакуум» щодо розподілу витрат у разі непідсудності справи та запропоновано усунути його за аналогією з § 281 Abs. 3 і § 91a ZPO. Охарактеризовано звільнення від витрат через загальний (стаття 136 ЦПК України) і спеціальний (система безоплатної вторинної правничої допомоги за Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» № 3460-VI) інструменти та виявлено системну прогалину – відсутність регресного відшкодування державою витрат на таку допомогу з переможеного відповідача; порівняльний аналіз моделей Франції (стаття 700 CPC), Нідерландів і Німеччини (§ 114 ZPO, Prozesskostenhilfe) визначив ознаки найефективнішої системи звільнення від витрат.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше виявлено «дефіцит відшкодування» як іманентну рису моделей ЄС, сформульовано чотиривимірний мінімальний стандарт ЄСПЛ, обґрунтовано концепцію «рішення на користь відповідача» та виявлено системну прогалину щодо регресного відшкодування витрат на безоплатну вторинну правничу допомогу; удосконалено класифікацію моделей регулювання витрат, підхід до розуміння гібридної природи й визначення поняття цих витрат, концепцію гонорару успіху та пропозиції щодо вдосконалення статті 137 ЦПК України; дістали подальшого розвитку концепція «фінансового розриву» у доступі до

правосуддя, двоступенева структура регулювання розміру витрат і розмежування механізмів їх відстрочення та розстрочення.

За результатами дослідження розроблено пропозиції щодо вдосконалення статей 133, 134, 136, 137, 141, 142 ЦПК України: доповнити частину четверту статті 137 методологічними критеріями оцінки розумності витрат із урахуванням звичайного рівня оплати послуг адвоката у відповідній категорії справ і регіоні; розширити повноваження суду зменшувати витрати ex officio за явної непропорційності; встановити граничний відсоток відшкодування у малозначних справах; реформувати частину п'яту статті 142 на основі ретроспективної оцінки перспективності позову; запровадити механізм регресного відшкодування витрат на безоплатну вторинну правничу допомогу та інститут часткової державної компенсації за моделлю Prozesskostenhilfe; рекомендувати Верховному Суду підготувати узагальнююче роз'яснення щодо критеріїв оцінки розумності та співмірності витрат. Практичне значення результатів полягає в можливості їх використання у науково-дослідній, законотворчій, правозастосовній діяльності та освітньому процесі. Реалізація запропонованих змін у поєднанні з уніфікованою практикою Верховного Суду дозволить привести вітчизняний інститут витрат на професійну правничу допомогу у відповідність до загальноєвропейських стандартів доступу до правосуддя, чотиривимірного мінімального стандарту ЄСПЛ та євроінтеграційних зобов'язань України, забезпечивши реальний, а не декларативний захист права кожного на справедливий судовий розгляд.

Ключові слова: витрати на професійну правничу допомогу; гонорар адвоката; гонорар успіху; правнича допомога; цивільне судочинство; судові витрати; розподіл судових витрат; співмірність витрат; розумність витрат; доступ до правосуддя; адвокатська монополія; безоплатна правнича допомога; гібридна правова природа витрат; порівняльно-правовий аналіз; ЄСПЛ.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Большаков Д. К. Методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 5. С. 78–84. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.5

2. Петровський А. В., Большаков Д. К., Тіхонова В. Г. Витрати на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2023. № 3 (81). С. 289–294. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.46

3. Большаков Д. К. Про доцільність державного регулювання оплати послуг представника, який не є адвокатом, в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 3. С. 19–26. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.4

4. Большаков Д. К. Склад витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві України: теоретичний аналіз структурних елементів та актуальні питання правозастосування. *Право.ua*. 2026. № 1. С. 604–612. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.79

5. Borovska I., Riabykh N., Lymar Yu., Nahorniuk-Danyliuk O., Bolshakov D. The Limits of Judicial Discretion in Determining the Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings: a Comparative Legal Analysis of Regulatory Models and Assessment Criteria. *MSW Management*. 2026. Vol. 36. Issue 1s. P. 2643–2647. DOI: https://doi.org/10.7492/c4ejj866 (Scopus)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Большаков Д. К. Стамбульська конвенція та витрати на правничу допомогу: імплементація міжнародних стандартів доступу до правосуддя для жертв домашнього насильства в Україні. Міжнародні та національні правові інструменти у боротьбі з гендернозумовленим насильством : матеріали

міжвузівської науково-практичної конференції (Київ, 25 листоп. 2025 р.). Київ : НАВС, 2025. С. 193–195.

7. Большаков Д. К. Проблема застосування критеріїв розумності та співмірності витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві України. Міжнародний кримінальний суд у системі сучасного правосуддя : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 24 квіт. 2026 р.). Київ : НАВС, 2026. С. 171–174.

SUMMARY

Bolshakov D. K. Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in Specialty 081 “Law”. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2026.

This dissertation is the first comprehensive monographic study in Ukraine in which the costs of professional legal assistance in civil proceedings are examined as an autonomous institution of procedural law of a hybrid – contractual and procedural – nature, within the regulatory framework established after the reform of civil procedural legislation in 2017 (Law of Ukraine No. 2147-VIII of 3 October 2017). The relevance of the study stems from the fact that this reform introduced the criteria of reasonableness and commensurability of legal-assistance costs, a mechanism for their preliminary estimation and a detailed procedure for proving them, while abolishing the statutory ceiling on compensation; at the same time, the absence of clear methodological criteria for assessing reasonableness has given rise to inconsistent judicial practice. The object of the study is the social relations arising in connection with the exercise of the right to professional legal assistance and the allocation of the related costs among the participants in a case, while its subject is the institution of such costs in the civil proceedings of Ukraine, which for a long time was not distinguished in domestic doctrine as an autonomous object of analysis. The methodological basis of the work comprises a set of general-scientific and special-legal methods – the dialectical, the historical and logical, the systemic-structural, the comparative-legal, the formal-legal, generalisation and legal modelling.

The evolution of the legal regulation of the institution is examined: the principle of the losing party’s liability for court costs, which originated in Roman law, received different normative embodiments in the French (discretionary), the Germanic (tariff-based) and the Dutch (mixed) traditions, whereas the domestic evolution is found to be unique – from the pre-revolutionary reception of the victus victori principle, through the Soviet ideological rupture in the form of “free justice”, to the restoration of the

reimbursement principle after the attainment of independence and its substantive enrichment with the criteria of reasonableness and commensurability in the 2017 reform. A comparative-legal analysis of the regulation of costs in the EU Member States made it possible to identify four autonomous normative models: the tariff-based (Germany), the discretionary (France), the mixed (the Netherlands) and the contractual-market (England and Wales). It is substantiated that none of them fully eliminates the "reimbursement deficit" – the structural divergence between the winner's actual legal-assistance costs and the amount subject to compensation; drawing on the data of the CEPEJ 2024 Report, the "budgetary paradox of access to justice" is formulated, namely that the States with the lowest level of budgetary funding of legal aid are at the same time those with the highest social need for it.

On the basis of a systematic analysis of the case law of the European Court of Human Rights in Airey v. Ireland (1979), Kreuz v. Poland (2001), Stankov v. Bulgaria (2007) and Steel and Morris v. United Kingdom (2005), a four-dimensional minimum standard for the regulation of legal-assistance costs is formulated as binding upon Ukraine as a member State of the Council of Europe: the prohibition of effectively barring a party from the court because of unaffordable costs; the requirement of proportionality of any financial burden; the prohibition of mechanisms that devalue the awarded compensation; and the requirement of genuine equality of arms in proceedings marked by a substantial disparity of resources. The terminological dichotomy "legal aid" / "professional legal assistance" is examined as the normative expression of the legislator's choice in favour of quality over accessibility: the introduction of the term "professional legal assistance" in Article 131-2 of the Constitution of Ukraine and the establishment of an exclusive advocate's monopoly on court representation raised the minimum quality standard of legal services while narrowing the range of their providers and increasing the cost of access to them, as a result of which the tension between quality and accessibility was not removed but merely shifted from the normative to the practical level.

The concept and legal nature of the costs of professional legal assistance are disclosed, and their hybrid character is substantiated as the system-forming feature of

the institution: in the substantive-law dimension these costs constitute the monetary expression of the value of an advocate's services under a civil-law contract concluded on the basis of freedom of contract, while in the procedural dimension they acquire the status of an autonomous type of court costs that are allocated solely under the rules of procedural law and do not constitute damages in the civil-law sense. An author's definition of these costs is formulated, and four functions of the institution are distinguished – the compensatory (system-forming), the preventive, the regulatory and the procedural-disciplinary. The composition of the costs is determined as comprising three structural elements: the advocate's fee in its various contractual forms (fixed, hourly and conditional – the success fee), the cost of the services of the advocate's assistant, and ancillary non-fee expenses. It is shown that there is no direct correlation between the amount of the claim and the actual scope of the advocate's work, and that the criterion of correlating the costs with the value of the claim therefore cannot be applied in isolation from the other criteria laid down in part four of Article 137 of the CPC of Ukraine. The legal regime of the success fee is examined: following the ruling of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No. 904/4507/18 of 12 May 2020, which qualified it as a component of the advocate's fee, an author's conception is substantiated according to which the success fee is recoverable from the losing party only where three conditions are met simultaneously – the attainment of a positive outcome in the case, conformity of the fee with the criteria of reasonableness and commensurability, and the existence of a causal link between the legal assistance provided and that outcome.

Three autonomous legal mechanisms for the deferral and payment by instalments of legal-assistance costs are distinguished according to the stage of the proceedings – the contractual one (Article 627 of the Civil Code of Ukraine), the judicial one at the stage of enforcement of the judgment (Article 435 of the CPC of Ukraine) and the special one upon the inconclusive termination of the proceedings (part five of Article 142 of the CPC of Ukraine); it is shown that Article 136 of the CPC of Ukraine, by its subject-matter scope, covers exclusively the court fee and public expenses. The position of the Grand Chamber of the Supreme Court in case No.

755/9215/15-ts of 19 February 2020 concerning the admissibility of reimbursing “unpaid” costs is assessed as an important step towards securing access to the court, since it rests on the construction of a transaction subject to a suspensive condition (Article 212 of the Civil Code of Ukraine). A three-stage procedural mechanism for the allocation of costs is established – the preliminary estimate (Article 134), the determination of the specific amount together with its proof (Article 137) and the actual allocation upon the outcome of the case (Article 141) – along with a two-tier structure for regulating their amount: the private-law tier of the contractual freedom of the advocate and the client, and the procedural tier of public judicial control under the criteria of the reality, necessity and reasonableness of the costs. The analysis of the case law of the Supreme Court has revealed considerable inconsistency in the application of these criteria; the position according to which costs may be reduced only upon a motion of the opposing party (case No. 922/445/19) is recognised as systemically better founded, yet the absence of a power of the court to act ex officio in cases of manifest disproportion is at variance with the standards of the ECtHR.

The conception of a “decision in favour of the defendant” is substantiated, according to which a ruling that terminates the proceedings or leaves the claim without consideration constitutes a procedural victory of the defendant and gives rise to the defendant’s right to reimbursement of costs at the plaintiff’s expense; a “procedural vacuum” concerning the allocation of costs in the event of termination of the proceedings for lack of jurisdiction is identified, and its elimination is proposed by analogy with § 281 Abs. 3 and § 91a of the German ZPO. The grounds and procedure for exemption from costs are characterised through two autonomous instruments – the general one (Article 136 of the CPC of Ukraine) and the special one in the form of the system of free secondary legal aid under the Law of Ukraine “On Free Legal Aid” No. 3460-VI – and a systemic gap in the current regulation is revealed, namely the absence of a mechanism for the State’s recourse recovery of free-secondary-legal-aid costs from the unsuccessful defendant; a comparative analysis of the exemption models of France (Article 700 CPC), the Netherlands and Germany (§ 114 ZPO,

Prozesskostenhilfe) identifies the features of the most effective system of exemption from costs.

The scientific novelty of the results obtained lies in the fact that, for the first time, the "reimbursement deficit" is identified as an immanent feature of each of the EU models examined, the four-dimensional minimum ECtHR standard is formulated, the conception of a "decision in favour of the defendant" is substantiated, and a systemic gap concerning the recourse recovery of free-secondary-legal-aid costs is revealed; the classification of cost-regulation models, the approach to understanding the hybrid legal nature and to defining the concept of these costs, the author's conception of the success fee and the proposals for improving Article 137 of the CPC of Ukraine have been refined; while the conception of the "financial gap" in access to justice, the two-tier structure for regulating the amount of costs and the differentiation of the three mechanisms for their deferral and payment by instalments have been further developed.

On the basis of the study, proposals for improving Articles 133, 134, 136, 137, 141 and 142 of the CPC of Ukraine have been elaborated: to supplement part four of Article 137 with methodological criteria for assessing the reasonableness of costs, taking into account the customary level of remuneration for an advocate's services in the relevant category of cases and in the relevant region; to extend the power of the court to reduce costs ex officio where they are manifestly disproportionate; to establish a maximum percentage of reimbursement in cases of minor complexity; to reform part five of Article 142 on the basis of a retrospective assessment of the claim's prospects of success; to introduce a mechanism for the recourse recovery of free-secondary-legal-aid costs and an institution of partial State compensation of costs modelled on Prozesskostenhilfe; and to recommend that the Supreme Court prepare a generalising clarification of the criteria for assessing the reasonableness and commensurability of costs. The practical significance of the results lies in the possibility of their use in research activity, in law-making, in the application of law and in the educational process. The implementation of the proposed amendments, combined with the formation of a unified practice of the Supreme Court, will make it possible to bring the

domestic institution of the costs of professional legal assistance into line with the pan-European standards of access to justice, the four-dimensional minimum standard of the ECtHR and Ukraine's European-integration commitments, thereby ensuring real – rather than declarative – protection of everyone's right to a fair trial.

Key words: costs of professional legal assistance; advocate's fee; success fee; legal assistance; civil proceedings; court costs; allocation of court costs; commensurability of costs; reasonableness of costs; access to justice; advocate's monopoly; free legal aid; hybrid legal nature of costs; comparative legal analysis; ECtHR.

LIST OF THE APPLICANT'S PUBLICATIONS ON THE DISSERTATION TOPIC

Scientific publications presenting the main research findings of the dissertation:

1. Bolshakov, D. K. Methodology for the Study of the Institution of Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings. Scientific Bulletin of Public and Private Law. 2022. Issue 5. Pp. 78–84. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.5

2. Petrovskyi, A. V., Bolshakov, D. K., Tikhonova, V. H. Costs of Professional Legal Assistance in the Context of the Principles of Civil Proceedings. State and Regions. Series: Law. 2023. No. 3 (81). Pp. 289–294. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.46

3. Bolshakov, D. K. On the Expediency of State Regulation of the Remuneration of a Representative Who Is Not an Attorney in Civil Proceedings. Scientific Bulletin of Public and Private Law. 2024. Issue 3. Pp. 19–26. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.4

4. Bolshakov, D. K. The Composition of Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings of Ukraine: A Theoretical Analysis of Structural Elements and Current Issues of Law Enforcement. Pravo.ua. 2026. No. 1. Pp. 604–612. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.79

5. Borovska, I., Riabykh, N., Lymar, Yu., Nahorniuk-Danyliuk, O., Bolshakov, D. The Limits of Judicial Discretion in Determining the Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings: A Comparative Legal Analysis of Regulatory Models and Assessment Criteria. MSW Management. 2026. Vol. 36, Issue 1s. Pp. 2643–2647. DOI: https://doi.org/10.7492/c4ejj866 (Scopus).

Scientific publications confirming the approbation of the dissertation materials:

6. Bolshakov, D. K. The Istanbul Convention and Legal Assistance Costs: Implementation of International Standards of Access to Justice for Victims of Domestic Violence in Ukraine. In: International and National Legal Instruments in Combating Gender-Based Violence: Proceedings of the Inter-University Scientific and Practical Conference (Kyiv, November 25, 2025). Kyiv: National Academy of Internal Affairs, 2025. Pp. 193–195.

7. Bolshakov, D. K. The Problem of Applying the Criteria of Reasonableness and Proportionality to the Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings of Ukraine. In: The International Criminal Court in the System of Contemporary Justice: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kyiv, April 24, 2026). Kyiv: National Academy of Internal Affairs, 2026. Pp. 171–174.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БВПД	безоплатна вторинна правнича допомога
ВВП	валовий внутрішній продукт
ВП ВС	Велика Палата Верховного Суду України
ВППД	витрати на професійну правничу допомогу
ВС	Верховний Суд України
ГПК	Господарський процесуальний кодекс України
ЄКПЛ	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
КАС	Кодекс адміністративного судочинства України
КСУ	Конституційний Суд України
НКР ВС	Науково-консультативна рада при Верховному Суді України
СЦС	Статут цивільного судочинства 1864 року
США	Сполучені Штати Америки
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК	Цивільний кодекс України
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс України
BRAGO	Bundesrechtsanwaltsgebührenordnung (Федеральний закон Німеччини про адвокатські тарифи, 1957)
CEPEJ	European Commission for the Efficiency of Justice (Європейська комісія з питань ефективності правосуддя)
CFA	Conditional Fee Agreements (умовні гонорарні угоди, Англія і Уельс)

CPC	Code de procédure civile (Цивільний процесуальний кодекс Франції)
ECLI	European Case Law Identifier (Європейський ідентифікатор судової практики)
KPC	Kodeks postępowania cywilnego (Кодекс цивільного провадження Польщі)
LASPO	Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012 (Закон Великої Британії про правову допомогу, вироки та покарання правопорушників)
RVG	Rechtsanwaltsvergütungsgesetz (Закон Німеччини про адвокатські винагороди, 2004)
WBRv	Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (Цивільний процесуальний кодекс Нідерландів)
ZPO	Zivilprozessordnung (Цивільний процесуальний кодекс Німеччини)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 16
ВСТУП 20
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 30
1.1. Стан наукової розробки та методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві 30
1.2. Еволюція правового регулювання інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві 47
1.3. Поняття та сутність витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві в країнах Європейського Союзу 59
Висновки до розділу 1 77
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 80
2.1. Поняття та юридична природа витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві 80
2.2. Склад витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві 93
2.3. Відстрочення та розстрочення витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві 105
Висновки до розділу 2 120
РОЗДІЛ 3. РОЗПОДІЛ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 123
3.1. Загальні правила розподілу витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві 123
3.2. Розподіл витрат на професійну правничу допомогу у разі визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду 143
3.3. Звільнення від витрат на професійну правничу допомогу 153

Висновки до розділу 3 165
ВИСНОВКИ 168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 176
ДОДАТКИ 196

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Відповідно до статті 59 Конституції України кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Реалізація цього конституційного права у сфері цивільного судочинства нерозривно пов’язана із питанням витрат, які несе сторона при залученні адвоката для захисту своїх прав та інтересів. Відповідно до частини першої статті 133 Цивільного процесуального кодексу України судові витрати складаються із судового збору та витрат, пов’язаних з розглядом справи, до яких відповідно до частини третьої цієї статті відносяться витрати на професійну правничу допомогу.

Дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві набуло особливої актуальності у зв’язку із набуттям чинності Законом України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (далі – Закон № 2147-VIII). Зазначений Закон кардинально оновив підхід до регулювання судових витрат у цивільному судочинстві: запровадив критерії розумності та співмірності витрат на правничу допомогу, механізм попереднього розрахунку судових витрат, детально врегулював порядок доказування їх складу та підстави зменшення, а також скасував граничний розмір компенсації витрат на правничу допомогу. Водночас відсутність чітких методологічних критеріїв оцінки розумності витрат породила суперечливу судову практику та поставила перед доктриною цивільного процесуального права низку питань, що досі не отримали однозначної наукової відповіді.

Інститут витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві був предметом наукових досліджень вітчизняних процесуалістів. Так, у 2005 році С. С. Богля провів дисертаційне дослідження «Судові витрати в цивільному судочинстві», в якому обґрунтував комплексний міжгалузевий

характер цього інституту та дослідив принципи процесуальної економії і доступності судового захисту в його межах. У 2021 році С. Е. Устюшенко у дисертаційному дослідженні «Судові витрати в цивільному процесі України» вперше комплексно дослідила цей інститут в умовах оновленого ЦПК, проаналізувала природу судових витрат, їхні функції, порядок обчислення гонорару успіху та критерії оцінки розумності витрат.

Окрім того, окремі аспекти інституту витрат на правничу допомогу досліджувалися у працях таких науковців, як: О. Антонюк, О. Беляневич, С. Бичкова, Ю. Білоусов, В. Бобрик, С. Богля, І. Боровська, М. Бородін, Є. Васьковський, О. Верейці, І. Гелецька, К. Дрогозюк, В. Заборовський, Л. Зуєва, С. Іваницький, В. Комаров, В. Кройтор, В. Личко, О. Маляренко, К. Машков, Д. Моісеєнко, Л. Островська, К. Пащенко, О. Перунова, А. Петровський, І. Рудакова, Н. Сакара, М. Сібільова, Д. Сірош, В. Скиба, Г. Тріпульський, О. Угриновська, С. Устюшенко, С. Фурсенко, Р. Ханик-Посполітак, Г. Чурпіта, К. Шмотін, Ю. Шрамко, О. Штефан та ін.

У межах європейської правової думки увагу до питань витрат на правничу допомогу та доступу до правосуддя приділяли C. Hodges, M. Tulibacka, S. Vogenauer, J. Bourdieu, G. Capelli, R. McCready.

Водночас дослідження цієї проблематики набуває нової актуальності у зв'язку з євроінтеграційним курсом України та потребою гармонізації вітчизняного процесуального законодавства зі стандартами ЄС і Ради Європи. Попри значний масив наукових праць, витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві як самостійний інститут гібридної – договірної та процесуальної – природи не отримали комплексного монографічного дослідження у вітчизняній доктрині після реформи 2017 року, що і зумовлює необхідність цього дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до пріоритетних напрямів розвитку правової науки та судово-правової реформи в Україні. Роботу спрямовано на реалізацію основних положень Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного

судочинства на 2021–2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021, та передбачено річними планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розроблення теоретичних основ інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві як самостійного процесуально-правового інституту гібридної природи, а також формулювання науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного цивільного процесуального законодавства України.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі з*авдання*:

1) проаналізувати стан наукової розробки інституту витрат на професійну правничу допомогу у вітчизняній та зарубіжній доктрині цивільного процесуального права та визначити методологію дослідження;

2) дослідити еволюцію правового регулювання інституту витрат на професійну правничу допомогу в порівняльно-правовому вимірі та виявити спільні закономірності розвитку різних правових систем;

3) здійснити порівняльно-правовий аналіз чотирьох моделей регулювання витрат на правничу допомогу в державах – членах ЄС, встановити відповідність вітчизняної моделі стандартам ЄСПЛ та сформулювати пропозиції щодо усунення виявлених невідповідностей;

4) розкрити поняття та юридичну природу витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві, обґрунтувати їх гібридний характер та сформулювати авторське визначення;

5) визначити склад витрат на професійну правничу допомогу, охарактеризувати кожен із його структурних елементів та встановити умови правомірного включення гонорару успіху до складу судових витрат, що підлягають розподілу;

6) дослідити правовий механізм відстрочення та розстрочення витрат на професійну правничу допомогу, розмежувати три самостійних правових конструкції та встановити предметні межі застосування статті 136 ЦПК України;

7) визначити загальні правила розподілу витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві, охарактеризувати триетапний механізм їх розподілу та двоступеневу структуру правового регулювання їх розміру;

8) з'ясувати особливості розподілу витрат у разі визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду та обґрунтувати концепцію «рішення на користь відповідача»;

9) охарактеризувати підстави та порядок звільнення від витрат на професійну правничу допомогу, виявити системну прогалину щодо відшкодування витрат на БВПД та здійснити порівняльно-правовий аналіз відповідних моделей у державах ЄС;

10) розробити науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення статей 133, 134, 136, 137, 141, 142 ЦПК України на підставі результатів проведеного дослідження.

Об'єктом дослідження є суспільні правовідносини, що виникають у сфері цивільного судочинства України у зв'язку з реалізацією права на професійну правничу допомогу та розподілом пов'язаних із нею витрат між учасниками справи.

Предметом дослідження є інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві України.

Методи дослідження. Відповідно до мети та завдань дисертаційного дослідження його методологічну основу становить комплекс взаємопов'язаних загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання правових явищ, застосування яких зумовлено предметом, об'єктом і структурою роботи.

Діалектичний метод як загальнофілософська основа дослідження дозволив розглянути інститут витрат на професійну правничу допомогу не як статичну нормативну категорію, а як явище, що перебуває у постійному розвитку та

внутрішньому протиріччі. Саме він дозволив виявити структурне напруження між принципом свободи договору та публічним судовим контролем як іманентну рису досліджуваного інституту, а не його законодавчу ваду (підрозділи 2.1, 3.1).

Системно-структурний метод дозволив встановити місце витрат на правничу допомогу в системі судових витрат загалом, простежити ієрархічні та функціональні зв'язки між їхніми складовими елементами, а також охарактеризувати триетапний механізм розподілу витрат як єдину процесуальну конструкцію (підрозділи 1.1, 2.2, 3.1).

Аналітичний метод дав змогу виявити теоретичний пробіл у вітчизняній доктрині, а також зафіксувати суперечності у правозастосуванні – зокрема, конкуренцію між вузьким та широким підходами до тлумачення «необґрунтованих дій позивача» у частині п'ятій статті 142 ЦПК України (підрозділи 1.1, 3.2).

Історичний та логічний методи застосовувалися у взаємозв'язку для дослідження генези правового регулювання досліджуваного інституту від рецепції принципу відповідальності переможеного за судові витрати у римському праві до реформи 2017 р. та виокремлення закономірностей кожного етапу розвитку (підрозділ 1.2).

Порівняльно-правовий метод забезпечив виокремлення чотирьох моделей регулювання витрат на правничу допомогу в державах – членах ЄС та встановлення загального й особливого між ними і вітчизняною моделлю (підрозділи 1.3, 3.3).

Формально-юридичний (догматичний) метод забезпечив точне та системне тлумачення норм цивільного процесуального і цивільного законодавства України – зокрема статей 133, 134, 136, 137, 141, 142 ЦПК України та статей 212, 627 ЦК України (підрозділи 2.1–2.3, 3.1–3.3).

Аксіоматичний метод застосовувався для розроблення та вдосконалення термінологічного каркасу досліджуваного інституту: сформульовано авторське визначення поняття витрат на правничу допомогу та обґрунтовано їхню гібридну правову природу (підрозділи 2.1, 2.2).

Метод узагальнення застосовувався для систематизації судової практики Верховного Суду та ЄСПЛ, виокремлення функцій досліджуваного інституту та формулювання концепції «рішення на користь відповідача» (підрозділи 2.1, 3.2).

Метод правового моделювання дозволив сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства відповідно до вимог законодавчої техніки Апарату Верховної Ради України (підрозділи 1.3, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є першим комплексним монографічним дослідженням в Україні, у якому витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві розглядаються як самостійний процесуально-правовий інститут гібридної природи після набуття чинності Законом України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII. У результаті проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень і висновків, які виносяться на захист:

вперше:

– виявлено «дефіцит відшкодування» – структурну розбіжність між реальними витратами переможця на правничу допомогу та сумою, що підлягає компенсації за правилами розподілу судових витрат, – як іманентну рису кожної з досліджених моделей регулювання в державах ЄС, що свідчить про об’єктивну межу будь-якої реформи у цій сфері;

– на підставі системного аналізу практики ЄСПЛ сформульовано чотиривимірний мінімальний стандарт регулювання витрат на правничу допомогу як систему послідовно розгорнутих вимог, обов’язкових для України як держави – члена Ради Європи: заборону фактичного усунення сторони від суду через непосильні витрати; вимогу пропорційності фінансового навантаження; заборону механізмів, що знецінюють присуджену компенсацію; вимогу реальної рівності сторін у провадженнях із суттєвою диспропорцією ресурсів;

– обґрунтовано концепцію «рішення на користь відповідача», відповідно до якої ухвала про закриття провадження або залишення позову без розгляду є

процесуальною перемогою відповідача і, відповідно, породжує його право на відшкодування понесених витрат на правничу допомогу за рахунок позивача;

– виявлено системну прогалину у чинному правовому регулюванні – відсутність у ЦПК України механізму регресного відшкодування державою витрат на безоплатну вторинну правничу допомогу з відповідача, що програв справу, – та сформульовано пропозиції щодо її усунення.

Удосконалено:

– класифікацію моделей регулювання витрат на правничу допомогу в державах ЄС шляхом виокремлення поряд із традиційно визнаними тарифною (Німеччина) та дискреційною (Франція) моделями також змішаної моделі (Нідерланди) та договірно-ринкової моделі (Англія і Уельс) як самостійних типів правового регулювання із власною внутрішньою логікою та механізмами розподілу фінансового ризику між учасниками провадження;

– підхід до розуміння правової природи витрат на професійну правничу допомогу шляхом обґрунтування її гібридного характеру як системоутворюючої ознаки цього інституту: у матеріально-правовому вимірі ці витрати є грошовим виразом вартості послуг адвоката як предмета цивільно-правового договору, укладеного на засадах свободи договору, а в процесуальному вимірі набувають статусу самостійного виду судових витрат, що розподіляються виключно за правилами процесуального законодавства і не є збитками у цивільно-правовому розумінні. На відміну від попередніх досліджень, у яких договірна та процесуальна складові розглядалися ізольовано або в контексті судових витрат загалом, у дисертації структурне напруження між приватноправовою автономією сторін та публічним судовим контролем обґрунтовується як іманентна і невідчужувана риса саме інституту витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві;

– підхід до визначення поняття витрат на професійну правничу допомогу, що враховує їхню гібридну природу: сформульовано авторське визначення цих витрат як грошового виразу вартості послуг адвоката, що в матеріально-правовому аспекті є предметом цивільно-правового договору між клієнтом та

адвокатом, укладеного на засадах свободи договору, а в процесуальному аспекті – самостійним видом судових витрат, що розподіляються виключно за правилами цивільного процесуального законодавства незалежно від їх договірного розміру;

– авторську концепцію гонорару успіху як умовного елементу витрат на правничу допомогу, що виникає на підставі договірної угоди між адвокатом і клієнтом та підлягає відшкодуванню стороною, що програла, лише за одночасного дотримання трьох умов: досягнення позитивного результату у справі; відповідності розміру гонорару критеріям розумності та співмірності; наявності причинно-наслідкового зв'язку між наданою правничою допомогою і позитивним результатом провадження;

– пропозиції щодо вдосконалення статті 137 ЦПК України, сформульовані відповідно до вимог законодавчої техніки, зокрема: щодо доповнення частини четвертої новою нормою про методологічні критерії оцінки розумності витрат із урахуванням звичайного рівня оплати послуг адвоката у відповідній категорії справ та регіоні; щодо розширення підстав зменшення витрат судом ex officio у ситуаціях їх явної непропорційності; щодо встановлення граничного відсотка відшкодування у малозначних справах.

Дістало подальшого розвитку:

– концепція «фінансового розриву» у доступі до правосуддя в контексті емпіричних даних Звіту CEPEJ 2024, що дозволило сформулювати «бюджетний парадокс доступу до правосуддя» як структурну закономірність: держави з найнижчим рівнем бюджетного фінансування правової допомоги є одночасно державами з найвищою суспільною потребою у ній, що унеможливлює реальне забезпечення права на доступ до правосуддя без зовнішніх механізмів вирівнювання;

– двоступенева структура правового регулювання розміру витрат на правничу допомогу: приватноправовий рівень, на якому діє принцип свободи договору у відносинах адвоката і клієнта, та процесуальний рівень публічного судового контролю, що реалізується через критерії реальності, необхідності та

розумності витрат і фактично коригує межі договірної свободи сторін, формально її не скорочуючи;

– розмежування трьох самостійних правових механізмів відстрочення та розстрочення витрат на правничу допомогу відповідно до стадії провадження: договірного (стаття 627 ЦК України), судового при виконанні рішення (стаття 435 ЦПК України) та спеціального при безрезультатному завершенні провадження (частина п’ята статті 142 ЦПК України), – із визначенням предметних меж кожного з них та обґрунтуванням неприпустимості розширеного тлумачення статті 136 ЦПК України щодо приватноправових відносин між адвокатом і клієнтом.

На підставі наведених положень розроблено пропозиції щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства України, зокрема пропонується викласти у новій редакції або доповнити: частину четверту статті 137 ЦПК України – методологічними критеріями оцінки розумності витрат; частину п’яту статті 137 ЦПК України – повноваженням суду діяти ex officio у ситуаціях явно непропорційних витрат; частину п’яту статті 142 ЦПК України – змістовним підходом до визначення «необґрунтованих дій позивача»; статтю 136 ЦПК України – механізмом регресного відшкодування витрат на БВПД.

Практичне значення отриманих результатів. Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні та можливості використання розроблених пропозицій та висновків:

– у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших доктринальних досліджень у сфері цивільного процесуального права;

– у законотворчій діяльності – в процесі вдосконалення цивільного процесуального законодавства України в частині статей 133, 134, 136, 137, 141, 142 ЦПК України з урахуванням досвіду держав ЄС;

– у правозастосовній діяльності – під час розгляду і вирішення цивільних справ з питань розподілу витрат на правничу допомогу, при оцінці їх розумності та співмірності суддями, адвокатами та іншими учасниками цивільного процесу;

– в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Цивільне право та процес» та підготовці відповідних навчально-методичних матеріалів.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на 2 науково-практичних конференціях: Міжвузівській науково-практичній конференції «Міжнародні та національні правові інструменти у боротьбі з гендернозумовленим насильством» (Київ, 25 листопада 2025 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Міжнародний кримінальний суд у системі сучасного правосуддя» (Київ, 24 квітня 2026 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження опубліковано у 5 наукових працях, зокрема: 4 статтях у фахових виданнях України та 1 статті у виданні, індексованому в наукометричній базі даних Scopus (у співавторстві), а також 2 тезах доповідей у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (162 найменування на 19 сторінках) та двох додатків. Загальний обсяг роботи становить 204 сторінки, з них основний текст – 156 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1 Стан наукової розробки та методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві

Питання відшкодування витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві має особливе значення в контексті реалізації конституційно гарантованого права на судовий захист. Воно безпосередньо впливає на реальну доступність правосуддя для різних категорій учасників цивільного процесу. Обґрунтований механізм розподілу таких витрат є одночасно гарантією права на правничу допомогу (ст. 59 Конституції України) та інструментом забезпечення процесуальної рівноваги сторін. Незважаючи на значні законодавчі реформи в Україні, зокрема внесення суттєвих змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) у 2017 році [85], та велику кількість судової практики, наукове розуміння та практичне застосування цього інституту продовжують представляти складні виклики та постійні дискусії. Динамічний характер юридичних послуг, еволюціонуючі судові підходи та імператив гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами вимагають глибокого наукового аналізу сучасного стану цього інституту.

До прикладу, на початку 2000-х р.р., у вітчизняній правовій доктрині сформувався підхід, відповідно до якого правосуддя розглядається як різновид послуги, що надається особі у зв’язку з її зверненням до суду для захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів. У межах цього підходу платіж, що сплачується при такому зверненні, кваліфікується як еквівалентна плата за відповідну послугу. Відповідно, обґрунтування цієї позиції міститься в монографічному дослідженні Р. О. Куйбіди «Реформування

правосуддя в Україні: стан і перспективи» [56, с. 245]. Наведена концепція отримала часткове відображення і у «Концепції вдосконалення судівництва для затвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських нормативних стандартів, схваленим Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 [88]. Водночас зазначений підхід піддається критичному аналізу в сучасній процесуальній доктрині, оскільки визнання правосуддя послугою фактично забезпечує підпорядкування суду волі платника, що не відповідає конституційному принципу незалежності суддів та положенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [88].

Наукова розробка проблематики витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві характеризується певною нерівномірністю як у хронологічному, так і у предметному вимірах. У вітчизняній доктрині цивільного процесуального права зазначений інститут тривалий час залишався на периферії наукового пізнання, розглядаючись переважно як складова загального інституту судових витрат або як один із аспектів забезпечення доступності правосуддя, без самостійного комплексного аналізу.

До найбільш ранніх спеціальних досліджень судових витрат у цивільному процесі слід віднести кандидатську дисертацію С. С. Боглі (2005). Автор обґрунтував комплексний міжгалузевий характер цього інституту, розкрив дію принципів процесуальної економії та доступності судового захисту в його межах, запропонував власне визначення поняття судових витрат [7]. Разом із тим зазначена робота виконувалася в умовах законодавства, що передувало реформі 2017 року, у зв’язку з чим витрати на правову допомогу розглядалися в ній лише як один із різновидів витрат, пов’язаних із розглядом справи, без самостійного комплексного аналізу цього різновиду. Важливе місце посідає також монографія Н. Ю. Сакари «Проблема доступності правосуддя у цивільних справах» (2010) [102]. Авторка обґрунтовує, що інститут судових витрат безпосередньо визначає реальність права на звернення до суду: надмірний їх розмір перетворюється на фінансову перешкоду для доступу до правосуддя, що суперечить вимогам п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [102, с. 196–199]. Окремо виділяючи витрати на правову допомогу

серед інших судових витрат і кваліфікуючи їх як винагороду за послуги фахівця у галузі права [102, с. 205], дослідниця одна з перших у вітчизняній доктрині чітко розмежувала компенсаційну та сервісну природу цих витрат. Порівняльний аналіз засвідчив, що в більшості держав ЄС підстави для звільнення від судових витрат визначаються індивідуальним майновим станом особи, тоді як для радянського і пострадянського законодавства характерний підхід, що ґрунтується на категорії справи або статусі заявника [102, с. 206–215].

Окремі питання судових витрат у контексті доступності правосуддя досліджувалися також Ю. В. Білоусовим, який розглянув реформування інституту судових витрат крізь призму гарантування рівного доступу до суду та обґрунтував позицію, що фінансовий тягар судового провадження має бути співмірним із реальними можливостями пересічного учасника процесу. Окремо автор піддав критиці законодавчу практика розширення переліку судових витрат за рахунок складових, які за своєю природою належать до витрат держави на організацію судочинства, а тому не мають покладатися на сторони [Білоусов 2005].

Суттєве оновлення цивільного процесуального законодавства у 2017 році зумовило необхідність нових підходів, нового доктринального тлумачення та нових комплексних досліджень цього інституту. Однією з перших його здійснила С. Е. Устюшенко у дисертації «Судові витрати в цивільному процесі України» (2021) [107], яка стала одним з перших комплексних досліджень судових витрат, що було здійснено в умовах оновленого законодавства та, додатково – посилення євроінтеграційних процесів, що також вимагало зміни доктринальних підходів. Авторка розкрила поняття і юридичну природу судових витрат, визначила їхні функції, провела розмежування між оплатною правничою допомогою та безоплатною вторинною правовою допомогою, дослідила порядок обчислення гонорару успіху та критерії оцінки розумності витрат при їх відшкодуванні [107].

Водночас дослідження С. Е. Устюшенко, при його комплексному характері, охоплює судові витрати як інститут загалом, не виокремлюючи

витрати на професійну правничу допомогу як самостійний предмет наукового аналізу з притаманною їм особливою правовою природою, гібридним – договірним та процесуальним характером, а також особливостями визначення критеріїв розумності та відповідності при їх відшкодуванні. Зазначена прогалина підтверджує актуальність та наукову потребу цього дисертаційного дослідження.

Самостійними дискусійними темами в науковій розробці інституту витрат на професійну правничу допомогу є питання гонорару успіху та критеріїв розумності й співмірності витрат – два взаємопов'язаних, але концептуально відмінних предмети наукового аналізу, які тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників. Щодо гонорару успіху, то його правова сутність, можливість включення до складу судових витрат та механізм відшкодування залишалися предметом доктринальних суперечок аж до постанови Великої Палати Верховного Суду у справі № 904/4507/18 від 12 травня 2020 року, якою гонорар успіху було кваліфіковано як складову гонорару адвоката та, відповідно, як різновид витрат на правничу допомогу. У науці першою комплексною спробою осмислення цього інституту стала стаття А. О. Згами та Д. В. Зятіної «Гонорар успіху представника в контексті витрат на правничу допомогу: юридично-психологічний аспект і практика застосування в господарському судочинстві» (2021), в якій обґрунтовано, що механізм відшкодування гонорару успіху передбачає обов'язкове дотримання критеріїв співмірності та розумності при розподілі судових витрат, а межі його застосування мають окреслюватися не шляхом заборон, а через формування морально-етичних якостей адвоката [36, с. 65–70]. Водночас у названій праці акцентується, що практика ЄСПЛ розглядає гонорар успіху як договірну домовленість, юридична дійсність якої підтверджується угодою, проте суд зберігає повноваження оцінювати реальність, необхідність і розумність витрат незалежно від умов цієї угоди – на підставі рішення ЄСПЛ у справі «Іатрідіс проти Греції» (1999, § 55) та справи «Пакдемірлі проти Туреччини» (§ 70–72) [36, с. 67]. Питання критеріїв розумності та співмірності як самостійної правової проблеми тісно пов'язане з

дискрецією суду при оцінці витрат на правничу допомогу [11]. Ця проблематика розглядалася у працях Д. В. Черняченка, який аналізував співвідношення гонорару успіху з інститутом судових витрат [114], а також А. К. Константинова та О. А. Беляневич, котрі обґрунтували, що суб'єктивність критерію співмірності породжує суперечливу судову практику і потребує законодавчого встановлення мінімальних меж компенсації [51, с. 141–152]. Попри зростаючу увагу до цих питань, комплексного наукового дослідження гонорару успіху та критеріїв розумності саме в контексті цивільного судочинства, з урахуванням реформи 2017 року та актуальної практики Верховного Суду і ЄСПЛ, у вітчизняній доктрині досі недостатньо. Зокрема, А. Л. Калінюк та О. В. Верейці у 2026 році здійснили комплексний аналіз механізму розподілу витрат на правничу допомогу крізь призму конвенційних стандартів ЄКПЛ, виявивши конкретні прогалини у рецепції практики ЄСПЛ у вітчизняному праві: відсутність самостійного критерію необхідності витрат у розумінні ЄСПЛ, неврегульованість підстав для зменшення витрат за ініціативою суду та відсутність мінімального гарантованого рівня відшкодування [41]. Ці висновки концептуально узгоджуються з підходом цього дослідження, обумовлюють актуальність подальшого вивченні цього напрямку та підтверджують потребу в системному вдосконаленні статті 137 ЦПК України.

В цілому ж в різні періоди питання судових витрат досліджувалися також іншими юристами-науковцями. Зокрема зв'язок судових витрат із принципом процесуальної економії досліджувала Л. Є. Зуєва (2012), яка розглянула судові витрати як зовнішній прояв принципів оперативності та процесуальної економії, обґрунтована їх превентивну функцію та дійшла до висновку про доцільність встановлення граничних розмірів компенсації витрат на правову допомогу на основі середніх погодинних ставок адвокатських об'єднань [37]. В контексті зв'язку з гарантіями доступу до правосуддя у цивільних справах, питання судових витрат розглядав В. В. Комаров (2016) [45]. Серед досліджень після реформи 2017 року робота І. О. Гелецької та В. М. Скиби (2020), які здійснили системний аналіз усіх видів судових витрат, зосередивши особливу увагу на

проблемах визначення розміру компенсації витрат на правничу допомогу. Автори зробили висновок, що критерій співмірності, запроваджений після скасування граничного розміру компенсації, є надмірно суб'єктивним, що породжує суперечливу судову практику: за однакових обставин суди присуджують принципово різні суми відшкодування [20]. Окремі аспекти відшкодування витрат на правничу допомогу в судочинстві знайшли відображення у праці А. К. Константинова та О. А. Беляневич (2023), які дослідили співвідношення між договірною свободою сторін при погодженні гонорару адвоката та повноваженнями суду коригувати його розмір при розподілі, а також обгрунтували необхідність законодавчого встановлення мінімальних меж компенсації витрат на правничу допомогу для запобігання їх безпідставному заниженню [51]. Г.І. Заболотна здійснила аналіз умов та критеріїв відшкодування витрат на правничу допомогу в адміністративному процесі і дійшла висновку про відсутність узгодженої позиції щодо того, чи може суд самостійно зменшувати розмір таких витрат без відповідного клопотання сторони [29]. С.С. Василів, розглянула правові засади відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві та охарактеризовано процесуальний порядок їх визначення та розподілу [15]. Питання порівняльно-правового виміру відшкодування судових витрат стало предметом дослідження В.І.Медведєва, який зосередився на аналізі принципу відшкодування судових витрат у цивільному судочинстві України та держав-членів ЄС [59]. Безпосередньо суміжному зі складом судових витрат інституту судового збору присвячено дослідження С. О. Кравцова та О. І. Угриновської, які обґрунтували його подвійну (фіскально-процесуальну) природу та довели, що розмір збору має бути домірним предмету позову й майновому стану особи відповідно до принципу пропорційності та стандартів ЄСПЛ [52]. Отже можна казати про зростаючий науковий інтерес до інституту витрат на правничу допомогу після реформи 2017 року.

Схожа проблематика досліджувалася і в контексті інших галузей судочинства та працях суміжної тематики. Так, зокрема, від розуміння

процесуального становища адвоката як суб'єкта надання правничої допомоги безпосередньо залежить визначення кола витрат, що підлягають компенсації, та обсягу послуг, які можуть бути відшкодовані стороні у справі. У цьому контексті можна виділити роботу В. В. Заборовського (2015), в якій розглянуто правовий статус адвоката-представника в цивільному судочинстві. Автор обґрунтовує, що адвокат посідає самостійне процесуальне місце відносного характеру: будучи пов'язаним інтересами довірителя, він водночас наділений власним процесуальним інтересом та комплексом професійних прав і обов'язків, що принципово відрізняє його від інших осіб, які можуть виступати представниками в суді [32].

Колізії та прогалини правового регулювання процесуального представництва в цивільному та господарському судочинстві, які безпосередньо впливають на визначення кола осіб, уповноважених надавати правничу допомогу, та обсяг їхніх повноважень, ґрунтовно проаналізовано С. С. Бичковою та В. І. Бобриком, що обґрунтували необхідність уніфікації відповідних приписів статей 60, 61 ЦПК України та статей 58, 59 ГПК України задля забезпечення однакового їх застосування [4]. У ширшому інституційному вимірі функціонування адвокатури та доступність правничої допомоги досліджував С. О. Іваницький, який на матеріалі повномасштабної війни констатував падіння обсягу надання правової допомоги, зниження спроможності клієнтів оплачувати послуги адвоката та потребу в гнучкій гонорарній політиці й розширенні безоплатної вторинної правничої допомоги в умовах воєнного стану [38]. Окремий вимір доступу до правосуддя в умовах воєнного стану – належну комунікацію суду з учасниками справи та перехід до електронних форм судочинства – дослідили О. І. Угриновська та І. А. Козак, які наголосили на потребі гнучкого застосування наявних процесуальних засобів зв'язку задля збереження реального доступу до суду в умовах війни [105]. Проблематику відшкодування шкоди та цивільного позову в кримінальному провадженні як суміжну процесуальну категорію досліджували Я. Конюшенко, П. Підюков, Т. Устименко, О. Хахуцяк та М. Гультай, які звернули увагу, що пред'явлення

цивільного позову в кримінальному провадженні звільняє потерпілого від сплати судового збору та забезпечує процесуальну економію, а тісний зв'язок цивільного аспекту з кримінальним підпадає під гарантії статті 6 ЄКПЛ [143]. Медіацію у кримінальному процесі як форму відновного правосуддя, що забезпечує економію часу й фінансових ресурсів сторін, розглянуто у праці О. Ю. Хахуцяк та Г. М. Степанової [110]. Процесуальний контекст, у якому реалізується право на професійну правничу допомогу та розподіляються пов'язані з ним витрати, висвітлено у працях Г. В. Чурпіти. Авторка системно проаналізувала цивільний процесуальний статус учасників справ позовного провадження, від якого залежить, на кого та в якому обсязі може бути покладено обов'язок із відшкодування витрат на правничу допомогу [117], а також юридичну природу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, та заінтересованих осіб, наголосивши, що їх участь сприяє процесуальній економії часу й засобів суду [116]. Правову природу судової ухвали як процесуального документа і правозастосовного акта, через форму якого ухвалюються й рішення з питань розподілу судових витрат, досліджено у праці С. Сеник, Г. Чурпіти, І. Боровської, Т. Кучер та А. Петровського, які обґрунтували вимоги вмотивованості та відповідності стандартам статті 6 ЄКПЛ, що висуваються до такого акта [156].

Слід зазначити, що питання судових витрат та їх розподілу в контексті надання правничої допомоги є актуальним не лише для вітчизняної науки. Воно активно досліджується також у працях зарубіжних юристів-науковців. Серед праць останніх можна назвати М.Агмед та К.Е. Крамера (M. Ahmed, X.E. Kramer), які вказують на загальносвітові тенденції до скорочення державної правової допомоги та зростання ролі приватних механізмів фінансування судових витрат, наголошуючи, що диспропорційно високі судові витрати залишаються основною перешкодою для реалізації права на доступ до правосуддя [121]. У свою чергу А. Дорі (A. Dori) звертає увагу на методологічні обмеження суто кількісного підходу до оцінювання витрат на судочинство [129], а Е. Гігієнс (A. Higgins) доводить, що залежність результату справи від

фінансових можливостей сторін робить приватний ринок правових послуг несумісним з принципом рівного правового захисту [137]. Отже, проблема відшкодування витрат на правничу допомогу є спільною для більшості правових систем.

Аналіз основних напрямків досліджень за даною проблематикою дає можливість об'єднати їх за певними критеріями. Так, насамперед, зміна загальної дослідницької парадигми у сфері судових витрат пов'язана із загальноєвропейською тенденцією до оцінювання судових систем за комплексними критеріями доступності, строків, вартості та якості правосуддя. Зокрема, як зазначає І. Пасайлюк, впровадження найкращих європейських практик судочинства, уніфікація підходів до судочинства українських і європейських судів та застосування європейських принципів організації роботи суду дозволять адаптувати судову систему України до європейських стандартів і забезпечать кращі умови для реалізації права на справедливий суд.

Сучасна правова наука також розглядає витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві як важливий елемент доступу до правосуддя, що безпосередньо впливає на ефективність цивільного судочинства. Саме тому релевантні дослідження базуються на принципах, закріплених у Європейській конвенції з прав людини (ст. 6), а також у практиці Європейського суду з прав людини щодо справедливого судового розгляду. Даний аспект, як зазначалося вище, відображено у дослідженнях Н. Ю. Сакари [102], А. Гігінса [137], М. Агмеда та К. Е. Крамера [121]. Також Д. Квек Андерсон (Quek Anderson) розвиває цю тезу, стверджуючи, що вартість судочинства має оцінюватися не лише у фінансовому вимірі, а й з урахуванням якості вирішення спору, оскільки надмірне зосередження реформ на скороченні витрат здатне знецінити інші суттєві виміри доступу до правосуддя [152].

У вітчизняній доктрині цю тезу розвивають І. О. Ізарова та О. І. Угриновська, які обґрунтовують, що обмежувальне тлумачення процесуальних норм заради так званої «хибної процесуальної економії» створює невиправдану

процесуальну асиметрію, порушує принцип рівності сторін і є несумісним зі стандартами доступу до суду за статтею 6 ЄКПЛ [40].

Окремим і недостатньо розробленим на наш погляд у вітчизняній науці напрямком є дослідження практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо витрат на правничу допомогу як елемента справедливого судового розгляду. У доктрині цивільного процесуального права загальні засади застосування ст. 6 ЄКПЛ у контексті доступності правосуддя досліджували Н. Ю. Сакара та В. В. Комаров, зокрема у навчальному посібнику «Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві» (2007) та монографії «Проблема доступності правосуддя у цивільних справах» (2010) [102, с. 196–199]. Водночас питання про те, яке місце витрати на правничу допомогу займають у практиці ЄСПЛ саме як самостійний компонент справедливого судового розгляду, а не лише як критерій присудження справедливої сатисфакції за ст. 41 ЄКПЛ, залишається поза увагою вітчизняних дослідників та науковців.

Особливості застосування статті 6(1) ЄКПЛ національними судами в цивільному судочинстві в умовах євроінтеграційних зобов’язань України, а також практику Верховного Суду, що ґрунтується на цій нормі Конвенції, досліджено у праці В. Бобрика, Н. Білянської, А. Петровського, В. Мазур та А. Запорожченка [123]. Водночас саме спір про право як матеріально-правова категорія зумовлює застосування гарантій статті 6 ЄКПЛ до конкретної справи та виступає критерієм диференціації проваджень цивільного судочинства, на чому наголошують В. І. Бобрик та Н. М. Савчин, які, спираючись на практику ЄСПЛ, обґрунтовують широке тлумачення цього поняття [6].

Вказана прогалина є особливо відчутною з огляду на практичне значення стандартів ЄСПЛ для національних судів: відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди зобов’язані застосовувати практику ЄСПЛ як джерело права при розгляді справ. Це означає, що рішення у справах Airey v. Ireland, Kreuz v. Poland, Stankov v. Bulgaria та Steel and Morris v. United Kingdom є не лише орієнтиром для доктринального аналізу, а й обов’язковим правовим стандартом для

вирішення конкретних спорів про розподіл витрат на правничу допомогу. Відповідно, системний аналіз цієї практики є одночасно науковим завданням і практичною необхідністю.

ЄСПЛ у своїй практиці неодноразово розглядав питання витрат на правничу допомогу крізь призму права на доступ до суду: надмірний фінансовий тягар таких витрат може фактично унеможливити реалізацію гарантованого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ права на розгляд справи судом. У зарубіжній доктрині цей аспект досліджує Н. Хабірпур, який на підставі переосмислення ключових рішень ЄСПЛ та принципів верховенства права обґрунтовує необхідність розширення захисного обсягу цивільного аспекту ст. 6 ЄКПЛ у частині гарантування права на правничу допомогу [141]. Рада Європи, у свою чергу, у Керівних принципах щодо ефективності та результативності системи правової допомоги у сферах цивільного та адміністративного права (2021) підкреслює, що витрати на правничу допомогу є ключовою складовою доступу до правосуддя і мають відповідати стандартам ст. 6 ЄКПЛ [128]. Таким чином, аналіз практики ЄСПЛ щодо витрат на правничу допомогу становить самостійний напрям дослідження, який у вітчизняній науці цивільного процесуального права залишається нерозробленим, що додатково підтверджує актуальність та наукову новизну цього дисертаційного дослідження.

У цивільному процесі на сьогоднішній день одним з найбільш актуальних є питання розподілу судових витрат між сторонами, зокрема, оплата послуг за професійну правничу допомогу, що дозволяє забезпечити захист майнових інтересів сторони, на користь якої відбулося рішення суду. Необхідність розкриття сутності цього питання обумовлена тим, що однією з ключових гарантій забезпечення конституційного права особи на професійну правничу допомогу та її доступу до правосуддя є повна і справедлива компенсація всіх витрат на таку допомогу. Тому ця проблематика потребує наукового дослідження та подальшого надання пропозицій для вдосконалення норм чинного законодавства.

Ключовим у науковому середовищі є консенсус щодо того, що процесуальні витрати, зокрема витрати на професійну правничу допомогу, не належать до категорії збитків і не можуть бути стягнуті шляхом подання цивільного позову [21; 42; 51]. Їх розподіл здійснюється виключно за правилами процесуального законодавства, що визначає принципову відмінність цих витрат від інших майнових втрат і є вирішальним для розуміння їхньої правової природи.

Попри процесуальний механізм відшкодування, підставою для визначення розміру таких витрат є договірні відносини між клієнтом та адвокатом [1]. За своєю правовою природою договір про надання правничої допомоги є договором про надання послуг і регулюється нормами матеріального (цивільного) права [113]. Це зумовлює гібридний характер інституту: приватна договірна свобода взаємодіє з публічно-правовим процесуальним регулюванням.

Запровадження виключного адвокатського представництва у цивільному судочинстві спричинило тривалу наукову дискусію. Прихильники «адвокатської монополії» вбачають у ній гарантію якості правничої допомоги [31, с. 51–53]. Натомість опоненти вказують на суперечність цього інституту принципу диспозитивності, відсутність реального зв’язку між наявністю свідоцтва та якістю послуг, а також на збільшення фінансового тягаря учасників процесу [60, с. 245–246]. Запровадження концепцій «малозначних спорів» і «самопредставництва» лише частково пом’якшило ці суперечності та породило окрему дискусію про їхню сумісність із принципом виключного представництва [47, с. 129–131]. Відсутність законодавчого регулювання оплати послуг представників, які не мають статусу адвоката, породжує суперечливу судову практику у питанні застосування до них рекомендованих адвокатських ставок і становить самостійну доктринальну прогалину, що потребує вирішення [10].

Інституційний вимір цієї проблематики набуває нового значення в контексті євроінтеграційної адаптації законодавства про адвокатуру: окремі питання імплементації в українське законодавство Конвенції Ради Європи про захист професії адвоката (2025) проаналізовано С. О. Іваницьким та Е. О.

Ушканенком [39].Відшкодування витрат на правничу допомогу має компенсаційну природу: його мета – відновити майнове становище тієї сторони, на користь якої ухвалено рішення, з огляду на понесені нею витрати, пов’язані із захистом своїх прав у суді [1]. Разом з тим реалізація цього принципу виявляє внутрішнє напруження між приватною та публічною складовими інституту. З одного боку, розмір витрат визначається угодою адвоката з клієнтом у межах договірної свободи [1]. З іншого – для покладення цих витрат на сторону, що програла, суд зобов’язаний перевірити їх на відповідність критеріям розумності та співмірності [1], що є елементом публічного процесуального контролю над приватними договірними відносинами.

Поряд із компенсаційною функцією інститут відшкодування витрат на правничу допомогу виконує й превентивну функцію: загроза стягнення витрат на правничу допомогу переможця стримує від подання явно безпідставних позовів та зловживання процесуальними правами. Водночас ця функція має двояке значення: надмірно висока вірогідність стягнення витрат може створити неприпустимий «ефект залякування», що призводить до самоусунення потенційних позивачів від звернення до суду навіть із обґрунтованими вимогами – особливо у справах із диспропорцією ресурсів між сторонами [44]. Виявлення оптимального балансу між цими двома функціями є одним із ключових завдань як для законодавця, так і для судової практики.

Отже, правова природа витрат на правничу допомогу не вписується ані в суто приватноправову, ані в суто публічно-правову модель – вона є їх складним поєднанням. Ключовим дослідницьким завданням лишається пошук оптимального балансу між цими складовими: так, щоб договірна свобода не перетворювалась на механізм перекладення надмірних витрат на переможену сторону, а автономія адвокатів та їхніх клієнтів при цьому зберігалася. Саме труднощі встановлення об’єктивних критеріїв «розумності» та «співмірності» у зіставленні з конкретними договірними умовами формують основну проблематику цього інституту в судовій практиці.

Методологічне підґрунтя дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є самостійним предметом наукового осмислення, оскільки специфіка цього інституту – його гібридна правова природа, міжгалузевий характер та безпосередній зв'язок з доступністю правосуддя – зумовлює необхідність поєднання підходів, що виходять за межі як суто цивільно-процесуальної, так і суто матеріально-правової науки. Ця проблематика розглядалася автором в окремій статті [9]. Визначальним для вибору методологічного інструментарію є характеристика самого предмета дослідження. Витрати на правничу допомогу не є статичним законодавчим поняттям – вони існують на перетині договірної свободи та судового контролю, приватного права та цивільного процесу, національного регулювання та міжнародних стандартів. Як зауважує С. Менетрі, інтерес до вивчення витрат судочинства невпинно зростає у зв'язку з поширенням економічного аналізу права та інституційної оцінки судових систем, а самі системи дедалі частіше оцінюються за критеріями швидкості, вартості, ефективності та відповідності конкретному типу справи [149, § 10]. Ця зміна дослідницької парадигми суттєво впливає і на методологічний вибір: якщо традиційні дослідження процесуального права зосереджувалися на «фронтальному» рівні – доктринальних принципах та нормах, – то сучасний підхід вимагає також звернення до «результативного» рівня: до того, як система працює на практиці і які фінансові наслідки вона породжує для реальних учасників [139, p. 3].

Саме тому дослідження інституту витрат на правничу допомогу потребує комплексного застосування методів різного рівня – загальнонаукових, загальноправових та спеціально-правових, які взаємодіють між собою і спрямовані на досягнення мети [9].

Системний та структурно-функціональний методи забезпечили дослідження інституту ВППД як органічної складової системи судових витрат та цивільного судочинства загалом, що дозволило виявити функціональні взаємозв'язки між окремими елементами – гонораром адвоката, критеріями його

оцінки, механізмом розподілу та процесуальними наслідками недобросовісної поведінки.

Формально-юридичний та герменевтичний методи застосовувалися для тлумачення ключових правових категорій («правова допомога», «правнича допомога», «витрати на правничу допомогу», «гонорар успіху», «співмірність») з урахуванням їх офіційного тлумачення Верховним Судом, Конституційним Судом України та ЄСПЛ, а також для з'ясування змісту відповідних правових норм у їхньому системному зв'язку.

Порівняльно-правовий метод є одним із центральних у цьому дослідженні. Як переконливо доводиться в академічній літературі, вартість правосуддя і механізми фінансування судових витрат є принципово недослідженою «тильною стороною» процесуальних систем, і саме порівняльний аналіз дозволяє виявити загальні тенденції та виробити критерії оцінки ефективності національних підходів [139, p. 3]. Водночас порівняльний метод у цій сфері має суттєві методологічні обмеження: як застерігає А. Дорі та Р. Рішар, ідіосинкразії національних систем і неоднорідність судової статистики ускладнюють як точне вимірювання, так і пряме порівняння витрат у різних юрисдикціях [130, p. 305]. Це означає, що порівняльний аналіз у цій роботі здійснюється передусім на рівні нормативних конструкцій, функціональних принципів та доктринальних підходів, а не суто кількісному порівнянні розмірів витрат.

Діалектичний та історичний методи забезпечили дослідження інституту в розвитку: від моделі «відносної безоплатності адвокатури», що тривалий час визначала підхід до правничої допомоги в Україні, до сучасної моделі відшкодування, сформованої після реформи 2017 року та під впливом євроінтеграційних процесів. Принцип критичності як методологічний орієнтир [9] вимагає, щоб будь-яке твердження щодо природи витрат на правничу допомогу та меж судового контролю підлягало перевірці практикою – насамперед судовою практикою Верховного Суду та ЄСПЛ, – а не визнавалося безпомилковим на підставі лише доктринального обґрунтування.

Поряд із методами дослідження принципове значення для методологічного забезпечення цієї роботи мають принципи, на яких ґрунтується дослідження інституту ВППД [63]. Принцип об'єктивності передбачає визнання самого факту існування інституту ВППД як закріпленого на законодавчому рівні. Принцип причинності означає, що витрати на правничу допомогу мають причинно-наслідковий зв'язок з процесуальними діями та їх результатом. Принцип раціональності та доказовості вимагає, щоб отримані в ході дослідження знання мали практичну суспільну цінність. Принцип відтворюваності передбачає, що будь-який висновок дослідження повинен бути підтверджений або спростований у теоретичних роботах чи судовій практиці. Принцип системності зумовлює розгляд ВППД як сукупності взаємопов'язаних елементів у межах загального інституту судових витрат. Принцип критичності, на якому наголошує і автор цього дослідження у спеціальній методологічній статті [9], вимагає, щоб будь-яке твердження щодо природи та меж ВППД підлягало перевірці практикою, а не визнавалося безпомилковим лише на підставі доктринальної авторитетності.

Сукупність застосованих методів підпорядкована єдиній меті: отримати об'єктивну та достовірну інформацію про предмет дослідження [9], яка дозволить не лише описати чинний стан правового регулювання, а й сформулювати обґрунтовані пропозиції щодо його вдосконалення.

Аналіз стану наукової розробки та методологічних засад дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, вітчизняна наукова розробка інституту ВППД характеризується хронологічною та предметною нерівномірністю. До реформи 2017 року витрати на правничу допомогу розглядалися переважно як складова загального інституту судових витрат, без самостійного комплексного аналізу. Після реформи науковий інтерес до цієї проблематики помітно зріс, однак і пізніші дослідження здебільшого розглядають ВППД у межах ширших тем, не виокремлюючи їх як самостійний предмет із притаманною їм особливою правовою природою. Ця прогалина підтверджує актуальність і наукову новизну цього дослідження.

По-друге, два питання залишаються найбільш дискусійними і найменш розробленими у вітчизняній доктрині: правова природа та механізм відшкодування «гонорару успіху» в цивільному судочинстві та критерії розумності й співмірності витрат як самостійна правова проблема. Судова практика частково заповнила ці прогалини, однак не замінила системного доктринального осмислення.

По-третє, практика ЄСПЛ щодо витрат на правничу допомогу як самостійного компонента права на справедливий судовий розгляд – на відміну від загальних засад застосування ст. 6 ЄКПЛ – залишається поза увагою вітчизняних дослідників. Між тим саме це питання набуває все більшого значення в загальноєвропейській доктрині, що свідчить про необхідність його самостійного дослідження у вітчизняній науці.

По-четверте, зарубіжна наукова дискусія демонструє зміну дослідницької парадигми: від суто доктринального аналізу норм – до функціонального оцінювання того, як система витрат працює на практиці та які фінансові наслідки вона створює для реальних учасників. Вітчизняна доктрина перебуває на початку цього переходу, що визначає перспективний напрям подальших досліджень.

По-п’яте, при визначенні методології дослідження питання судових витрат доцільним є поєднання загальнонаукових, загальноправових та спеціально-правових методів відповідно до специфіки предмета. Порівняльно-правовий метод є центральним, однак його застосування свідомо обмежене рівнем нормативних конструкцій і доктринальних підходів – з огляду на методологічні обмеження прямого міжсистемного порівняння у цій сфері. Принцип критичності передбачає, що будь-яке теоретичне твердження підлягає перевірці практикою – насамперед судовою практикою Верховного Суду та ЄСПЛ.

По-шосте, сукупність виявлених прогалин – відсутність самостійного комплексного дослідження ВППД, нерозробленість критеріїв оцінки гонорару успіху в цивільному судочинстві та відсутність аналізу практики ЄСПЛ у цьому контексті – підтверджує актуальність, наукову новизну та практичну значущість цього дисертаційного дослідження й визначає його мету та завдання.

1.2 Еволюція правового регулювання інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві

Інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві належить до тих правових явищ, генеза яких безпосередньо відображає суперечливу природу правосуддя як такого. З одного боку, судовий захист не може бути цілковито безоплатним – держава об'єктивно несе витрати на утримання судової системи, а можливість безбар'єрного звернення до суду без будь-яких фінансових наслідків неминуче провокує зловживання та перевантаження судів безпідставними вимогами. З іншого – перетворення витрат на правничу допомогу на реальний фінансовий бар'єр рівнозначне запереченню права на судовий захист для тих, хто його найбільше потребує. Саме ця внутрішня суперечність, яку у вітчизняній науці характеризують як протиставлення превентивної та фіскальної функцій судових витрат [107, с. 22–23], є рушієм законодавчої еволюції в цій сфері – і не лише в Україні.

Простежити логіку цієї еволюції дозволяє звернення до історико-правового та порівняльного методів у їх поєднанні. Принцип покладення витрат на сторону, що програла спір, має глибоке коріння: у римському праві поразка в суді сама по собі розглядалася як свідчення неправомірності правової позиції та тягнула обов'язок відшкодувати витрати противника [155, с. 589]. Через континентальну правову традицію цей принцип набув загального визнання в більшості правових систем світу, причому принциповим винятком залишаються лише США з їхньою специфічною моделлю розподілу судових витрат [139, с. 19].

Американська модель розподілу витрат на правничу допомогу у цивільному судочинстві є, мабуть, найбільш показовим винятком у світовій процесуальній практиці. Там, де континентальні системи одностайно покладають витрати на переможену сторону, американське право дотримується протилежного підходу: кожен учасник процесу несе власні витрати на оплату адвоката незалежно від того, виграв він справу чи програв. У порівняльно-

правовій літературі цю практику позначають як *no-indemnity practice*, свідомо уникаючи терміна «правило» – бо насправді жодного законодавчого правила тут немає: практика існує просто тому, що жоден закон не вимагає протилежного [147, с. 197]. Ця термінологічна деталь є симптоматичною. Вона розкриває природу американської моделі як явища, що виникло не внаслідок свідомого законодавчого вибору, а органічно – і лише згодом отримало теоретичне обґрунтування. Що особливо примітно: витоки американської системи насправді пов'язані з принципом «програшний платить». Польовий кодекс цивільного судочинства Нью-Йорка 1848 р. прямо закріплював обов'язок переможеної сторони відшкодовувати витрати [147, с. 218]. Однак протягом другої половини XIX – початку XX ст. цей принцип поступово витіснявся з практики, і при ухваленні Федеральних правил цивільного судочинства 1938 р. питання відшкодування адвокатських гонорарів взагалі не розглядалося як предмет дискусії [147, с. 196, 219]. Американська *no-indemnity practice* є, таким чином, не вираженням якихось особливих правових цінностей, а радше результатом корпоративних інтересів адвокатського середовища, що поступово оформилися у незаперечну норму.

Офіційне обґрунтування цієї практики через забезпечення доступу до правосуддя звучить переконливо: якщо програш у справі тягне за собою ще й обов'язок компенсувати витрати переможця, особи з обмеженими ресурсами відмовлятимуться від звернення до суду навіть з обґрунтованими вимогами. Верховний суд США послідовно підтримував цю логіку. Однак критичний аналіз виявляє її внутрішню суперечність: якщо судова система загалом ухвалює більше правильних рішень, ніж помилкових, то на кожну особу з сумнівною вимогою, яку *no-indemnity* заохочує звертатися до суду, припадає більше осіб з обґрунтованими вимогами, що не отримують повного відшкодування своїх витрат [147, с. 198, 216]. Іншими словами, аргумент доступності правосуддя захищає слабких позивачів за рахунок сильних – що навряд чи відповідає уявленням про справедливість.

Ситуацію додатково ускладнює специфіка американського ринку правничих послуг: на відміну від більшості континентальних систем, де відшкодовувані витрати обчислюються за законодавчо встановленими тарифами, у США розмір адвокатського гонорару є предметом вільної домовленості і переважно розраховується на погодинній основі без будь-яких обмежень [147, с. 199]. Відсутність тарифного регулювання у поєднанні з *no-indemnity practice* породжує ситуацію, яка з позицій континентального правомислення видається абсурдною: у значній кількості справ сукупні витрати сторін дорівнюють або перевищують предмет спору, перетворюючи перемогу в суді на так звану «піррову перемогу» [147, с. 204]. Саме на цьому тлі зрозуміло, чому інститут гонорару успіху (*contingent fee*) набув у США такого поширення: він є ринковим замінником системного механізму забезпечення доступу до суду, якого американська модель розподілу витрат не пропонує [155, с. 592].

Саме цей контраст між американською та континентальною моделями унаочнює принципове питання: не *чи* відшкодовувати витрати переможцю, а *як* визначити їх справедливий і передбачуваний розмір. Однак сам по собі принцип нічого не визначає щодо того, які саме витрати підлягають відшкодуванню і в якому обсязі. Саме тут між континентальними системами виявляються принципові розбіжності, що склалися історично і досі визначають різні підходи до регулювання витрат на правничу допомогу. Французька традиція розмежувала офіційні судові збори (*dépens*), що відшкодовуються переможцю, та гонорари адвокатів (*frais irrépétibles*), що фактично залишаються тягарем сторони, яка їх понесла. Натомість у Німеччині та системах, що формувалися під її впливом, перемогла тарифна логіка: відшкодування гонорарів адвоката прив’язується до ціни позову за законодавчо встановленими ставками [139, с. 20].

Попри зовнішні відмінності між цими підходами, їх об’єднує спільна риса: жодна з континентальних систем не забезпечує повного відшкодування реально понесених витрат на правничу допомогу. Цей розрив між фактичними витратами переможця та присудженою компенсацією – у порівняльній літературі

позначений як *recoverability gap* – є не технічним недоліком, а наслідком усвідомленого вибору: доступність правосуддя для широкого кола осіб законодавець послідовно ставить вище за повноту відшкодування тих, хто цей доступ вже реалізував. У цьому сенсі аналіз еволюції регулювання витрат на правничу допомогу є водночас аналізом того, як різні правові системи вирішують одну з фундаментальних дилем судочинства.

Французька правова традиція посідає особливе місце в генеалогії континентальних систем розподілу витрат у цивільному процесі. Саме французька доктрина сформулювала понятійне розмежування, що згодом вплинуло на більшість європейських моделей: між *dépens* – офіційно визначеними й таксованими судовими видатками, що підлягають відшкодуванню переможеною стороною за загальним правилом, – та *frais irrépétibles*, тобто витратами поза переліком таксованих, які формально залишалися тягарем тієї сторони, що їх понесла [151, с. 44–55]. Ця бінарна структура складалася протягом тривалого часу і відображала глибинне напруження між прагненням до повного відшкодування та традиційним небажанням підпорядковувати адвокатський гонорар нормативній регламентації.

Показово, що французька судова практика ще до законодавчого закріплення виробила власний підхід до цього питання, де визначальну роль відігравав розсуд судді, а не автоматичне правило. Ця традиція судової гнучкості зрештою знайшла нормативне оформлення в статті 700 Кодексу цивільної процедури Франції, яка надала суду повноваження присуджувати стороні компенсацію витрат, що не входять до *dépens*, якщо залишення їх на тягарі цієї сторони є несправедливим [151, с. 50–52]. Ця норма знаменувала перехід від формального відшкодування до гнучкого інструменту судової справедливості. Принципово важливою є деталь, зафіксована у новітній юридичній літературі: після декрету від 25 лютого 2022 року, яким сторонам було посилено право підкріплення понесених витрат документальними доказами, у французькій практиці розпочалося поступове зростання розмірів присуджуваних виплат [41,

с. 1912]. Це свідчить про те, що рівень відшкодування у дискреційній моделі залежить не лише від меж суддівського розсуду, а й від процесуальних вимог до доказування – урок, релевантний і для вдосконалення вітчизняного регулювання.

Це принципово важливо, що Франція обрала дискреційний, а не тарифний шлях – на відміну від Німеччини з її жорсткою прив'язкою до ціни позову. Такий підхід пояснюється насамперед усталеною традицією незалежності адвокатської професії від державного втручання у питання гонорарів, яка у Франції має глибоке історичне коріння [151, с. 55]. Наслідком цього вибору стала система, де розмір відшкодування є наперед непередбачуваним, але зате чутливим до конкретних обставин справи – що є прямою протилежністю німецькій моделі передбачуваності.

Порівняльний аналіз засвідчує, що континентальна модель тяжіє до законодавчої уніфікації та передбачуваності, тоді як англосаксонський підхід характеризується гнучкими прецедентними механізмами – зокрема методом lodestar у США та системою guideline rates в Англії; при цьому сучасні дослідження фіксують тенденцію до конвергенції обох підходів під впливом наднаціональних правових стандартів [7, p. 2644].

Окремої уваги заслуговує польська модель, яка займає проміжне місце між германською та нідерландською традиціями. Польський Kodeks postępowania cywilnego (KPC) у статті 98 закріплює загальний принцип відшкодування витрат переможцеві, однак допустимий розмір відшкодовуваних витрат на правничу допомогу визначається відповідно до тарифних ставок, встановлених підзаконними нормативними актами. Польська доктрина, водночас, виробила окремий підхід до справ, які закриваються до ухвалення рішення по суті: у таких випадках суд оцінює ймовірний результат справи за наявними матеріалами і на цій підставі вирішує питання про розподіл витрат – підхід, що знайшов відображення у постанові Sąd Najwyższy (Верховного суду Польщі) від 9 червня 2017 р. у справі III CZP 118/16 [KPC, 1964; Sąd Najwyższy, III CZP 118/16, 2017]. Цей підхід є цінним орієнтиром для вирішення аналогічної прогалини у частині п'ятій статті 142 ЦПК України.

Серед континентальних правових систем німецька модель вирізняється найбільш послідовною реалізацією ідеї нормативної передбачуваності судових витрат. Її фундамент закладено ще у 1877 році – з прийняттям Цивільного процесуального кодексу (*Zivilprozessordnung*, ZPO), § 91 якого закріпив так званий *Unterliegensprinzip*: переможена сторона зобов'язана відшкодувати противнику необхідні витрати провадження, включаючи витрати на правничу допомогу. Принципово важливо, що з самого початку відшкодуванню підлягали не будь-які фактично понесені витрати, а виключно ті, що відповідали законодавчо встановленим тарифам. Це рішення виявилося не ситуативним компромісом, а свідомою концепцією: тарифне обмеження одночасно стримувало надмірні адвокатські гонорари і захищало переможену сторону від непропорційного фінансового навантаження, роблячи наслідки програшу справи наперед розрахованими.

Упродовж XX ст. тарифна система еволюціонувала, не змінюючи своєї внутрішньої логіки. *Bundesrechtsanwaltsgebührenordnung* (BRAGO) закріпив прив'язку розміру гонорару до ціни позову (*Gegenstandswert*) як базовий принцип розрахунку. Реформа 2004 року, що завершилася ухваленням *Rechtsanwaltsvergütungsgesetz* (RVG), не переглянула цього підходу, а деталізувала його: диференційовані ставки для різних стадій провадження підвищили точність системи, зберігши її передбачуваність [153, §§ 1–2]. Сама ця наступність є красномовною – за понад століття тарифний механізм в Німеччині жодного разу не поступився місцем більш гнучким моделям, що свідчить про його глибоку укоріненість у правовій культурі.

Разом з тим тарифна прив'язка неминуче породжує розрив між реальним розміром гонорару адвоката і сумою, що підлягає відшкодуванню, – явище, яке у порівняльному правознавстві позначається як recoverability gap [139, c. 21]. На перший погляд це вада: добросовісна сторона, що виграла справу, змушена частину власних витрат нести самостійно. Однак якщо розглядати цей розрив не ізольовано, а у системному контексті конкретної тарифної моделі, він постає як функціональний елемент процесуального дизайну: обидві сторони заздалегідь

знають максимальні межі можливих наслідків програшу, що раціоналізує рішення про звернення до суду і стимулює пошук позасудового врегулювання. Іншими словами, recoverability gap у тарифній моделі є передусім інструментом управління поведінкою учасників процесу, а не недоглядом законодавця. Водночас така оцінка є справедливою лише щодо функціонального виміру цього явища в межах конкретної моделі: з точки зору доступності правосуддя той самий розрив набуває іншого значення – він означає, що переможець ніколи не отримує повного відновлення свого майнового стану, а особи з обмеженими ресурсами несуть непропорційно більший відносний тягар судових витрат. Ця двоїстість recoverability gap – його одночасна функціональність як елементу процесуального дизайну і проблематичність як перешкоди для рівного доступу до правосуддя – є наскрізною темою порівняльного аналізу, що розвивається у підрозділі 1.3.

Еволюція німецького регулювання витрат на правничу допомогу, таким чином, демонструє, що передбачуваність судових витрат може розглядатися як самостійна процесуальна цінність – не менш важлива, ніж повнота відшкодування. Ця ідея, сформована ще в XIX ст. і підтверджена реформами XX–XXI ст., визначає місце німецької моделі в загальноєвропейській дискусії про оптимальний баланс між справедливою компенсацією та доступністю правосуддя – і робить її природним орієнтиром для систем, що перебувають на шляху реформування, зокрема для України.

Нідерландська модель регулювання витрат на правничу допомогу є показовим прикладом того, як одна й та сама правова проблема може отримати принципово інше вирішення порівняно з німецьким підходом – навіть у межах спільної континентальної традиції. Формуючись під впливом двох конкуруючих доктрин, нідерландське право обрало власний шлях, що відрізняється як від французького мінімалізму у відшкодуванні гонорарів, так і від німецького тарифного детермінізму.

Відправною точкою стала рецепція німецької доктрини XVIII ст., згідно з якою програш у суді сам по собі свідчить про неправомірність позиції сторони,

а тому покладення витрат на переможеного є різновидом відшкодування завданої шкоди. Саме під її впливом *Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering* (Rv) 1838 р. закріпив принцип відшкодування судових витрат переможцю. Однак нідерландські правники не сприйняли цю доктрину некритично. Їх заперечення було точним: якщо жодна зі сторін не діяла протиправно, а спір виник унаслідок об'єктивної правової невизначеності, то ототожнення програшу з виною перетворює судовий процес на свого роду азартну гру з наперед непередбачуваними наслідками. Це суперечило б самій ідеї правосуддя як інституту, покликаного вирішувати спори, а не карати за їх виникнення.

Результатом цього критичного переосмислення стала конструкція, закріплена у ст. 237 Rv: загальне правило про відшкодування витрат переможцю поєднується з широкою судовою дискрецією щодо його застосування. Суд може повністю або частково звільнити переможену сторону від відшкодування – зокрема, коли обидві сторони частково успішні, або коли частина витрат понесена без реальної необхідності. Ця гнучкість – не виняток із принципу, а його змістовна складова: нідерландський підхід виходить з того, що справедливість у розподілі витрат не може бути зведена до автоматичного правила, а вимагає оцінки конкретних обставин справи.

Попри цю гнучкість, нідерландська система так само не уникає *recoverability gap*: відшкодовувані витрати на правничу допомогу обчислюються за тарифними ставками і не покривають повного фактичного гонорару адвоката [139, с. 21]. Специфічним механізмом часткового подолання цього розриву є розвинена система страхування правових витрат (*rechtsbijstandsverzekering*), яка дозволяє особам із середніми доходами реалізовувати право на судовий захист, не несучи повного ризику витрат у разі програшу [139, с. 25–30]. Цей інструмент є, по суті, ринковою відповіддю на структурну ваду системи – і його існування красномовно свідчить про те, що держава переклала частину відповідальності за доступність правосуддя на приватний страховий ринок.

Порівняння нідерландської та німецької моделей виявляє принципово різні відповіді на спільне запитання: як примирити повноту відшкодування з

доступністю правосуддя? Німеччина обрала шлях нормативної визначеності через тариф, Нідерланди – шлях судової гнучкості, підкріпленої страховою інфраструктурою. Обидва підходи, однак, приходять до одного й того самого результату: повне відшкодування реальних витрат переможця залишається недосяжним ідеалом, а не практичною нормою.

Становлення інституту витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві на українських землях відбувалося в умовах, принципово відмінних від тих, що характеризували розвиток німецької чи нідерландської моделей. Якщо в Західній Європі цей процес відбувався в межах відносно стабільних правових систем, що еволюціонували поступово, то українські землі впродовж XIX–XX ст. послідовно перебували у складі різних держав з різними правовими традиціями – що зумовило фрагментарність і переривчастість відповідного нормативного розвитку. Суттєво й те, що Україна є єдиною з розглянутих систем, яка двічі повністю відмовлялася від принципу відшкодування витрат на правничу допомогу і двічі його відновлювала – що надає вітчизняній еволюції цього інституту унікального характеру порівняно з безперервним розвитком західноєвропейських моделей.

Першим системним кроком стала судова реформа 1864 р. у Російській імперії. Статут цивільного судочинства (СЦС), що поширювався на більшу частину сучасної України, не лише впорядкував механізм судових витрат, а й запровадив інститут присяжних повірених – перших професійних процесуальних представників із чітко визначеним кваліфікаційним статусом [2, с. 111–112]. Умови доступу до цього статусу були суворими: вища юридична освіта та щонайменше п’ять років практичного досвіду [119, с. 15]. Тут варто зробити принципове спостереження: вже у 1864 р. законодавець встановив прямий зв’язок між кваліфікацією особи, що надає правничу допомогу, та правом на відшкодування відповідних витрат. Ця ідея, сформульована у XIX ст., виявилася надзвичайно живучою – саме вона стане концептуальним ядром реформи 2017 р., здійсненої через понад 150 років.

Водночас на землях Галичини, Буковини та Закарпаття, що входили до складу Австро-Угорщини, діяв Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 р. із власною, тарифно орієнтованою моделлю відшкодування адвокатських гонорарів. Така правова двоїстість мала практичний наслідок: на момент проголошення незалежності у 1917–1921 рр. українські землі не мали спільної процесуальної традиції у сфері судових витрат, що унеможливлювало будь-яку швидку уніфікацію.

Радянський період став часом принципового ідеологічного розриву – першого в українській правовій історії. Концепція «безоплатного правосуддя» не просто знизила рівень судових витрат – вона вивела саму проблему відшкодування витрат на правничу допомогу за межі процесуального права як такого, перетворивши її на ідеологічно неприйнятну категорію. Адвокатура збереглася, однак перетворилася на державно контрольований інститут, що функціонував через систему юридичних консультацій у межах послідовно змінюваних положень про адвокатуру УРСР [119, с. 17]. ЦПК УРСР 1963 р. повернув принцип відшкодування судових витрат переможцю, однак гонорар адвоката як самостійний елемент цих витрат так і не набув чіткого нормативного статусу – компенсація фактично зводилася до державного мита та мінімальних супутніх витрат [107, с. 22]. Радянська система, таким чином, визнавала право на відшкодування витрат, але свідомо ігнорувала саме ту їх частину, що пов’язана з оплатою кваліфікованої правничої допомоги – частину, яка в ринковій економіці є найбільш значущою.

Здобуття незалежності відкрило новий етап, однак перехід до ринкової моделі надання правничої допомоги відбувався значно швидше, ніж формування адекватного нормативного інструментарію для відшкодування відповідних витрат. Закон «Про адвокатуру» 1992 р. і ЦПК 2004 р. закріпили право на компенсацію «розумних витрат», проте без критеріїв визначення їх розміру – що породжувало широку суддівську дискрецію і, як наслідок, непередбачуваність результату для сторін [119, с. 18–19]. По суті, у цей період Україна опинилася в ситуації, яку можна охарактеризувати як «принцип без механізму»: право на

відшкодування існувало, але інструменти його реалізації залишалися розмитими. Прийняття Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» 2012 р. частково заповнило цю прогалину, запровадивши підвищені кваліфікаційні вимоги та визначивши представництво в суді як окремий вид адвокатської діяльності.

Концептуальним переломом стала конституційна та судова реформа 2016–2017 рр. – другий за рахунком докорінний перегляд підходу до витрат на правничу допомогу в українській правовій історії, але цього разу не у напрямі відмови від принципу, а у напрямі його змістовного наповнення. Конституційні зміни 2016 р. закріпили принцип виключного представництва адвокатами в судах, а новий ЦПК 2017 р. вперше забезпечив цей принцип змістовним нормативним механізмом: критерії співмірності витрат, вимога їх попереднього розрахунку та судовий механізм зменшення надмірних сум [119, с. 24–25]. Ця реформа замкнула коло, розпочате ще у 1864 р.: зв’язок між кваліфікацією надавача правничої допомоги та правом на відшкодування відповідних витрат нарешті отримав не лише декларативне, а й операційне нормативне оформлення.

Еволюція українського регулювання витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві, таким чином, не є простою послідовністю законодавчих змін. Вона відображає складнішу динаміку: поступове усвідомлення того, що право на правничу допомогу є порожньою декларацією без механізму відшкодування витрат на неї, а сам цей механізм не може бути справедливим без чітких, наперед визначених і судово контрольованих критеріїв. Водночас, на відміну від Франції, Німеччини чи Нідерландів, Україна формувала ці критерії не в умовах поступового органічного розвитку, а в умовах подолання ідеологічного спадку, що заперечував саму ринкову природу правничої допомоги.

Принциповим висновком із порівняльно-правового аналізу є також те, що жодна з розглянутих систем – ані тарифна, ані дискреційна, ані змішана – не вирішила проблему повного відшкодування витрат переможця. Структурний «дефіцит відшкодування» є не законодавчою вадою, яку можна усунути точковими реформами, а органічною характеристикою будь-якої системи, що

прагне одночасно забезпечити передбачуваність правових наслідків і зберегти доступність правосуддя. Усвідомлення цієї межі є принципово важливим для реалістичного оцінювання перспектив реформування відповідного регулювання в Україні.

Таким чином, аналіз еволюції правового регулювання інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві дозволяє констатувати наступне.

По-перше, принцип покладення витрат на переможену сторону є органічним для континентальної правової традиції і простежується від римського права до сучасних процесуальних систем. Принципова відмінність американської моделі, де кожна сторона несе власні витрати незалежно від результату, не є наслідком свідомого законодавчого вибору, а радше результатом корпоративних інтересів адвокатського середовища, що закріпилися як беззаперечна норма. Цей контраст підкреслює, наскільки органічним є принцип відшкодування для континентального правомислення, і пояснює, чому саме він став відправною точкою розвитку всіх розглянутих систем, включно з українською.

По-друге, попри спільний вихідний принцип, континентальні системи виробили принципово різні підходи до його операціоналізації. Французька модель обрала шлях судової дискреції через статтю 700 ЦПК; німецька – тарифної передбачуваності, прив’язаної до ціни позову; нідерландська – поєднання загального правила з широким судовим розсудом, підкріпленим страховою інфраструктурою. Жодна з цих систем не забезпечує повного відшкодування реальних витрат переможця: recoverability gap є структурною рисою всіх континентальних моделей, а не технічним недоглядом, і відображає усвідомлений вибір на користь доступності правосуддя над повнотою компенсації.

По-третє, українська еволюція інституту ВППД є унікальною серед розглянутих систем: вона двічі повністю відмовлялася від принципу відшкодування витрат на правничу допомогу і двічі його відновлювала.

Радянський ідеологічний розрив не просто знизив рівень компенсації, а виключив саму проблему з процесуального права – що створило спадкову прогалину, яку пострадянське законодавство долало поетапно: від «принципу без механізму» у 1990-х – до нормативно наповненої моделі після реформи 2017 року.

По-четверте, реформа 2017 року замкнула еволюційне коло, що розпочалося ще у 1864 році: ідея прямого зв'язку між кваліфікацією надавача правничої допомоги та правом на відшкодування відповідних витрат, сформульована ще у Статуті цивільного судочинства, нарешті отримала не лише декларативне, а й операційне нормативне оформлення. Критерії співмірності, вимога попереднього розрахунку та судовий механізм зменшення витрат вписуються в загальноєвропейську еволюційну логіку переходу від формального відшкодування до змістовного судового контролю за його розміром.

По-п'яте, усі розглянуті системи демонструють спільну структурну тенденцію: рух від жорсткого формалізму до судової гнучкості у розподілі витрат, від автоматичного відшкодування до оцінки розумності, необхідності та співмірності. Ця тенденція є не суто технічно-юридичною, а ціннісною: вона відображає поступове утвердження розуміння того, що справедливий судовий процес передбачає не лише правильне вирішення спору, а й справедливий розподіл фінансового тягаря його вирішення. Вітчизняна модель, формуючись в умовах прискореного реформування, рухалася в руслі тих самих закономірностей – хоча і в значно стислі строки порівняно з органічним розвитком західноєвропейських систем.

1.3 Поняття та сутність витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві в країнах Європейського Союзу

Дослідження вітчизняного інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є неповним без звернення до досвіду правових систем держав – членів Європейського Союзу. Така необхідність

зумовлена щонайменше двома чинниками. По-перше, конституційний курс України на євроінтеграцію та послідовна імплементація стандартів Ради Європи визначають орієнтир для реформування процесуального законодавства, зокрема в частині судових витрат. По-друге, порівняльно-правовий метод дозволяє виявити як спільні для різних правопорядків закономірності, так і специфічні механізми регулювання, що можуть бути враховані при удосконаленні національного законодавства. На наше переконання, дослідження поняття та сутності витрат на професійну правничу допомогу у країнах ЄС є методологічним інструментом формування науково обґрунтованих пропозицій, що будуть мати позитивний вплив на розвиток національної правової системи.

Перш ніж перейти до самого порівняльного аналізу моделей регулювання, необхідно з’ясувати, що саме розуміється під витратами на професійну правничу допомогу в праві держав – членів ЄС, оскільки національні законодавства не лише по-різному їх регулюють, а й по-різному визначають їхній зміст і склад. Відсутність уніфікованого визначення на рівні ЄС є закономірним наслідком того, що цивільне процесуальне право залишається сферою переважно національної компетенції, а відповідні директиви ЄС торкаються лише окремих аспектів – зокрема, надання правової допомоги у транскордонних спорах відповідно до Директиви Ради 2003/8/ЄС [27].

У порівняльно-правовому вимірі витрати на правничу допомогу охоплюють, як правило, три компоненти. Перший – гонорар адвоката (attorney’s fees, Anwaltsgebühren, honoraires d’avocat) – основна складова, що визначається або тарифно (Німеччина), або на підставі судового розсуду (Франція), або договором між адвокатом і клієнтом (Велика Британія, Нідерланди); при цьому гонорари адвоката майже завжди становлять найбільший елемент загальних витрат на судочинство [139, §§ 22, 37]. Другий компонент – витрати, пов’язані з веденням справи (disbursements): плата за судову експертизу, переклади, нотаріальне посвідчення, транспортні витрати – вони, як правило, відшкодовуються у фактичному розмірі незалежно від моделі [139, §§ 34–36]. Третій компонент – судовий збір (court fees) – плата за звернення до суду, що

справляється практично в усіх юрисдикціях і є відокремленою від гонорару адвоката категорією витрат [139, § 25]; хоча в деяких правових системах усі три компоненти об'єднуються під загальним поняттям «судові витрати» (Gerichtskosten, frais de justice).

Принципово важливим є питання правової природи витрати на правничу допомогу. У доктрині континентального права склалося розуміння цих витрат як витрат процесуального характеру, що виникають внаслідок реалізації стороною права на судовий захист і є невід'ємною складовою процесуальних правовідносин: їх розмір передбачається ex ante офіційним тарифом і регулюється нормами цивільного процесуального законодавства [154, с. 26]. Водночас у правових системах загального права домінує договірна концепція: витрати на адвоката первинно є предметом цивільно-правового договору між адвокатом і клієнтом, а їх розмір визначається ринком та залежить від способу оплати, досвіду і репутації адвоката, складності справи та інших обставин; процесуальний елемент з'являється лише на стадії розподілу витрат між сторонами за результатами провадження [154, с. 26–27]. Ця концептуальна відмінність між континентальним і загальноправовим підходами є однією з ключових причин розбіжностей у моделях регулювання, які ми аналізуємо у цьому підрозділі дисертаційного дослідження.

Ця концептуальна відмінність між континентальним і загальноправовим підходами має практичні наслідки для питання відшкодовуваності витрат. У системах, де витрати на правничу допомогу є первинно процесуальною категорією, суд розподіляє їх у межах, визначених законом, незалежно від фактичної домовленості сторін з адвокатом. Натомість у договірно-орієнтованих системах розмір відшкодовуваних витрат тісно пов'язаний із реальним розміром гонорару адвоката, що породжує як переваги (реальніша компенсація), так і ризики (непередбачуваність, можливість маніпуляцій із розміром гонорару). Саме ця невирішена напруга між двома підходами знаходить відображення у дискусії навколо критерію «розумності» витрат у статті 137 ЦПК України –

дискусії, яка є, по суті, відображенням фундаментальної теоретичної проблеми в конкретному національному контексті [154, с. 26–27].

Правове підґрунтя регулювання витрат на професійну правничу допомогу в країнах ЄС формується на двох рівнях. На наднаціональному рівні визначальне значення мають стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [48] та стаття 47 Хартії основних прав Європейського Союзу [109], які закріплюють право на справедливий судовий розгляд та ефективний судовий захист відповідно. Показово, що жоден із цих документів не містить прямої норми про відшкодування витрат на адвоката – проте обидва створюють обов'язок держави забезпечити доступ до правосуддя не лише у формальному, а й у матеріальному сенсі. Це принципове розмежування між декларованим і реально забезпеченим правом на захист є відправною точкою для розуміння того, яку функцію виконує інститут відшкодування витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві: він слугує не процесуально-технічним механізмом розподілу фінансових наслідків спору, а гарантією змістовної рівності сторін перед судом.

На рівні моніторингу та порівняльного аналізу ключову роль відіграє Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) – орган Ради Європи, що з 2004 року здійснює систематичне оцінювання судових систем держав-членів. Дані останнього Звіту CEPEJ [131], що охоплює 44 держави і ґрунтується на показниках 2022 року, дозволяють виявити суттєву структурну нерівномірність у підходах до фінансування правової допомоги. У середньому лише 11% бюджету судової системи держав Ради Європи спрямовується на правову допомогу, тоді як 64% витрачається на утримання судів і 25% – на прокуратуру. Сама по собі ця пропорція є промовистою: вона засвідчує, що в більшості правових систем правова допомога залишається периферійним, а не системоутворюючим елементом бюджетної політики у сфері правосуддя.

Показово, що обсяг фінансування правової допомоги перебуває у прямій залежності від рівня економічного розвитку держави. У найбагатших країнах (ВВП на душу населення понад 40 000 євро) частка витрат на правову допомогу

в судовому бюджеті сягає 24%, тоді як у найбідніших (до 10 000 євро) – лише 3% [131]. Ця кореляція не є випадковою: вона відображає глибшу системну закономірність, згідно з якою ефективна реалізація права на правничу допомогу значною мірою залежить не від нормативного закріплення, а від фіскальних можливостей держави. Йдеться про те, що можна умовно назвати «бюджетним парадоксом доступу до правосуддя»: саме в тих державах, де населення найбільше потребує публічно фінансованої правової допомоги, її питома вага в судовому бюджеті є найнижчою.

Особливо рельєфно ця диспропорція проявляється у порівнянні між державами. Скандинавські країни та Велика Британія демонструють якісно інший підхід: у Великій Британії (Північна Ірландія) правова допомога поглинає 42% усього бюджету судової системи і становить 59,35 євро на одного мешканця; у Норвегії – 37,1% бюджету (31,11 євро на особу); у Данії – 27,0% (26,07 євро) [131]. Натомість у країнах Східної та Південно-Східної Європи відповідні показники є на порядок нижчими. Ця відмінність не зводиться до питання фінансових можливостей – вона відображає різні концептуальні позиції щодо того, якою мірою держава несе відповідальність за забезпечення рівного доступу до правосуддя для економічно вразливих верств населення.

Не менш значущою є динаміка змін у цій сфері. У 2020–2022 роках сукупні витрати на правову допомогу в державах Ради Європи скоротилися з 120 до 110 мільйонів євро на одну державу в середньому, тобто на 9% [131]. Попри те що в абсолютних числах зростання зафіксовано у 27 державах – переважно у зв’язку зі збільшенням кількості судових справ після пандемії та підвищенням оплати праці надавачів допомоги – загальна тенденція до відносного скорочення видатків є тривожним сигналом. Вона свідчить про те, що навіть у тих правових системах, де право на правничу допомогу є нормативно визнаним, його бюджетне забезпечення залишається нестабільним і залежним від кон’юнктурних факторів.

Таким чином, загальноєвропейський контекст дозволяє сформулювати принципово важливий висновок: витрати на професійну правничу допомогу в

цивільному судочинстві є не лише процесуальною категорією, а й індикатором реального стану доступу до правосуддя в конкретній правовій системі. У цьому контексті необхідно розрізняти два пов'язаних, але концептуально відмінних явища. Перше – recoverability gap у вузькому розумінні – є структурною рисою будь-якої моделі відшкодування витрат і, як показано у підрозділі 1.2, може виконувати функціональну роль у процесуальному дизайні конкретної системи, стимулюючи позасудове врегулювання та забезпечуючи передбачуваність фінансових наслідків спору. Друге явище – «фінансовий розрив» у широкому розумінні – виходить за межі суто технічної невідповідності між реальними та відшкодовуваними витратами і стосується системної недоступності правосуддя: особи із середнім рівнем доходу не відповідають критеріям для отримання безоплатної допомоги, але й не можуть дозволити собі повноцінне правове представництво за власний рахунок. Якщо перше явище є іманентною рисою будь-якої моделі і не завжди потребує усунення, то друге є спільним викликом для всіх держав-членів ЄС, що визначає основний вектор розвитку інституту витрат на правничу допомогу в сучасному цивільному судочинстві і потребує системних законодавчих відповідей.

Порівняльний аналіз правового регулювання витрат на професійну правничу допомогу в окремих державах-членах ЄС дозволяє виявити дві принципово різні нормативні моделі, які умовно можна позначити як тарифну та дискреційну. Кожна з них відображає відмінне розуміння балансу між передбачуваністю правових наслідків судового спору для його учасників та гнучкістю, необхідною для врахування конкретних обставин справи.

Німецька модель є класичним прикладом тарифного підходу. Відповідно до § 91 Цивільного процесуального кодексу Німеччини (Zivilprozessordnung, далі – ZPO), сторона, що програла справу, зобов'язана відшкодувати всі судові витрати, понесені протилежною стороною, включаючи встановлені законом гонорари та витрати адвоката, якщо їх залучення було необхідним для належного ведення справи [162, § 91]. Принципово важливою є формула «soweit sie zur zweckentsprechenden Rechtsverfolgung oder Rechtsverteidigung notwendig waren» –

тобто відшкодуванню підлягають лише ті витрати, що були об’єктивно необхідними для захисту права, а не будь-які фактично понесені витрати. Розмір відшкодовуваних адвокатських гонорарів при цьому визначається не угодою сторін, а Законом про адвокатські винагороди (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz, RVG, 2004), що встановлює чіткі тарифні ставки залежно від ціни позову. Витрати кількох адвокатів відшкодовуються лише в межах вартості послуг одного [162, § 91].

Така конструкція має очевидні переваги з точки зору правової визначеності: сторони ще до початку процесу можуть із достатньою точністю прорахувати максимальний розмір своїх потенційних витрат у разі програшу. Водночас тарифна модель має і суттєвий недолік: реальний гонорар адвоката, узгоджений зі стороною, може суттєво перевищувати тарифну ставку, і цей «розрив» залишається невідшкодованим навіть у разі виграшу справи. Таким чином, попри зовнішню повноту відшкодування, переможець у германській моделі нерідко несе реальні чисті витрати на правничу допомогу, що суперечить самій ідеї принципу «переможений платить».

Французька модель побудована на якісно іншій логіці. Стаття 700 Цивільного процесуального кодексу Франції (Code de procédure civile, далі – CPC) у редакції Декрету № 2022-245 від 25 лютого 2022 року передбачає, що суд зобов’язує сторону, яка програла, сплатити протилежній стороні суму, визначену судом, на покриття витрат, що не входять до складу офіційних судових зборів (dépens), зокрема гонорарів адвоката [125, Art. 700]. При цьому ключовим критерієм є не тарифна ставка, а принцип справедливості (équité) та економічний стан сторони, що програла: суд наділений повноваженням як зменшити суму компенсації, так і повністю звільнити від неї з урахуванням цих обставин. Суттєво, що стаття 700 CPC охоплює також ситуації, коли одна зі сторін користувалася правовою допомогою держави: в такому разі компенсація може бути присуджена безпосередньо на користь адвоката, що надавав таку допомогу, але не може бути нижчою за розмір державної частки участі, збільшений на 50%.

Порівняння двох моделей виявляє принципову відмінність у тому, хто є суб'єктом оцінювання витрат. У німецькій моделі цю функцію виконує законодавець через тарифну систему RVG – суд лише застосовує встановлені ставки. У французькій моделі оцінювання є судовою прерогативою: саме суд визначає справедливу суму компенсації в кожній конкретній справі. Перший підхід забезпечує передбачуваність, але є негнучким; другий – враховує індивідуальні обставини, але породжує правову невизначеність і залежність результату від суддівського розсуду.

Попри структурні відмінності, обидві моделі об'єднує спільна вихідна засада – принцип «переможений платить» (victus victori), який у тій чи іншій формі закріплений як у § 91 ZPO, так і в статті 700 CPC. Разом із тим жодна з цих систем не передбачає повного відшкодування витрат на правничу допомогу в усіх випадках: і тарифні обмеження німецького права, і дискреційний характер французького механізму утворюють так званий «дефіцит відшкодування» – різницю між реальними витратами переможця та сумою, що підлягає компенсації. Це явище є загальною рисою більшості європейських правових систем і становить один із центральних предметів дискусії в науці цивільного процесуального права.

Між тарифною моделлю Німеччини та дискреційною моделлю Франції існує проміжний варіант, який найбільш рельєфно представлений у нідерландській системі регулювання витрат на правничу допомогу. Її аналіз є методологічно важливим, оскільки дозволяє побачити, яким чином різні елементи тарифної та дискреційної моделей можуть поєднуватися в одній правовій системі.

Вихідним принципом нідерландського права є правило «переможений платить» (статті 237–240 Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, далі – WBRv) [160, Art. 237]. Проте на відміну від Німеччини, де тарифна ставка є відносно точним відображенням реальних витрат у простих справах, нідерландська система liquidatietarief є значно простішою: вона розраховується за таблично-бальною системою, де кожна процесуальна дія оцінюється у фіксованій кількості

балів, а загальна сума визначається залежно від ціни позову. За даними судової практики, така компенсація в 75% випадків покриває лише незначну частку реальних витрат сторони на адвоката [146].

Показовою є реакція нідерландської системи на зловживання процесуальними правами. За загальним правилом суди обмежені тарифом – однак у справах, де зафіксовано зловживання процесуальними правами або протиправну поведінку сторони, можливе присудження витрат у повному фактичному розмірі. Верховний суд Нідерландів підтвердив цей підхід у справі ECLI:NL:HR:2017:2360, визнавши, що відповідач, який стикається з явно безпідставним позовом, вправі претендувати на повне відшкодування витрат на правничу допомогу. Виняток також передбачений для спорів у сфері інтелектуальної власності, де компенсація фактичних витрат є прямо передбаченою нормою [160, Art. 1019h].

Таким чином, нідерландська модель поєднує формальну тарифність (Німеччина) з елементами судової дискреції у виняткових випадках (Франція), утворюючи гібридний підхід. Її головна слабкість – суттєвий «дефіцит відшкодування» у стандартних справах – є прямим наслідком свідомого законодавчого вибору на користь доступності правосуддя: утримуючи ризики судового програшу відносно передбачуваними, система знижує бар’єр для звернення до суду, хоча й за рахунок неповного відшкодування витрат переможця. Ця суперечність є характерною не лише для Нідерландів – вона становить один із фундаментальних напружень у регулюванні витрат на правничу допомогу в будь-якій правовій системі.

Окремої уваги в порівняльно-правовому аналізі заслуговує англійська модель регулювання витрат на професійну правничу допомогу, хоча Велика Британія з 31 січня 2020 року не є членом Європейського Союзу. Підстави для її включення в це дослідження є методологічно обґрунтованими: по-перше, англійська система умовних гонорарних угод (Conditional Fee Agreements, далі – CFA) здійснила значний вплив на формування загальноєвропейської доктрини доступу до правосуддя та дискусію про співмірність судових витрат; по-друге,

практика Європейського суду з прав людини, яка є обов'язковою для всіх держав – членів Ради Європи включно з Україною, формувалася значною мірою у справах проти Великої Британії; по-третє, реформа Джексона 2010–2013 років стала точкою відліку для наукових дискусій про оптимальну модель відшкодування витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві по всій Європі.

Англійська модель побудована на принципово іншій, ніж німецька чи французька, концептуальній основі. Її серцевиною є інститут умовних гонорарних угод, що дозволяють адвокату та клієнту домовитися про те, що гонорар сплачується лише у разі успішного результату справи («no win – no fee»). Відповідно до The Conditional Fee Agreements Order 2013 [127], такі угоди є дійсними в усіх цивільних провадженнях, крім окремо визначених винятків. Максимальний розмір так званого «гонорару успіху» (success fee) встановлений на рівні 100% від базового гонорару адвоката, тоді як у справах про відшкодування шкоди здоров'ю на першій інстанції він обмежений 25% від присуджених збитків за біль, страждання та втрату працездатності [127, art. 3, 5].

Принципово важливою є реформа, запроваджена Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012 (LASPO), яка змінила механізм стягнення гонорару успіху: якщо до реформи він міг стягуватися з боку, що програла, то після – лише з власного клієнта адвоката у разі виграшу справи [127]. Це кардинально змінило розподіл фінансових ризиків між учасниками процесу та стало безпосереднім наслідком рекомендацій, сформульованих у доповіді лорда-судді Джексона.

Концептуальним підґрунтям реформи, закріпленої в LASPO 2012, стала «Доповідь Джексона» – фундаментальний огляд витрат цивільного судочинства Англії і Уельсу, здійснений лордом-суддею Джексоном за дорученням Головного судді в 2009–2010 роках та опублікований у січні 2010 року. Мандат дослідження прямо формулював його мету: «розробити рекомендації для забезпечення доступу до правосуддя за пропорційними витратами» («to promote access to justice at proportionate cost»). Центральною ідеєю доповіді став принцип

співмірності (proportionality), відповідно до якого витрати на судове провадження мають відповідати природі та складності справи, а не лише бути об’єктивно необхідними для захисту права. У § 5.17 доповіді лорд Джексон сформулював це таким чином: якщо сторони бажають провадити справу з непропорційними витратами, вони мають нести їх принаймні частково за власний рахунок. Цей підхід принципово відрізняється від традиційного британського стандарту «reasonably and necessarily incurred» («обґрунтовано та необхідно понесених») і означає, що навіть фактично понесені й об’єктивно необхідні витрати можуть бути визнані такими, що не підлягають відшкодуванню в повному обсязі, якщо вони є непропорційними до предмета спору [140].

Найбільш резонансною рекомендацією доповіді стала пропозиція щодо скасування відшкодування гонорару успіху та страхових премій «після настання події» (After the Event insurance, ATE) від сторони, що програла, оскільки саме ці елементи були визнані головними чинниками непропорційного зростання судових витрат у справах на умовах CFA. До реформи переможена сторона зобов’язувалася відшкодовувати не лише базовий гонорар адвоката, а й гонорар успіху, що міг сягати 100% від базового гонорару, та страхову премію ATE – що нерідко робило загальний розмір витрат цілком непередбачуваним і непропорційним. Лорд Джексон кваліфікував таку систему як таку, що штучно тисне на відповідачів до передчасного врегулювання справи незалежно від обґрунтованості позову [140, Chpts. 9–10]. Як компенсаторний захід для позивачів у справах про відшкодування шкоди здоров’ю доповідь рекомендувала збільшення загального розміру присуджуваних збитків на 10%. Реалізовані в LASPO 2012 та CFA Order 2013, ці рекомендації змінили саму логіку розподілу фінансового ризику між адвокатом і клієнтом: гонорар успіху став внутрішньою справою договірних відносин між ними, а не зовнішнім навантаженням на процесуального опонента.

З аналітичної точки зору англійська модель CFA є найбільш ринково орієнтованою серед розглянутих: вона переносить значну частину фінансового

ризику судового спору з клієнта на адвоката, створюючи тим самим стимул для останнього до ретельного відбору справ та ефективного ведення процесу. Водночас ця модель породжує специфічний різновид «дефіциту відшкодування»: оскільки гонорар успіху сплачується клієнтом із присуджених йому збитків, реальний розмір компенсації, яку отримує позивач, виявляється меншим за номінально присуджену суму.

Таким чином, порівняння чотирьох розглянутих моделей – тарифної (Німеччина), дискреційної (Франція), змішаної (Нідерланди) та договірно-ринкової (Велика Британія) – засвідчує, що жодна з них не є універсальним вирішенням проблеми балансу між повнотою відшкодування витрат на правничу допомогу та реальним доступом до правосуддя. Кожна модель обирає власну точку рівноваги між передбачуваністю, гнучкістю та розподілом фінансового ризику, і саме це різноманіття підходів є цінним орієнтиром для формування оптимальної національної моделі.

Порівняльно-правовий аналіз національних моделей регулювання витрат на професійну правничу допомогу в державах ЄС був би неповним без урахування наднаціонального виміру, а саме – практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), яка формує загальноєвропейські стандарти доступу до правосуддя та є обов’язковою для всіх держав – членів Ради Європи, включаючи Україну. У контексті витрат на правничу допомогу ключове значення мають чотири рішення, які у сукупності формують послідовну доктрину ЄСПЛ щодо меж допустимого фінансового навантаження на учасників цивільного судочинства.

Відправною точкою цієї доктрини є рішення у справі Airey проти Ірландії від 9 жовтня 1979 року [132]. Заявниця – жінка з низьким рівнем доходу – не могла отримати декрет про судове розлучення через відсутність правової допомоги: жоден адвокат не погоджувався представляти її інтереси безоплатно, тоді як власних коштів для оплати судових витрат у неї не було. Суд констатував порушення статті 6 § 1 Конвенції, сформулювавши принцип, що відтоді став наріжним каменем усієї подальшої практики: Конвенція покликана гарантувати

не права теоретичні або ілюзорні, а права практичні та ефективні [132, § 24]. Звідси випливає, що формальна наявність доступу до суду – без реальної можливості скористатися ним через фінансові бар'єри – не задовольняє вимог статті 6 § 1. Суттєво, що ЄСПЛ не зобов'язав державу запровадити безоплатну правову допомогу в усіх цивільних справах, залишивши за державою свободу вибору засобів – зокрема спрощення процедури або введення системи правової допомоги. Принципово важливим є й те, що суд розмежував пряму заборону доступу до суду та фактичну неможливість скористатися ним через фінансові обставини, визнавши обидва випадки потенційними порушеннями Конвенції.

Розвиток цього підходу знаходимо у справі Kreuz проти Польщі від 19 червня 2001 року [134]. Заявник був зобов'язаний сплатити судовий збір у розмірі, що дорівнював річному розміру середньої заробітної плати в країні, – як умову для розгляду його позову проти державного органу. ЄСПЛ констатував порушення статті 6 § 1, встановивши, що розмір судового збору може сам по собі становити порушення права доступу до суду, якщо він є непропорційним до фінансових можливостей сторони та обставин справи [134, § 60]. Це рішення має принципове значення для розуміння інституту витрат на правничу допомогу: воно підтвердило, що принцип пропорційності є конституційним обмежником для будь-яких фінансових бар'єрів у доступі до правосуддя – незалежно від того, чи йдеться про судові збори, чи про витрати на адвоката.

Третє ключове рішення – Stankov проти Болгарії від 12 липня 2007 року [135] – ілюструє специфічний різновид порушення: ситуацію, коли судові витрати не перешкоджали доступу до суду на етапі подання позову, але фактично знецінювали присуджену компенсацію після завершення провадження. Заявникові було присуджено відшкодування за незаконне утримання під вартою, однак судові збори, нараховані на підставі відхиленої частини позову, становили близько 90% присудженої суми. ЄСПЛ визнав таку систему такою, що суперечить статті 6 § 1, наголосивши на парадоксальності ситуації, за якої держава одночасно присуджує компенсацію та через механізм судових зборів фактично її відбирає [135, § 59]. Суд також підкреслив відсутність судового

розсуду при визначенні розміру зборів як окремий чинник, що посилює непропорційність обмеження.

Суттєвим доповненням до цієї доктрини слугує рішення у справі Steel and Morris проти Сполученого Королівства від 15 лютого 2005 року [99]. Заявники – екологічні активісти без жодних ресурсів – були відповідачами у найдовшому судовому процесі в англійській правовій історії, ініційованому корпорацією McDonald’s за наклеп. Правова допомога у справах про дифамацію за англійським правом на той час була законодавчо виключена. Заявники фактично самостійно захищалися протягом майже трьох років, а суд присудив виплатити позивачеві 40 000 фунтів стерлінгів. ЄСПЛ констатував порушення статті 6 § 1 Конвенції, зазначивши, що «нерівність між сторонами не могла бути більшою» [99, § 68]. Ключовим внеском цієї справи є формулювання критеріїв, за яких ненадання правової допомоги у цивільному провадженні є порушенням Конвенції: це залежить від важливості предмета для заявника, складності права і процедури, а також здатності сторони ефективно представляти себе самостійно [99, § 61]. Водночас ЄСПЛ підтвердив, що стаття 6 § 1 не вимагає від держави запровадження правової допомоги в усіх цивільних справах – держава зберігає свободу у виборі засобів забезпечення права на справедливий суд.

Аналіз чотирьох зазначених рішень дозволяє виокремити три рівні доктрини ЄСПЛ щодо фінансових бар’єрів у доступі до правосуддя. Перший рівень – заборона фактичного усунення від суду через непосильні витрати (Airey). Другий рівень – вимога пропорційності будь-якого фінансового навантаження до обставин справи та можливостей сторони (Kreuz). Третій рівень – заборона механізмів, які формально допускають доступ до суду, але фактично знецінюють його результат через непропорційні пост-процесуальні витрати (Stankov). Справа Steel and Morris доповнює цю конструкцію четвертим виміром: вимогою забезпечення реальної рівності сторін у складних провадженнях, де диспропорція у ресурсах між ними є настільки значною, що унеможливлює ефективне самопредставництво. Ця чотиривимірна конструкція утворює мінімальний стандарт, якому зобов’язані відповідати національні системи

регулювання судових витрат – у тому числі витрат на професійну правничу допомогу.

Проведений аналіз чотирьох моделей регулювання витрат на правничу допомогу та практики ЄСПЛ дозволяє перейти до їхньої проекції в право України.

Відповідно до ч. 3 ст. 137 ЦПК України для визначення розміру витрат на правничу допомогу учасник справи подає детальний опис робіт, виконаних адвокатом, та здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги. За частиною четвертою цієї ж статті, розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути співмірним із: складністю справи та виконаних адвокатом робіт (наданих послуг); часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг); обсягом наданих адвокатом послуг та виконаних робіт; ціною позову та (або) значенням справи для сторони. При цьому, за частиною п’ятою, у разі недотримання критерію співмірності суд може, за клопотанням іншої сторони, зменшити розмір витрат на правничу допомогу, які підлягають розподілу між сторонами [112].

Порівняння зазначеного підходу з розглянутими моделями дозволяє зробити кілька принципових спостережень. Так, українська модель є найближчою до французької дискреційної: у ній відсутній законодавчо встановлений тариф, і суд оцінює витрати за критерієм співмірності, що за своєю правовою природою близький до французького принципу équité. Водночас, на відміну від Франції, де суд діє *ex officio* і зобов’язаний присудити певну суму навіть без відповідного клопотання, в Україні зменшення розміру витрат можливе лише за клопотанням іншої сторони. Це породжує системну проблему: суд не має права самостійно зменшити явно завищені витрати – і якщо протилежна сторона не заявила відповідного клопотання, суд зобов’язаний присудити запитану суму. Верховний Суд неодноразово підтверджував цей підхід, зокрема у постанові від 12.05.2020 у справі № 904/4507/18 [Постанова ВП ВС, 2020].

Суттєвою відмінністю від усіх розглянутих моделей є те, що в Україні відсутній законодавчо визначений максимальний відсоток відшкодування від ціни позову – на відміну від англійського права, де для окремих категорій справ встановлені граничні обмеження. Це означає, що теоретично витрати на правничу допомогу можуть перевищувати ціну позову – явище, яке суперечить не лише принципу співмірності, а й логіці доступності правосуддя. Слід зауважити, що аналіз судової практики Верховного Суду свідчить про значну непослідовність у застосуванні критеріїв розумності та співмірності. Так, відсутність методологічних орієнтирів для визначення «розумного» розміру гонорару призводить до того, що суди в однотипних справах присуджують принципово різні суми відшкодування. Ця суперечливість є прямим наслідком надмірно широкого суддівського розсуду без його нормативного структурування.

З огляду на зазначене та з урахуванням стандартів ЄСПЛ вважаємо обґрунтованим внесення наступних пропозицій щодо вдосконалення українського законодавства і судової практики:

1. Законодавче закріплення методологічних критеріїв оцінки розумності витрат. Пропонується доповнити ст. 137 ЦПК України частиною 4-1 і викласти її у такій редакції :

4-1. При вирішенні питань про відповідність розміру витрат на оплату послуг адвоката критерію співмірності суд також бере до уваги:

1) звичайний рівень оплати послуг адвоката у відповідній категорії справ та у відповідному регіоні;

2) ступінь складності справи зі справами аналогічної категорії;

3) детальний опис конкретних процесуальних дій, вчинених адвокатом, та часу, фактично витраченого на їх вчинення.

Такий підхід відповідає досвіду Нідерландів (tabellen liquidatietarief) та рекомендаціям ЄСПЛ щодо передбачуваності судових рішень.

2. Надання суду права зменшувати витрати ex officio у виняткових випадках. Чинна редакція ч. 5 ст. 137 ЦПК України обмежує право суду

зменшити витрати лише випадком подання відповідного клопотання. Поведінковий вимір судової дискреції закріплено у ч. 9 ст. 141 ЦПК України, яка дозволяє покласти витрати на сторону, що зловживала процесуальними правами, незалежно від результату розгляду справи по суті – що виконує превентивну функцію і стримує недобросовісну процесуальну поведінку [124, p. 2644]. Однак у ситуаціях явно непропорційних витрат – зокрема, коли вони перевищують ціну позову або є кратно вищими за будь-який розумний орієнтир – суд має бути наділений повноваженням діяти за власною ініціативою. Французька модель (стаття 700 CPC) та практика ЄСПЛ у справі Stankov свідчать про те, що відсутність такого розсуду у суду саме по собі може становити порушення принципу пропорційності [135].

3. Встановлення граничного відсотка відшкодування витрат від ціни позову у малозначних справах. За прикладом англійського права (де у справах про відшкодування шкоди здоров'ю success fee обмежений 25% від присуджених збитків), доцільно розглянути введення відповідного обмеження для малозначних справ в Україні. Такий захід запобігав би ситуаціям, коли витрати на правничу допомогу поглинають основну частину присудженої суми – явище, яке ЄСПЛ у справі Stankov кваліфікував як несумісне зі статтею 6 § 1 Конвенції [135].

4. Уніфікація практики Верховного Суду щодо критеріїв розумності. Верховному Суду доцільно розглянути можливість прийняття узагальнюючої постанови Пленуму або рекомендаційного роз'яснення, яке систематизувало б критерії оцінки розумності витрат на правничу допомогу у цивільних справах. Такий документ мав би включати: перелік чинників, що беруться до уваги; чинники, що виключаються з оцінки; орієнтовні діапазони для типових категорій справ. Аналогічний досвід є у Великій Британії (Costs Practice Direction) та Нідерландах (liquidatietarief), і він суттєво знижує рівень правової невизначеності, що відповідає необхідності приведення чинного законодавства України до вимог та стандартів ЄС.

5. Законодавче врегулювання гонорару успіху у цивільному судочинстві. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.05.2020 у справі № 904/4507/18 визнала гонорар успіху складовою гонорару адвоката, однак в правовому полі регулювання правового концепту «гонорар адвоката» залишається недостатнім. Вважаємо за доцільне доповнити ст. 137 ЦПК України спеціальними нормами щодо: умов включення гонорару успіху до складу судових витрат, що підлягають розподілу; граничних розмірів гонорару успіху в окремих категоріях справ; критеріїв його пропорційності при розподілі. Досвід Великої Британії та реформи Джексона, про які йшлося вище, демонструють, що відсутність чіткого регулювання цього питання призводить до системних викривлень у розподілі судових витрат.

6. Імплементація стандартів ЄСПЛ щодо рівності сторін у справах із диспропорцією ресурсів. Рішення у справі Steel and Morris свідчить, що в провадженнях, де одна зі сторін є великою корпорацією або публічним органом, а інша – фізичною особою без достатніх ресурсів, суд повинен враховувати цю диспропорцію при оцінці витрат [99]. В законодавстві України доцільно задекларувати обов'язок суду брати до уваги фінансовий стан обох сторін при вирішенні питання про розподіл витрат на правничу допомогу.

З огляду на зазначене вважаємо за доцільне вказати на наступні висновки.

По-перше, порівняльно-правовий аналіз регулювання витрат на професійну правничу допомогу в державах ЄС засвідчує відсутність єдиної уніфікованої моделі та існування чотирьох принципово відмінних підходів – тарифного (Німеччина), дискреційного (Франція), змішаного (Нідерланди) та договірно-ринкового (Велика Британія). Кожна з цих моделей відображає власне розуміння балансу між передбачуваністю правових наслідків судового спору та гнучкістю, необхідною для урахування конкретних обставин справи, і жодна з них не забезпечує повного усунення «дефіциту відшкодування» – розриву між реальними витратами переможця та сумою, що підлягає компенсації.

По-друге, аналіз практики ЄСПЛ у справах Airey проти Ірландії, Kreuz проти Польщі, Stankov проти Болгарії та Steel and Morris проти Сполученого

Королівства дозволяє виокремити чотиривимірний мінімальний стандарт, обов'язковий для всіх держав – членів Ради Європи, включаючи Україну: жодна національна система регулювання судових витрат не може призводити до фактичного усунення сторони від суду, встановлювати непропорційні фінансові бар'єри, знецінювати присуджену компенсацію або допускати критичну нерівність сторін у складних провадженнях. Цей чотиривимірний стандарт, першим виміром якого є принцип, сформульований у справі Airey v. Ireland і детально розглянутий вище, має розглядатися не як зовнішнє обмеження для законодавця, а як змістовна конституційна вимога до інституту витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві.

По-третє, проекція результатів порівняльно-правового аналізу на чинну редакцію статті 137 ЦПК України виявляє, що вітчизняна модель є найближчою до французького дискреційного підходу, однак позбавлена ключових елементів його ефективності: методологічних орієнтирів для суду при оцінці розумності витрат, повноваження суду діяти ex officio у ситуаціях явної непропорційності, законодавчо визначених граничних обмежень для окремих категорій справ та спеціального регулювання гонорару успіху. Усунення зазначених прогалин через внесення цільових змін до статті 137 ЦПК України та формування уніфікованої практики Верховного Суду є необхідною умовою приведення інституту витрат на професійну правничу допомогу у відповідність до загальноєвропейських стандартів та євроінтеграційних зобов'язань України.

Висновки до Розділу 1

1. У вітчизняній доктрині цивільного процесуального права інститут витрат на професійну правничу допомогу тривалий час не виокремлювався як самостійний предмет наукового дослідження, розглядаючись переважно в загальному контексті судових витрат або крізь призму забезпечення доступності правосуддя. Комплексні дослідження цього інституту з урахуванням його гібридної – договірної та процесуальної – природи з'являються лише після

реформи цивільного процесуального законодавства 2017 року, що свідчить про недостатню наукову розробленість теми та підтверджує актуальність цього дисертаційного дослідження.

2. Аналіз наукової літератури засвідчує, що зміна загальної дослідницької парадигми у сфері судових витрат відбувається під впливом загальноєвропейської тенденції до оцінювання судових систем за комплексними критеріями доступності, строків, вартості та якості правосуддя. Сформувався консенсус щодо того, що витрати на професійну правничу допомогу не є збитками у цивільно-правовому розумінні та розподіляються виключно за нормами процесуального законодавства. Гібридна правова природа цих витрат, детально обґрунтована у підрозділі 2.1, є вихідною засадою для аналізу механізмів їх розподілу у розділі 3: саме вона пояснює, чому договірна ціна послуг адвоката і процесуально відшкодовувана сума підпорядковуються різним правовим режимам і різним критеріям оцінки.

3. Еволюційний аналіз засвідчив, що попри зовнішню різноманітність моделей регулювання, всі розглянуті правопорядки пройшли схожий шлях: від формального визнання принципу відшкодування – до його змістовного наповнення через критерії розумності, необхідності та співмірності. Принципова відмінність українського шляху полягає не в напрямі руху, а в умовах його здійснення: якщо в Західній Європі цей перехід відбувався органічно впродовж десятиліть, то Україна здійснила його в умовах подолання ідеологічного спадку, що заперечував ринкову природу правничої допомоги, – і в значно стислі строки. Реформа 2017 року є не стартом цього процесу, а точкою, де він нарешті набув нормативної завершеності.

4. Порівняльний аналіз правового регулювання у провідних континентальних системах – тарифної (Німеччина), дискреційної (Франція), змішаної (Нідерланди) та договірно-ринкової (Велика Британія) – виявляє структурну закономірність, що має принципове значення для розуміння вітчизняної моделі: recoverability gap є не технічним недоліком жодної з систем, а наслідком усвідомленого вибору між повнотою відшкодування та доступністю

правосуддя. Вітчизняна модель відтворює цю дилему в її найгострішій формі: будучи за своїм типом найближчою до французької дискреційної, вона позбавлена системних елементів, які у Франції забезпечують її функціонування – насамперед нормативно структурованого судового розсуду та чітких методологічних орієнтирів.

5. Практика ЄСПЛ, проаналізована у рамках цього розділу, формує мінімальний конституційний стандарт для будь-якої національної системи регулювання судових витрат і водночас окреслює межі допустимої дискреції законодавця. Цей стандарт є не зовнішнім обмежувачем для вітчизняного законодавця, а іманентною складовою конституційного права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 ЄКПЛ. Розрив між цим стандартом і чинним станом регулювання в Україні є не декларативним, а практичним: він безпосередньо впливає на результати конкретних справ і визначає перспективи перегляду відповідних рішень на міжнародному рівні.

6. Таким чином, дослідження першого розділу дозволяє сформулювати вихідну тезу для наступних частин роботи: вдосконалення інституту витрат на професійну правничу допомогу в Україні потребує не ізольованого коригування окремих норм, а системного підходу, що поєднує доктринальне визначення природи ВППД, законодавче структурування судового розсуду та інкорпорацію стандартів ЄСПЛ у механізм розподілу витрат.

РОЗДІЛ 2
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1 Поняття та юридична природа витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві

Розуміння юридичної природи витрат на професійну правничу допомогу неможливе без системного аналізу цього поняття в українському правовому полі, а також його співвідношення з категоріями матеріального та процесуального права. Інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві перебуває в полі зору науковців та практиків, однак його ґрунтовна системна розробка на рівні сучасної доктрини залишається недостатньою: питання витрат на правничу допомогу традиційно розглядалося в контексті загального механізму розподілу судових витрат, що призводило до фрагментарного теоретичного підходу [3]. Юридична природа цих витрат – їх гібридний характер на перетині договірного та процесуального права – є предметом розгорнутого аналізу у підрозділі 2.1 цього дослідження.

Принцип відшкодування судових витрат визначається як такий, що є не лише техніко-юридичним приписом, а фундаментальною засадою, що закладає основи для забезпечення балансу інтересів сторін та досягнення стандарту справедливого судочинства [59]. Саме тому дослідження поняття та юридичної природи ВППД потребує комплексного підходу, що охоплює термінологічний, матеріально-правовий, процесуальний та функціональний виміри.

Першим кроком у визначенні природи досліджуваного явища є розмежування термінологічного апарату. До конституційних змін 2016 року [86] в українській правовій доктрині та законодавстві домінував термін «правова допомога». Стаття 59 Конституції України у попередній редакції гарантувала кожному право на правову допомогу. Офіційне тлумачення цього поняття, надане Конституційним Судом України у рішенні від 30 вересня 2009 року №

23-рп/2009 (справа про право на правову допомогу), визначало його як гарантовану державою можливість будь-якій особі вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [91]. Такий підхід акцентував увагу на змісті діяльності – наданні юридичних послуг, не обмежуючи коло суб'єктів надання такої допомоги виключно адвокатами – до нього відносились державні органи, адвокатура, суб'єкти підприємницької діяльності та об'єднання громадян [90]. Такий широкий підхід, хоча й забезпечував максимальну доступність правової допомоги, містив суттєву ваду: відсутність вимог до суб'єктів її надання унеможливлювала будь-який контроль якості, а відтак – і реальну гарантію захисту прав особи.

Із запровадженням статті 131-2 до Конституції України відбулася кардинальна трансформація підходів. Конституційна реформа 2016 року була підготована за безпосередньої участі експертів Венеціанської комісії і мала на меті не лише технічне оновлення, а й суттєве підвищення якості правничої допомоги. Як прямо зазначено у Пояснювальній записці до законопроекту № 3524, заміна терміна «правова допомога» на «правнича допомога» зумовлена стандартами української мови, які визначають, що прикметник, застосовуваний для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, що позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу; іменником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права, є слово «правник» [80]. Термін «правнича допомога» є семантично вужчим та більш спеціалізованим порівняно з «правовою допомогою»: прикметник «правнича» безпосередньо вказує на професійний статус особи, яка надає послугу. Наведене мовне обґрунтування є переконливим, проте не вичерпним: зміна термінології слугувала не лише приведенню у відповідність до стандартів мови, а й інструментом закріплення якісно нового конституційного стандарту правничої допомоги – виключно адвокатської та фахової.

З огляду на мету реформи, викладену у тій самій Пояснювальній записці, право на професійну правничу допомогу – це гарантована Основним Законом

держави можливість особи отримати високоякісні правничі послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку, є пов'язаним правилами професійної етики, законодавчими вимогами доступу до професії та несе відповідальність за неналежне виконання свого професійного обов'язку [80]. Законопроект водночас передбачав, що законом можуть бути визначені винятки стосовно представництва в суді іншими, крім адвокатів, особами – зокрема у трудових спорах, справах про захист соціальних прав, малозначних спорах. Це пояснює, чому у контексті сучасного цивільного процесу коректним є вживання саме терміну «витрати на професійну правничу допомогу». Разом з тим декларована мета реформи – гарантоване отримання виключно якісної допомоги – досягається лише частково, оскільки наявність адвокатського свідоцтва сама по собі не гарантує належної якості послуг у конкретній справі [44]. Це свідчить про необхідність розвитку інституту відповідальності адвоката паралельно з монополією на представництво.

Додавання слова «професійна» до терміну «правнича допомога» може видаватися тавтологією, оскільки правнича допомога за своєю природою вже передбачає фаховий рівень, проте законодавець використав цю конструкцію для підкреслення виключної монополії адвокатури на представництво в судах у визначених законом випадках. Відтак, у контексті сучасного цивільного процесу термін «витрати на професійну правничу допомогу» набуває самостійного нормативного значення і підлягає відмежуванню від суміжних категорій.

Показово, що термінологічна реформа 2016 року не набула наскрізного характеру: Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і досі оперує поняттям «правова допомога» як предметом договору між адвокатом та клієнтом, тоді як Конституція України закріплює право саме на «професійну правничу допомогу». Така термінологічна розбіжність між конституційним і галузевим рівнями правового регулювання, на яку звертає увагу О. В. Крушніцька [55], слугує додатковим підтвердженням гібридної правової природи досліджуваного інституту: матеріально-правова (договірна) складова й далі тяжіє до «правової допомоги» як ширшого цивілістичного поняття, тоді як

конституційно-процесуальна площина вимагає вживання суворіше визначеного терміна «професійна правнича допомога». Термінологічна дихотомія «правова допомога» / «професійна правнича допомога» є, таким чином, не суто лінгвістичною, а відображає глибший концептуальний вибір законодавця на користь якості над доступністю. Саме у цьому виборі криється підґрунтя для розуміння юридичної природи витрат на ВППД, яка розглядається далі.

Юридична природа витрат на професійну правничу допомогу розкривається через взаємодію двох площин правового регулювання: матеріальної (цивільної) та процесуальної.

Матеріально-правовий аспект характеризує ці витрати як плату за надані послуги – гонорар адвоката. Відносини між клієнтом та адвокатом базуються на цивільно-правовому договорі про надання правничої допомоги, правова природа якого є дискусійною у доктрині. В академічній літературі висловлюється позиція, що предметна поведінка адвоката (консультування, складення документів, представництво) відповідає ознакам послуги в розумінні ст. 901 ЦК України: ефект споживається замовником безпосередньо в процесі її надання, а матеріального результату у речовому значенні не виникає [34; 115]. Водночас вона не є одностайною. Наприклад, М. В. Кравченко заперечує таке безапеляційне віднесення, вказуючи, що складення процесуальних документів, проектів позовів чи правових висновків дає матеріалізований результат, характерний для підряду, а не для «чистої» послуги; відтак у більшості випадків договір є змішаним і поєднує елементи послуги та підряду [53]. Для цілей цивільного судочинства ця класифікаційна дискусія, однак, не є вирішальною: незалежно від типологічної кваліфікації, договір залишається приватноправовим і підпадає під принцип свободи договору, закріплений статтями 627 та 632 ЦК України [111]. Сторони є вільними у виборі контрагента, визначенні умов та встановленні розміру винагороди. У цьому сенсі витрати на правничу допомогу є «ціною договору» – грошовим виразом вартості інтелектуальної праці адвоката, що формується під впливом ринкових механізмів, репутації фахівця, складності справи та попиту на юридичні послуги. Саме ця ринкова, договірна

природа гонорару є відправною точкою матеріально-правового аспекту ВППД – і водночас тим, що принципово відрізняє їх від судових витрат у процесуальному розумінні.

Процесуальний аспект юридичної природи виникає у момент заявлення вимоги про відшкодування витрат у судовому порядку. Саме можливість примусового перекладання (cost shifting) тягаря цих витрат на процесуального опонента трансформує їх із приватної плати за послуги у самостійну категорію судових витрат. Принципово важливо, що витрати на правничу допомогу не є збитками у розумінні цивільного права і не можуть бути стягнуті шляхом подання самостійного цивільного позову – вони розподіляються виключно за правилами, встановленими процесуальним законодавством, зокрема ст. 141 ЦПК України [112]. Науково-консультативна рада при Верховному Суді підтвердила принципову відмінність між двома площинами регулювання: розмір гонорару адвоката є визначеним для приватноправових зобов'язальних відносин між клієнтом і адвокатом, проте в публічно-правових процесуальних відносинах цей розмір з метою розподілу судових витрат може бути зменшений судом з урахуванням вимог співмірності [3]. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12 травня 2020 року у справі № 904/4507/18 прямо зазначила, що домовленості між адвокатом та клієнтом не є обов'язковими для суду – вирішуючи питання про розподіл судових витрат, суд повинен оцінювати витрати з огляду на те, чи були вони фактично понесені та чи була їх сума необхідною [66]. Аналогічні підходи давно закріплені і в практиці ЄСПЛ, що детальніше розглядається у порівняльному блоці цього підрозділу. У процесуальному сенсі витрати на правничу допомогу стають об'єктом судового контролю: суд не втручається у право клієнта сплатити адвокату будь-яку узгоджену суму, проте здійснює самостійну оцінку того, яка частина цієї суми може бути покладена на процесуального опонента.

Взаємодія приватної договірної автономії та публічного процесуального контролю у визначенні витрат на правничу допомогу є центральним аспектом її правової природи. Сума витрат насамперед визначається договором між

адвокатом і клієнтом – це відображає принцип договірної свободи в приватному праві. Проте для того, щоб ці витрати були відшкодовані стороною, що програла, вони підлягають оцінці судом за критеріями розумності та співмірності – що вводить рівень публічного процесуального контролю над приватними договірними відносинами. Публічний контроль при цьому має чіткі межі: суд не вправі втручатися у правовідносини між адвокатом та клієнтом щодо визначення розміру гонорару, однак зобов'язаний перевірити відповідність заявленої до відшкодування суми критеріям документальної підтвердженості, розумності та необхідності [3]. Заслуговує на увагу і практичний вимір цієї проблеми: навіть за наявності законодавчо закріплених критеріїв суди не завжди повною мірою задовольняють вимоги сторін щодо відшкодування витрат, а надмірний формалізм при оцінці поданих документів здатний порушити принцип верховенства права [14].

Описане напруження між договірною свободою та судовим контролем є структурною ознакою інституту ВППД, а не його вадою: суд зберігає повноваження зменшити суму, що підлягає компенсації, якщо вона є неспівмірною або необґрунтованою, – і саме це запобігає зловживанням та забезпечує справедливість розподілу судових витрат. Отже, правова природа витрат на правничу допомогу не є суто приватною чи суто публічною – вона є складним гібридом, що потребує узгодження двох площин: договірної свободи сторін та процесуальної дисципліни, яку забезпечує суд.

Цей висновок перегукується з позицією М. Реймана, який у порівняльному дослідженні 34 юрисдикцій констатує, що саме взаємодія договірного і процесуального виміру витрат на правничу допомогу визначає архітектуру будь-якої системи розподілу судових витрат [145, с. 26–27]. При цьому в системах континентального права – зокрема у Франції (111, ст. 700) та Німеччині (146, § 91) – процесуальний вимір є домінуючим: розмір відшкодовуваних витрат визначається нормою закону або тарифом, а не реальною договірною ціною. В Україні після реформи 2017 р. обрано якісно інший підхід: договірна ціна береться як відправна точка, яку суд коригує за критеріями співмірності. Цей

підхід є більш гнучким, але водночас менш передбачуваним, що підтверджує суперечлива практика Верховного Суду при визначенні «розумного» розміру витрат.

Запровадження виключного представництва адвокатами у цивільному судочинстві («адвокатська монополія») суттєво поглибило гібридну природу інституту ВППД, одночасно загостривши наукову дискусію навколо нього. Прихильники реформи наголошують, що держава у такий спосіб гарантує отримання допомоги від особи з необхідним рівнем підготовки, пов’язаної правилами професійної етики та відповідальністю за неналежне виконання обов’язків [108]; цю позицію підтримала й Венеціанська комісія, яка у проміжному висновку від 24.07.2015 № 803/2015 визнала запропоноване уточнення щодо «професійної» правничої допомоги позитивним. Критики, однак, вказують на об’єктивні чинники підвищення цін: вартість отримання адвокатського статусу щороку зростає разом із мінімальною заробітною платою, а брак адвокатів у невеликих населених пунктах додатково обмежує конкуренцію [54]. Особливо показовими є дані, наведені Д. Моісеєнком: близько 70% громадян України оцінювали свій матеріальний стан як «бідні», що робить адвокатські послуги фактично недоступними для переважної більшості осіб, які потребують судового захисту; автор також звертає увагу на парадоксальну ситуацію у справах про адміністративні правопорушення, де розмір штрафу нерідко є меншим за гонорар адвоката, – особа виявляється змушеною погодитися з імовірно незаконним рішенням через економічну недоцільність звернення до суду [60]. Я. О. Ковальова та Б. В. Якубов узагальнюють цю суперечність як фундаментальну дилему між якістю та доступністю: запровадження монополії було спрямоване на підвищення якості, тоді як прагнення до її скасування обумовлене потребою розширення доступності, причому обидва підходи отримали позитивні висновки КСУ щодо конституційності [44]. Саме ця реформа перетворила інститут ВППД із вторинного процесуального елемента на першочергову сферу наукових

дискусій, де питання гібридної природи витрат набуло цілком практичного виміру.

Показово, що в науковій літературі право на професійну правничу допомогу характеризується дуалістичною природою: з одного боку, воно є самостійним фундаментальним правом кожної фізичної особи, а з іншого – виступає ключовою конституційною гарантією для забезпечення інших прав, зокрема права на справедливий суд [28]. Цей дуалізм безпосередньо відображається і на природі витрат на ВППД: вони одночасно є ціною приватного договору та процесуальним інструментом відновлення порушеного конституційного права – що є додатковим аргументом на користь їхньої гібридної правової природи.

У контексті дослідження принципово важливо розрізняти право на правничу допомогу як конституційне право (суб'єктивне право особи) та витрати на правничу допомогу як процесуальну категорію (правовий наслідок реалізації цього права). Змішування цих двох площин у практиці та доктрині призводить до помилкового ототожнення обмеження розміру відшкодування витрат з обмеженням самого права на правничу допомогу. Між тим це принципово різні речі: право на отримання правничої допомоги є абсолютним у межах, встановлених Конституцією, тоді як обсяг його процесуального відшкодування завжди є обмеженим критеріями розумності, необхідності та співмірності. Саме ця відмінність є ключовою для розуміння гібридної природи ВППД і водночас для розмежування з категорією збитків у цивільно-правовому розумінні.

Глибше розуміння юридичної природи ВППД дає порівняльно-правовий аналіз підходів до розподілу судових витрат у різних правових системах. У світовій практиці склалися дві полярні моделі. Перша – «Loser Pays» («програв – платить»), поширена в більшості країн континентальної Європи, – передбачає, що сторона, яка програла справу, відшкодовує судові витрати переможця, включно з гонорарами адвокатів. Друга – так зване «American Rule» – закріплює принцип самостійного несення кожною стороною власних витрат незалежно від

результату справи, що максимізує доступ до суду, однак знімає фінансовий стимул до досудового врегулювання спорів.

Україна у своєму цивільному судочинстві імплементувала модель «Loser Pays», закріпивши правило розподілу витрат пропорційно до розміру задоволених позовних вимог (101, ст. 141). Водночас, на відміну від німецької моделі з жорсткими законодавчими тарифами, що залежать від ціни позову та обмежують дискреційні повноваження суду, українська система тяжіє до підходу common law, де суд оцінює витрати ex post facto на основі критеріїв розумності та необхідності. В. І. Медвєдєв, аналізуючи перспективи гармонізації українського законодавства з правом ЄС, зазначає, що Україна збереже модель повного відшкодування, проте повинна буде впровадити додаткові механізми обмеження судових витрат у малозначних справах [59]. Отже, наявна модель є перехідною і потребує подальшого доопрацювання в напрямку балансу між повним відшкодуванням та забезпеченням доступу до правосуддя.

Обраний Україною підхід концептуально узгоджується зі стандартами ЄСПЛ, який при присудженні компенсації за ст. 41 Конвенції виходить із того, що витрати мають бути фактичними, неминучими та обґрунтованими за розміром [92, пп. 268–269], а їх розмір – розумним [96]. Критерії «реальності» та «розумності» витрат, якими оперує Верховний Суд України, є таким чином не лише національною процесуальною технікою, а відображенням загальноєвропейського стандарту справедливого розподілу судових витрат.

У процесуальному вимірі витрати на правничу допомогу виконують низку взаємопов’язаних функцій, які в сукупності визначають їхнє місце в системі цивільного судочинства.

1) Компенсаційна (відновлювальна). Відшкодування витрат стороні, на користь якої ухвалено рішення, є процесуальним утіленням доктрини *restitutio in integrum* – відновлення майнового становища, яке існувало до порушення права [59]. В академічній літературі підкреслюється, що в основі цієї функції лежить ідея про неприпустимість покладення на особу додаткового фінансового навантаження у зв’язку із самим фактом судового захисту її порушеного права:

без повної компенсації витрат перемога у суді залишалася б неповною [107]. Саме компенсаційна функція є системоутворюючою – вона визначає легітимність всього механізму розподілу витрат і слугує аксіологічним підґрунтям для решти функцій.

2) Превентивна (детерентна). Ризик відшкодування судових витрат опонента діє як стримуючий фактор проти подання необґрунтованих позовів, зловживання процесуальними правами та зайняття завідомо безперспективної позиції у справі. В літературі проводиться розмежування між превентивною та стимулюючою підфункціями: перша спрямована на недопущення небажаної поведінки, тоді як друга заохочує до бажаної – зокрема, до досудового врегулювання спору та зваженого оцінювання судових перспектив [107]. Процесуальне законодавство закріплює цю функцію безпосередньо: відповідно до ч. 9 ст. 141 ЦПК України суд може покласти судові витрати на сторону незалежно від результату спору у разі зловживання нею процесуальними правами, що перетворює розподіл витрат на самостійний інструмент дисциплінуючого впливу [112].

3) Регуляторна. Через механізм судового контролю за співмірністю гонорарів інститут ВППД здійснює регулюючий вплив на ринок правових послуг, формуючи стандарти обґрунтованості адвокатської винагороди. В літературі ця функція розглядається у двох вимірах: нормативно-процедурному – як закріплення правил несення, розподілу та повернення витрат [107], та поведінково-мотиваційному – як формування в учасників справи усвідомлення фінансових наслідків їхніх процесуальних рішень [59]. Варто зауважити, що другий вимір є більш значущим саме для інституту ВППД: судовий контроль за розумністю гонорару не лише захищає сторону, що програла, від надмірних виплат, а й опосередковано встановлює ринкові орієнтири для адвокатського ціноутворення.

4) Процесуально-дисциплінарна. Загроза покладення витрат незалежно від результату справи утворює самостійний засіб протидії процесуальним зловживанням. В академічній літературі звертається увага на те, що спеціальний

порядок розподілу витрат, передбачений ч. 9 ст. 141 ЦПК України, має подвійне призначення: компенсаційне – щодо сторони, яка потерпає від неправомірних дій, та каральне – щодо особи, яка вдається до зловживань [107]. Верховний Суд кваліфікує зловживання процесуальними правами як умисні несумлінні дії, що перешкоджають правильному та своєчасному розгляду справи, а покладення судових витрат розглядає як один із процесуальних засобів протидії таким діям поряд зі штрафом та поверненням заяв і клопотань [100].

Поліфункціональний характер інституту ВППД унеможливлює розгляд будь-якої з наведених функцій ізольовано: між ними існує ієрархічна та функціональна взаємозалежність. Компенсаційна функція утворює нормативне ядро інституту; превентивна та процесуально-дисциплінарна функції спільно формують систему процесуального стримування; регуляторна функція замикає цей цикл, виходячи за межі конкретного спору і впливаючи на ширший правовий та ринковий контекст. Таке поєднання приватноправових і публічно-правових елементів підтверджує тезу про гібридну природу інституту ВППД і перетворює його на один із ключових інструментів забезпечення як процедурної, так і змістовної справедливості в цивільному судочинстві.

Проведений аналіз юридичної природи витрат на професійну правничу допомогу – термінологічного, матеріально-правового, процесуального, гібридного та функціонального вимірів – дозволяє перейти до формулювання авторської дефініції цього поняття. Підкреслимо, що жоден із існуючих у доктрині підходів не охоплює повною мірою всіх виявлених ознак: одні автори акцентують на договірній природі гонорару [34; 115], інші – на процесуальному механізмі розподілу [107; 59], треті – на конституційно-правовому вимірі права на допомогу [28]. Запропоноване нижче визначення прагне синтезувати ці підходи, відображаючи одночасно матеріально-правову та процесуальну складові інституту.

На підставі проведеного аналізу пропонуємо таке визначення: – *витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві – це грошовий вираз вартості послуг адвоката, що в матеріально-правовому аспекті є предметом*

цивільно-правового договору між клієнтом та адвокатом, укладеного на засадах свободи договору, а в процесуальному – набуває статусу самостійного виду судових витрат гібридної правової природи, які підлягають судовому розподілу за критеріями співмірності, розумності та доведеності з метою повного відновлення майнового становища сторони, на користь якої ухвалено судове рішення.

Наведене визначення містить кілька ключових ознак, що потребують пояснення. По-перше, «грошовий вираз вартості послуг адвоката» підкреслює, що йдеться виключно про адвокатську діяльність у розумінні ст. 131-2 Конституції України – це відмежовує ВППД від витрат на послуги інших правників. По-друге, вказівка на «засади свободи договору» відображає приватноправову автономію сторін у визначенні розміру та порядку оплати гонорару відповідно до статей 627 та 632 ЦК України. По-третє, «гібридна правова природа» фіксує ключову особливість інституту: договірна ціна і процесуально відшкодовувана сума – це не одне й те саме, оскільки суд здійснює самостійну оцінку за критеріями співмірності, розумності та доведеності. По-четверте, мета «повного відновлення майнового становища» відсилає до доктрини *restitutio in integrum* і підкреслює компенсаційну функцію як системоутворюючу для всього інституту.

Запропонована дефініція відрізняється від наявних у доктрині підходів у ключовому аспекті: вона не зводить ВППД ані до суто договірної категорії (що ігнорує процесуальний вимір), ані до суто процесуальної категорії (що ігнорує договірну основу). Натомість у ній закріплено структурну взаємодію обох вимірів як іманентну ознаку інституту. Це принципово відрізняє запропонований підхід від, зокрема, позиції С. Е. Устюшенко (2021), яка аналізує судові витрати загалом без виокремлення специфіки ВППД, та від позиції О. І. Антонюка (2013), який акцентує договірну підставу витрат, не досліджуючи процесуальний вимір їх обмеження. Водночас запропонована дефініція включає ознаку незалежності від договірного розміру при розподілі – що є принципово важливим для правозастосування і безпосередньо впливає на зміст завдання 10 дослідження.

Проведений аналіз поняття та юридичної природи витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, термінологічна реформа 2016 року, що замінила поняття «правова допомога» на «професійна правнича допомога», не є суто лінгвістичною: вона відображає принциповий концептуальний вибір законодавця на користь якості над доступністю та закріплює виключну монополію адвокатури на судове представництво. Водночас реформа залишила нерозв'язаною термінологічну асиметрію між конституційним і галузевим рівнями: Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» досі послуговується поняттям «правова допомога», що породжує концептуальну дихотомію між матеріально-правовою та конституційно-процесуальною площинами регулювання.

По-друге, юридична природа витрат на професійну правничу допомогу є гібридною – це обґрунтовано розгорнуто в основному тексті даного підрозділу. Ключовим практичним наслідком цієї гібридності є розмежування між договірною ціною послуг адвоката і процесуально відшкодовуваною сумою: суд здійснює щодо другої самостійну оцінку незалежно від умов договору між адвокатом і клієнтом, що підтверджено Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 12.05.2020 у справі № 904/4507/18.

По-третє, витрати на правничу допомогу не є збитками у цивільно-правовому розумінні й не можуть бути стягнуті шляхом самостійного позову – вони розподіляються виключно за процесуальними правилами. Ця самостійна процесуальна природа зумовлює неможливість ані ототожнення ВППД з будь-якими іншими видами судових витрат, ані застосування до їх стягнення норм матеріального права про відшкодування шкоди.

По-четверте, інститут ВППД є поліфункціональним: компенсаційна функція утворює його нормативне ядро та системоутворюючу засаду, тоді як превентивна, процесуально-дисциплінарна та регуляторна функції забезпечують ширший вплив на поведінку учасників судочинства і на ринок правових послуг.

Ізольований розгляд будь-якої з цих функцій спотворює природу інституту: лише у їхній сукупності розкривається призначення ВППД як інструменту одночасно процедурної та змістовної справедливості.

По-п’яте, запровадження адвокатської монополії суттєво поглибило практичне значення гібридної природи ВППД, загострivши дилему між якістю та доступністю правничої допомоги. Обмеження конкуренції на ринку адвокатських послуг та зростання їхньої вартості безпосередньо позначаються на розмірі витрат, що заявляються до відшкодування, і, відповідно, на фінансовому тягарі сторони, що програла. Ця обставина є додатковим аргументом на користь збереження судового контролю за співмірністю заявлених витрат як необхідного противаги монополії адвокатури.

По-шосте, запропонована дефініція витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві – як грошового виразу вартості послуг адвоката, що в матеріально-правовому аспекті є предметом цивільно-правового договору на засадах свободи договору, а в процесуальному – набуває статусу судових витрат гібридної природи, що підлягають розподілу за критеріями співмірності, розумності та доведеності з метою повного відновлення майнового становища переможця – синтезує договірний, процесуальний та конституційний виміри інституту і може бути використана як нормативний орієнтир для вдосконалення законодавчого регулювання.

2.2 Склад витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві

Визначення складу витрат на професійну правничу допомогу має не лише теоретичне, а й суто практичне значення: лише чітке розуміння того, які саме видатки охоплюються цим поняттям, дозволяє стороні належним чином сформувати доказову базу та реалізувати право на їх відшкодування. Натомість розмитість меж цієї категорії нерідко стає підставою для відмови суду у задоволенні відповідних вимог.

Серед усіх витрат, пов’язаних із розглядом справи, саме витрати на правничу допомогу, як правило, становлять найбільшу питому вагу, а їх розмір нерідко є порівнянним із ціною позову або й перевищує її [106, с. 27]. Ця обставина зумовлює особливу практичну гостроту питання про те, які саме платежі включаються до складу таких витрат. Як слушно зазначає С. С. Василів, зміст витрат на правничу допомогу формується з різнорідних платежів, які можуть впливати не лише на можливість особи захистити своє право в суді, а й на її здатність належним чином обґрунтувати свою позицію в процесі [15, с. 74]: витрати на правничу допомогу виконують у цивільному судочинстві подвійну роль – вони є водночас умовою ефективного захисту прав і самі потребують захисту від надмірного обмеження при їх судовій оцінці.

У порівняльно-правовому вимірі склад витрат на правничу допомогу є однією з найбільш диверсифікованих категорій у різних правових системах. Дослідження Дж. Максейнера, що охоплює практику 33 країн, виявляє три основні елементи витрат на ведення справи: гонорари адвокатів, витрати на докази та судові збори – і констатує, що саме гонорар адвоката є найбільшою та найменш передбачуваною складовою [148]. Це спостереження є принципово важливим для розуміння того, чому законодавче визначення складу витрат потребує не лише перерахування елементів, а й чітких критеріїв їх оцінки. Аналогічний висновок простежується у дослідженні С. Менетрі, яка підкреслює, що непередбачуваність розміру витрат на правничу допомогу є системною проблемою більшості правопорядків, а не лише специфікою окремих юрисдикцій [149].

Окремої уваги заслуговує питання моделей визначення гонорару та їх взаємодії з механізмом судового відшкодування. Ф. Бауманн та Т. Фріхе у своєму порівняльному дослідженні доводять, що поширення умовної винагороди (contingent fees) в Європі ставить під сумнів традиційну логіку правила «програвший платить»: якщо гонорар адвоката прив’язаний до результату, його відшкодування за рахунок іншої сторони перетворюється на премію за перемогу, а не на компенсацію реально понесених витрат – що принципово змінює природу

відшкодування [122]. Саме це теоретичне напруження відтворюється у практиці українських судів при вирішенні питання про включення «гонорару успіху» до складу судових витрат, яке розглядається далі.

Стосовно витрат на правничу допомогу зокрема, у науковій літературі звертається увага на те, що зміст цих витрат формується з різнорідних платежів, які можуть впливати не лише на можливість особи захистити своє право в суді, а й на її здатність належним чином обґрунтувати свою позицію в процесі [15, с. 74]. Ця характеристика підкреслює, що витрати на правничу допомогу виконують у цивільному судочинстві подвійну роль: з одного боку, вони є умовою ефективного захисту прав, з іншого – самі потребують захисту від надмірного обмеження з боку суду при їх оцінці.

Ч. 2 ст. 137 ЦПК України [ЦПК] у системному зв’язку зі ст.ст. 19 та 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [82] дозволяє визначити такі складові витрат на правничу допомогу: гонорар адвоката за представництво в суді та надання інших видів правової допомоги; вартість послуг помічника адвоката; витрати, понесені у зв’язку зі збором доказів, на складання процесуальних документів, надання правових консультацій; витрати, пов’язані з прибуттям адвоката до суду та очікуванням судового засідання. При цьому наведений перелік не є вичерпним, адже до договору про надання правової допомоги можуть бути включені й інші витрати [12].

Центральним елементом складу витрат є гонорар адвоката – форма винагороди за здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги. При визначенні розміру гонорару береться до уваги ціла низка факторів: складність справи, кваліфікація та досвід адвоката, фінансовий стан клієнта та інші обставини, що мають істотне значення. При цьому розмір гонорару має бути розумним та відображати фактично витрачений адвокатом час [82, ст. 30]. Ці положення знаходять відображення і в цивільному процесуальному законодавстві, яке встановлює, що для цілей розподілу судових витрат розмір гонорару додатково оцінюється на предмет співмірності зі складністю справи та обсягом виконаних робіт; часом, що був витрачений

адвокатом; кількістю наданих послуг; ціною позову та/або значенням справи для сторони, включаючи можливий вплив на її репутацію чи публічний інтерес до справи [112, ч. 4 ст. 137]. Застосування цих критеріїв на практиці безпосередньо залежить від обраної моделі визначення розміру гонорару, оскільки різні способи розрахунку винагороди мають суттєво відмінні механізми доказування та обґрунтування.

У науковій літературі звертається увага на те, що визначення розміру гонорару адвоката є складним завданням, а витрати на правничу допомогу у більшості правових систем є непередбачуваними – як щодо суми, яку клієнт сплачує адвокату, так і щодо суми, яку переможець може стягнути з переможеної сторони [149]. В теорії виокремлюються такі основні моделі визначення ціни договору про надання правничої допомоги: фіксована сума, погодинна ставка, умовна винагорода (гонорар успіху) та комплексна модель [8]. Як зазначається в академічній літературі, порівняльно-правовий аналіз цих моделей у трьох юрисдикціях – США, Великій Британії та Німеччині – засвідчує, що ключовим критерієм їх розрізнення є розподіл фінансового ризику непередбачуваності результату між адвокатом і клієнтом: погодинна оплата захищає адвоката від недооцінки трудомісткості справи, фіксований гонорар забезпечує передбачуваність для клієнта, тоді як гонорар успіху переносить фінансовий ризик на адвоката [18, с. 601].

А отже, кожна з цих моделей має власну логіку доказування перед судом, що зумовлює необхідність їх окремого розгляду. Окремої уваги в цьому контексті заслуговує вплив цифровізації правничої діяльності та технологій штучного інтелекту на усталені гонорарні моделі: О. В. Верейці обґрунтовує, що автоматизація типових операцій адвоката перерозподіляє зміст його кваліфікованої праці та ставить під сумнів придатність часового критерію як основного при оцінці співмірності витрат на правничу допомогу [17].

Фіксований гонорар (Fixed Fee) передбачає узгодження твердої суми за ведення справи загалом або за окремі її етапи. Така модель зручна для клієнта з точки зору передбачуваності витрат, однак створює складнощі при доказуванні.

Зокрема, на відміну від погодинної оплати, фіксована сума не відображає безпосередньо витрачений час, тоді як ч. 3 ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» вимагає, щоб гонорар його враховував [82] Як вказує Р. Вітюк, тут необхідно враховувати судову практику, яка застерігає від надмірного формалізму, зазначаючи, що подання детального опису є не самоціллю, а засобом визначення розміру витрат для їх розподілу [19]. Цей підхід – відповідно до якого незазначення в описі відомостей про витрати часу не перешкоджає суду встановити розмір витрат у разі фіксованого гонорару – отримав подальший розвиток у практиці Верховного Суду: спочатку у постанові Великої Палати у справі № 638/7748/18 (2022), а згодом був уточнений і деталізований постановою Касаційного адміністративного суду від 23.01.2025 у справі № 240/32993/23. Таким чином, функціональний підхід до деталізації опису робіт є послідовно підтвердженою лінією судової практики, а не ізольованою позицією. Це означає, що суд має оцінювати детальний опис робіт за його функціональним призначенням, а не за формальними ознаками його оформлення.

Наведена позиція відображає ширшу тенденцію: суди поступово відходять від формального підходу до оцінки договірних умов оплати правничої допомоги на користь змістовного аналізу реальності та необхідності понесених витрат. У цьому контексті особливої актуальності набуває питання про те, які саме договірні моделі визначення гонорару є допустимими з точки зору їх подальшого відшкодування. Зокрема йдеться про модель умовної винагороди або «гонорар успіху» (success fee). Залежно від структури договору про надання правничої допомоги можна виокремити два різновиди «гонорару успіху». Перша модель передбачає, що вся винагорода адвоката є умовною: за відсутності позитивного результату адвокат не отримує гонорар (no win – no fee). У такому разі перешкод для компенсації цих витрат за рахунок сторони, що програла, немає, але їх розмір та розумність мають бути доведені. Тобто фактично йдеться про звичайну оплату послуг адвоката, виплата якої відкладається до моменту виграшу.

Погодинна модель оплати (Hourly Rate) є найпоширенішою у міжнародній практиці та дедалі частіше застосовується в Україні у складних корпоративних і господарських спорах. Її перевага – максимальна відповідність між реальним обсягом роботи адвоката та розміром гонорару. Водночас саме погодинна модель найчастіше стає предметом судового спору при вирішенні питання про відшкодування витрат: сторона, яка оспорює їх розмір, нерідко ставить під сумнів обґрунтованість витраченого часу або годинну ставку. Судова практика Верховного Суду виробила підхід, відповідно до якого детальний опис виконаних дій із зазначенням часу є необхідним, але не достатнім: суд додатково оцінює, чи відповідало витрачення такого часу складності справи та звичайному рівню оплати аналогічних послуг у відповідному регіоні [51].

При використанні другої моделі адвокат отримує основний гонорар незалежно від результату, а «гонорар успіху» є додатковим бонусом за отримання позитивного для клієнта рішення. Сторони нерідко передбачають його окремим пунктом договору як додатковий платіж, який зазвичай визначається у відсотках від присудженої суми [19]. Сучасні дослідження національної практики підтверджують, що українські адвокати заявляють до компенсації «гонорар успіху» переважно в формі додаткового бонусу за виграш справи у твердій сумі, а не у вигляді відсотка від присудженої судом суми, що фактично відповідає моделі success fees, поширеній у правових системах англосаксонського права [62]. Саме ця модель є найпоширенішою на практиці і водночас найбільш дискусійною з точки зору можливості стягнення такого бонусу з іншої сторони судового спору.

Питання правомірності включення «гонорару успіху» до складу судових витрат тривалий час залишалося дискусійним, а самі підходи до відшкодування витрат на правничу допомогу з урахуванням гонорару успіху та порядку його визначення залишаються неоднозначними, що призводить до необхідності встановлення певних законодавчих критеріїв задля забезпечення співмірності та розумності [36]. Поворотним моментом у цьому питанні стала постанова ВС від 12.05.2020 у справі № 904/4507/18, коли було визнано можливість існування

«гонорару успіху» як законної форми винагороди адвоката, що відповідає принципу свободи договору [66]. Водночас ВС вказав на те, що угода між адвокатом та клієнтом про «гонорар успіху» не є обов'язковою для суду при вирішенні питання про розподіл судових витрат: суд має оцінювати витрати, що підлягають компенсації за рахунок іншої сторони, з огляду на їх фактичність, необхідність та розумність розміру – відповідно до підходу, виробленого ЄСПЛ у справі «Іатрідіс проти Греції» [133]. Отже, визнання «гонорару успіху» законною формою винагороди не означає його автоматичного відшкодування за рахунок іншої сторони – це питання вирішується судом у кожному конкретному випадку з урахуванням критеріїв фактичності, необхідності та розумності розміру. При цьому ані перша, ані друга модель «гонорару успіху» не мають спеціального законодавчого регулювання в ЦПК України – питання їх компенсації вирішується за загальними правилами, без урахування специфіки умовної природи цього виду винагороди. Зарубіжний досвід щодо перекладення success fee на іншу сторону спору є неоднорідним і потребує диференційованого аналізу. У континентальних правових системах, детально розглянутих у підрозділі 1.3 цього дослідження, підхід до цього питання є різним. У Німеччині відшкодуванню підлягають лише витрати в межах тарифних ставок RVG, прив'язаних до ціни позову, – будь-яке договірне відхилення від тарифу, включаючи умовну надбавку, залишається поза межами компенсації за рахунок опонента [162, § 91]. У Франції стаття 700 CPC надає суду дискреційне повноваження визначати суму компенсації без прив'язки до умов договору між адвокатом і клієнтом, що фактично дозволяє суду не враховувати умовну складову гонорару при визначенні розміру відшкодування. У Нідерландах liquidatietarief як тарифна система також не передбачає компенсації договірних надбавок понад встановлені ставки у стандартних справах. Натомість в Англії та Уельсі після реформи Джексона (LASPO 2012) success fee було виключено зі складу витрат, що стягуються з іншої сторони, і перенесено у площину виключно договірних відносин між адвокатом і клієнтом – однак це є наслідком реформи, а не вихідним станом системи загального права. Таким чином, спільною

структурною рисою розглянутих систем є не пряма заборона success fee як договірної конструкції, а обмеження його перекладення на опонента через механізми тарифного або дискреційного контролю – що є важливим орієнтиром для вдосконалення відповідного регулювання в Україні.

Системний аналіз постанови Великої Палати Верховного Суду у справі № 904/4507/18 від 12.05.2020 та подальшої практики Касаційного цивільного суду дозволяє виокремити три необхідні умови правомірного включення гонорару успіху до складу судових витрат, що підлягають розподілу. Перша – досягнення позитивного результату для клієнта: гонорар успіху є умовним зобов'язанням, що виникає лише при настанні відкладальної умови (ст. 212 ЦК України). Друга – відповідність розміру гонорару критеріям розумності та співмірності: навіть якщо сторони договірно погодили певний відсоток від присудженої суми, суд вправі зменшити розмір відшкодовуваного гонорару успіху, якщо він є непропорційним. Третя – наявність причинно-наслідкового зв'язку між наданою правничою допомогою і позитивним результатом: якщо позивач виграв справу незважаючи на неналежне виконання адвокатом своїх зобов'язань, підстав для стягнення гонорару успіху з відповідача немає. Дотримання всіх трьох умов є обов'язковим і кумулятивним, а їх відсутність хоча б однієї з них виключає відшкодування гонорару успіху за рахунок процесуального опонента [10; 30].

Окремим структурним елементом витрат на професійну правничу допомогу є вартість послуг помічника адвоката. Ч. 2 ст. 137 ЦПК прямо відносить її до витрат, що підлягають відшкодуванню. Такий підхід є реальним відображенням організації надання правничої допомоги, коли значний обсяг робіт, пов'язаних з підготовкою матеріалів справи, пошуком судової практики, оформленням документів тощо виконується саме помічником адвоката. Це має і практичний економічний ефект: година роботи помічника, як правило, коштує менше, ніж година роботи адвоката, тож перерозподіл технічних завдань здатен реально знизити загальну вартість правничої допомоги. Як зазначається в академічній літературі, законодавче закріплення вартості послуг помічника адвоката як складової витрат на правничу допомогу покликане спростити

доказування факту понесення витрат на дії з надання правничої допомоги, що виходять за межі безпосереднього судового представництва [103]. Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 137 ЦПК України вартість послуг помічника адвоката визначається за тими самими правилами, що й гонорар адвоката [ЦПК]. Відтак акт виконаних робіт має містити чіткий розподіл між роботою адвоката та роботою помічника із зазначенням обсягу та вартості кожного виду робіт, а погодинна ставка помічника має бути диференційована від ставки адвоката. Водночас чинне законодавство не визначає вичерпного переліку дій помічника, витрати на які підлягають відшкодуванню, та не врегульовує питання відповідальності адвоката за якість роботи помічника в контексті обґрунтування заявлених витрат, що породжує практичну невизначеність.

До складу витрат на професійну правничу допомогу також входять супутні витрати, понесені адвокатом у зв'язку з наданням відповідних послуг. Ч. 2 ст. 137 ЦПК України відносить до них, зокрема, витрати, пов'язані з прибуттям адвоката до суду та очікуванням судового засідання [112]. На практиці йдеться про транспортні витрати на проїзд до суду, витрати на проживання під час виїзних засідань, поштові та адміністративні витрати (відправка кореспонденції, отримання витягів з реєстрів, копіювання матеріалів справи тощо), а також витрати на залучення спеціалістів у рамках підготовки доказової бази по справі. Утім, сам факт понесення цих витрат ще не гарантує їх відшкодування. Спільною умовою є належне документальне підтвердження та доведеність того, що витрати були фактичними і розумно необхідними для виконання адвокатом своїх обов'язків у конкретній справі [68]. Іншими словами, суд оцінює не лише розмір витрат, а й їх зв'язок із конкретною справою – і відсутність хоча б однієї з цих умов слугує підставою для відмови у відшкодуванні відповідної частини витрат.

Теоретичне визначення структурних елементів витрат на правничу допомогу нерозривно пов'язане з питаннями їх процесуального доведення та судової оцінки. Можна виділити три аспекти, які заслуговують у цьому контексті на особливу увагу: вимоги до доказування складу витрат, межі судового розсуду

при застосуванні критерію співмірності та умови компенсації витрат у разі представництва кількома адвокатами.

П. 1 ч. 2 ст. 137 ЦПК України вказує, що судові витрати на правничу допомогу визначаються згідно з умовами договору та на підставі доказів щодо обсягу наданих послуг і їх вартості, що сплачена або підлягає сплаті [112]. Ч. 8 ст. 141 ЦПК України конкретизує процесуальний порядок: докази подаються до закінчення судових дебатів або протягом п’яти днів після ухвалення рішення за умови подання відповідної заяви [112]. За позицією Верховного Суду, до мінімального пакету доказів входять договір про надання правової допомоги, документи про оплату гонорару (платіжне доручення, квитанція тощо) та акт приймання-передачі надання послуг [68]. Важливо, що відшкодуванню підлягають як фактично сплачені витрати, так і ті, що лише підлягатимуть сплаті відповідно до умов договору [65] – тобто відстрочення оплати саме по собі не позбавляє сторону права на компенсацію. Наведені вимоги є виправданими з точки зору забезпечення прозорості розподілу витрат, однак на практиці вони нерідко перетворюються на джерело надмірного формалізму. Показово, що С.С. Богля ще у 2005 році звертав увагу на те, що витрати, покладені на осіб, які беруть участь у справі, у судових рішеннях часто не мотивуються, і пропонував законодавчо зобов’язати суди включати відповідну аргументацію до мотивувальної частини рішення [7, с. 18]. Ця проблема не втратила актуальності й досі.

Навіть документально підтверджені витрати не відшкодовуються автоматично у повному обсязі: відповідно до ч. 4 ст. 137 ЦПК України їх розмір має бути співмірним зі складністю справи, витраченим часом, обсягом наданих послуг та ціною позову [112]. За клопотанням іншої сторони суд може зменшити розмір витрат, що підлягають розподілу, а обов’язок доведення неспівмірності покладається на сторону, яка таке клопотання заявляє. Запровадження цього механізму оцінюється в літературі неоднозначно. На думку одних авторів, він унеможливлює стягнення необґрунтовано завищених витрат [51]; інші вказують, що він породжує практику судового «рецензування» адвокатської діяльності,

несумісну зі статусом адвокатури як незалежного інституту [33]. Обидві позиції мають раціональне підґрунтя: надмірна компенсація так само суперечить завданням цивільного судочинства, як і її необґрунтоване заниження. У цьому контексті показовим є те, що у країнах ЄС домінуючою є компенсаційна модель повного відшкодування, тоді як Україна демонструє гібридний варіант із широкою дискрецією суду, що зближує її з рештою європейських змішаних підходів [59].

У науковій літературі щодо меж судового розсуду при оцінці розміру витрат сформувалися два підходи. Перший виходить з того, що суд без клопотання іншої сторони не вправі ревізувати розмір виплат; другий розглядає визначення їх обґрунтованого розміру як дискреційне повноваження суду [23]. В судовій практиці утвердився перший підхід. Зокрема, вказується, що зменшення витрат можливе виключно за клопотанням іншої сторони, яка зобов’язана довести їх неспівмірність [71]. Принципово важливо розуміти, що суд не втручається у визначення розміру гонорару, який був узгоджений клієнтом з адвокатом, а лише визначає суму компенсації, яка підлягає стягненню з іншої сторони.

Ще раз повертаючись до критерію співмірності, слід зазначити, що між розміром позовних вимог і обсягом роботи адвоката не існує прямої залежності: справи з незначною ціною позову можуть вимагати не менших зусиль, ніж складні майнові спори. За таких умов механічне зіставлення витрат із ціною позову здатне призвести до їх необґрунтованого зменшення, створюючи фінансову перешкоду для звернення до суду у справах, де право є реально порушеним, але судовий захист стає економічно невигідним. Цей критерій потребує застосування не ізольовано, а в сукупності з іншими критеріями, визначеними цивільним процесуальним законодавством. Н.Ю. Сакара у цьому зв’язку підкреслює, що судові витрати є одним із ключових чинників, що визначають фактичну доступність правосуддя [100, с. 66], а Н.Ю. Голубєва слушно зазначає, що стягнення витрат у справедливому розмірі є водночас гарантією отримання кваліфікованої правничої допомоги [24, с. 11–12].

Із цього випливає принципово важливий висновок для правозастосування: критерії частини четвертої статті 137 ЦПК України утворюють єдину аналітичну конструкцію, де жоден із них не може застосовуватися ізольовано. Механічне зіставлення суми витрат із ціною позову призводить до системної несправедливості у категоріях справ, де складність непропорційна ціні: справи про захист честі та гідності, оспорювання рішень органів влади, сімейні спори. Навпаки, комплексне застосування критеріїв – із урахуванням складності, часу, обсягу та регіонального рівня оплати – дозволяє суду відшукати «справедливий і розумний» розмір витрат навіть за відсутності законодавчо закріплених тарифів. Саме ця конструкція відрізняє українську модель від германської тарифної та наближає її до французької дискреційної моделі – з тією принциповою відмінністю, що в Україні суд діє лише за клопотанням сторони, а не ex officio.

Питання компенсації витрат на правничу допомогу, надану кількома адвокатами, є ще одним дискусійним аспектом правозастосування. Суди, як правило, критично ставляться до необхідності одночасного представництва інтересів однієї особи кількома адвокатами, перевіряючи такі витрати крізь призму критерію розумної необхідності. Відтак ключовими умовами для їх компенсації будуть деталізація розрахунку із зазначенням конкретних робіт і часу, витраченого кожним представником, а також відсутність дублювання процесуальних функцій. Зокрема, якщо в судовому засіданні одночасно беруть участь кілька адвокатів, компенсації може підлягати лише час одного з них, оскільки паралельна присутність кількох представників може оцінюватись як така, що виходить за межі розумної необхідності.

Як висновок, витрати на професійну правничу допомогу є категорією з дуалістичною правовою природою: у матеріально-правовому вимірі вони являють собою плату за юридичні послуги, що визначається цивільно-правовим договором, тоді як у процесуальному вимірі набувають статусу судових витрат із відповідними наслідками щодо їх доказування, оцінки та розподілу. Ця

дуалістична природа зумовлює те, що процесуальне регулювання фактично коригує межі договірної свободи сторін, не скорочуючи її формально.

Склад витрат на правничу допомогу має охоплює три структурні блоки: гонорар адвоката в різних договірних формах, витрати на послуги помічника адвоката та супутні позагонорарні витрати. Склад витрат є динамічною категорією: судова практика демонструє стійку тенденцію до розширення кола компенсованих елементів, зокрема шляхом визнання «гонорару успіху» та витрат на помічника адвоката допустимими складовими судових витрат.

Питання «гонорару успіху» залишається законодавчо неврегульованим у ЦПК України попри його широке практичне застосування. Відсутність розмежування між двома різновидами цієї моделі та окремих критеріїв оцінки кожного з них при вирішенні питання про розподіл судових витрат є суттєвою прогалиною чинного законодавства. Зарубіжний досвід свідчить про те, що більшість континентальних правових систем або суттєво обмежують, або повністю забороняють перекладення success fee на іншу сторону спору, що є важливим орієнтиром для вдосконалення відповідного регулювання в Україні.

Відсутність уніфікованих вимог до детального опису робіт адвоката породжує практичну непередбачуваність при доказуванні витрат. Впровадження мінімальних стандартів змісту такого опису – диференційованих залежно від обраної моделі гонорару – є необхідним кроком для забезпечення однаковості правозастосування.

Застосування критерію співмірності витрат з ціною позову не може здійснюватися ізольовано від інших критеріїв, передбачених ч. 4 ст. 137 ЦПК України. Між розміром позовних вимог і реальним обсягом роботи адвоката не існує прямої залежності, а механічне зіставлення цих показників здатне не лише порушити право переможця на справедливу компенсацію, а й створити фінансову перешкоду для ефективного судового захисту в справах з невисокою ціною позову – що суперечить принципу доступності правосуддя.

2.3 Відстрочення та розстрочення витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві

Реалізація права на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві нерозривно пов’язана з питанням фінансової доступності такої допомоги для учасників процесу. Конституція України у статті 59 [50, ст. 59] закріплює право кожного на правничу допомогу як невід’ємну складову права на справедливий судовий захист. Утім між нормативним проголошенням цього права та реальною можливістю його реалізації існує суттєвий розрив, зумовлений майновою нерівністю сторін судового спору. Однією з процесуальних відповідей на цей виклик є інститут відстрочення та розстрочення судових витрат, покликаний пом’якшити вплив фінансового чинника на можливість отримання кваліфікованої правничої допомоги.

Інститут відстрочення та розстрочення витрат на професійну правничу допомогу є складним правовим явищем, яке потребує чіткого розмежування між публічно-правовими механізмами сплати судових зборів та приватноправовими відносинами щодо оплати послуг адвоката. Ця дихотомія визначає принципово різні правові режими та інструменти регулювання, змішування яких у правозастосовній практиці призводить до системних помилок у тлумаченні відповідних процесуальних норм.

Попри практичну значущість зазначеного інституту, його комплексне наукове дослідження в українській доктрині цивільного процесуального права залишається відсутнім: наявні наукові праці, присвячені судовим витратам загалом [7; 107; 23], зосереджуються переважно на механізмах відстрочення та розстрочення судового збору і витрат, пов’язаних із розглядом справи, не виокремлюючи договірний, виконавчий та спеціальний механізми відстрочення саме витрат на правничу допомогу як самостійний предмет аналізу.

Перш ніж перейти до аналізу механізмів відстрочення та розстрочення витрат на професійну правничу допомогу, необхідно визначити понятійний апарат, яким оперує законодавець і доктрина в цій сфері, оскільки змішування

термінів у правозастосовній практиці призводить до системних помилок у тлумаченні відповідних норм.

Відстрочення витрат на професійну правничу допомогу – це перенесення строку виконання обов'язку сторони щодо оплати таких витрат на більш пізній визначений момент, без зміни загального розміру зобов'язання. Розстрочення, натомість, передбачає поділ загальної суми зобов'язання на кілька частин із встановленням окремих строків сплати кожної з них. Обидва інститути об'єднує спільна функціональна мета – пом'якшення одноразового фінансового навантаження на зобов'язану сторону – однак відрізняються механізмом її досягнення: у першому випадку зобов'язання виконується повністю, але пізніше; у другому – поступово, частинами.

Важливо розмежувати ці поняття від суміжних категорій. Зменшення розміру витрат на правничу допомогу (ч. 4 ст. 137 ЦПК України) [ЦПК України, 2004] стосується зміни самого розміру зобов'язання, а не строку його виконання, і є принципово відмінним інститутом. Звільнення від відшкодування витрат (ст. 141 ЦПК України) [112] взагалі виключає виникнення зобов'язання щодо компенсації витрат опонента. Таким чином, відстрочення і розстрочення перебувають у проміжній зоні між повним покладенням витрат та повним звільненням від них, виконуючи функцію темпорального коригування виконання вже встановленого зобов'язання.

Аналогічний підхід до розмежування цих понять простежується і в податковому законодавстві. Стаття 100 Податкового кодексу України визначає розстрочення податкового боргу як надання платникові можливості здійснити сплату частинами у строки, що виходять за межі встановленого законом граничного терміну, а відстрочення – як перенесення сплати на більш пізній єдиний термін [64, ст. 100]. Попри галузеву специфіку, ця термінологічна конструкція відображає загальноправову логіку, яка є спільною для різних галузей: і в процесуальному, і в податковому праві відстрочення означає єдиний пізніший момент виконання, тоді як розстрочення – множинність часткових виконань.

Водночас необхідно підкреслити принципову особливість, що відрізняє розстрочення та відстрочення витрат на правничу допомогу від аналогічних інститутів щодо судового збору: перші реалізуються переважно у приватноправовій площині договірних відносин між адвокатом та клієнтом, тоді як другі мають публічно-правовий характер і здійснюються за рішенням суду. Це розмежування є ключовим для правильного розуміння меж застосування статті 136 ЦПК України.

Центральною процесуальною нормою, що регулює питання відстрочення та розстрочення судових витрат у цивільному судочинстві, є стаття 136 ЦПК України [112, ст. 136]. Відповідно до частини першої цієї статті, суд, враховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою відстрочити або розстрочити сплату судового збору на визначений строк, але не більше як до ухвалення судового рішення у справі. Частина третя тієї ж статті надає суду повноваження за тими самими підставами зменшити розмір належних до сплати судових витрат, пов’язаних з розглядом справи, або звільнити від їх сплати.

Системний аналіз цієї норми виявляє кілька принципово важливих характеристик, що визначають межі її застосування.

По-перше, предметом регулювання статті 136 ЦПК є виключно судовий збір та витрати, що сплачуються на користь держави або суду. Граматичне тлумачення частини першої – «сплата судового збору» – недвозначно вказує на публічно-правовий характер відносин, які охоплює ця норма. Витрати на професійну правничу допомогу, які є предметом приватноправового договору між адвокатом і клієнтом, до сфери дії статті 136 ЦПК не належать. Суд позбавлений повноважень зобов’язати адвоката надавати послуги з відстроченням оплати або в кредит – це суперечило б як принципу свободи договору, закріпленому у статті 627 ЦК України, так і засадам незалежності адвокатури [82, ст. 4].

По-друге, стаття 136 ЦПК встановлює чіткий темпоральний обмежувач: відстрочення або розстрочення може бути надане лише до ухвалення судового рішення у справі. Це означає, що після набрання рішенням законної сили

зазначена норма вичерпує свою дію, і питання виконання судового рішення в частині витрат регулюється вже іншими механізмами – зокрема статтею 435 ЦПК України щодо відстрочення виконання судового рішення.

По-третє, частина п’ята статті 136 ЦПК покладає на заявника обов’язок одночасно з клопотанням надати докази, що підтверджують наявність обставин, якими воно обґрунтовується. Тобто посилання на скрутний майновий стан не є достатнім – воно має бути підкріплене відповідними документами (довідками про доходи, виписками тощо). Це вимога доказової обґрунтованості клопотання, яка запобігає зловживанням.

Порівняльний аналіз аналогічних норм процесуального законодавства засвідчує послідовність обраного законодавцем підходу. У господарському судочинстві стаття 129 ГПК України [25, ст. 129] взагалі не передбачає окремого механізму відстрочення судового збору, зосереджуючись лише на правилах розподілу витрат. У адміністративному судочинстві стаття 139 КАС України [43, ст. 139] регулює розподіл судових витрат з урахуванням специфіки публічно-правових відносин, де однією зі сторін є суб’єкт владних повноважень. Відсутність у ГПК та КАС прямого аналога статті 136 ЦПК підкреслює, що цей інститут є специфічним інструментом цивільного судочинства, орієнтованим насамперед на захист майново вразливих фізичних осіб у приватноправових спорах.

Таким чином, сфера застосування статті 136 ЦПК обмежена трьома координатами: предметною (лише судовий збір та публічні витрати), темпоральною (до ухвалення рішення по суті) та процедурною (обов’язковість доказового обґрунтування). Спроби розширеного тлумачення цієї норми з метою поширення її дії на витрати за договором про правничу допомогу є методологічно хибними та суперечать природі відповідних правовідносин.

Виявлені межі статті 136 ЦПК України мають безпосереднє практичне значення для питання доступності правосуддя. Особа, яка не може авансово оплатити послуги адвоката, але й не відповідає критеріям для отримання безоплатної вторинної правничої допомоги (БВПД), опиняється у ситуації

«фінансового розриву»: вона не може скористатися ані публічним механізмом статті 136 ЦПК, ані системою БВПД. Єдиним доступним їй інструментом залишається договірне відстрочення оплати послуг адвоката – з усіма правовими ризиками, пов’язаними з питанням відшкодовуваності таких «несплачених» витрат. Саме цей структурний розрив є одним із чинників, що обґрунтовують необхідність запровадження механізму часткової державної компенсації витрат на правничу допомогу за моделлю Prozesskostenhilfe (§ 114 ZPO Німеччини) – пропозиція, яку обґрунтовано у підрозділі 3.3 цього дослідження.

Водночас обмеженість статті 136 ЦПК не означає, що процесуальне право залишає сторону без жодних механізмів пом’якшення фінансового навантаження у зв’язку з оплатою послуг адвоката. Такі механізми існують, однак реалізуються через якісно інші правові конструкції – договірну та виконавчу.

Приватноправова природа договору про надання правової допомоги визначає принципово інший правовий режим відстрочення та розстрочення витрат на правничу допомогу порівняно з публічно-правовим механізмом статті 136 ЦПК України. Відповідно до статті 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [111, ст. 627]. Ця загальна засада повною мірою поширюється на договір про надання правової допомоги: адвокат і клієнт мають право самостійно визначати порядок, строки та умови оплати наданих послуг, зокрема передбачати відстрочення або розстрочення платежів.

На практиці договірне відстрочення оплати послуг адвоката реалізується у кількох типових моделях. Перша – оплата після завершення справи (pactum de quota litis у широкому розумінні), коли клієнт зобов’язується розрахуватися з адвокатом після ухвалення судового рішення або набрання ним законної сили. Друга – так звана поетапна оплата, за якої кожен етап судового провадження (підготовка позову, судовий розгляд, апеляція) оплачується окремо після його завершення. Третя – «гонорар успіху», коли частина або вся винагорода

ставиться в залежність від позитивного результату справи для клієнта. В усіх цих моделях виникає спільна процесуальна колізія: чи може сторона вимагати відшкодування витрат на правничу допомогу з процесуального опонента, якщо вона фактично ще не здійснила оплату, а лише взяла на себе зобов'язання зробити це в майбутньому?

Ця колізія є не суто теоретичною – вона безпосередньо впливає на право сторони отримати компенсацію понесених витрат і тим самим на доступність правосуддя для осіб, які не мають можливості здійснити авансову оплату послуг адвоката.

Велика Палата Верховного Суду вирішила цю колізію у додатковій постанові від 19 лютого 2020 року у справі № 755/9215/15-ц [65], сформулювавши правову позицію, що відтоді є орієнтиром для судів усіх інстанцій. Відповідно до частини восьмої статті 141 ЦПК України розмір витрат, які сторона сплатила *або має сплатити* у зв'язку з розглядом справи, встановлюється судом на підставі поданих сторонами доказів. Велика Палата наголосила, що законодавець свідомо використав саме таке формулювання, яке охоплює як вже здійснені платежі, так і зобов'язання, що ще мають бути виконані. Таким чином, наявність у договорі умови про відстрочення оплати не позбавляє сторону права на стягнення цих витрат з опонента – суд у такому випадку розподіляє не фактично сплачені кошти, а саме зобов'язання щодо їх сплати.

Водночас у цій самій справі Велика Палата продемонструвала і межі цього підходу, відмовившись розглядати витрати у розмірі 50 894,40 грн, підтверджені документами, поданими після спливу процесуального строку. Суд підкреслив, що право на відшкодування «майбутніх» витрат не скасовує вимоги своєчасного доказування: сторона має або підтвердити здійснену оплату, або у встановлений строк заявити про намір подати докази після ухвалення рішення [65, п. 51–58]. Це є важливим процесуальним запобіжником проти зловживань.

З теоретичної точки зору позиція Великої Палати може бути обґрунтована через інститут правочину з відкладальною обставиною, передбачений статтею

212 ЦК України [111, ст. 212]. Умова договору про правову допомогу щодо оплати послуг після завершення справи є класичною відкладальною обставиною: настання зобов'язання клієнта сплатити гонорар пов'язується з настанням певної обставини – ухваленням судового рішення або досягненням іншого погодженого результату. Зобов'язання при цьому вже існує як правовий факт з моменту укладення договору, навіть якщо строк його виконання ще не настав. Саме тому суд при розподілі витрат оперує не гіпотетичними, а реальними зобов'язаннями сторони, хоча й такими, що ще не виконані.

Також аналіз судової практики засвідчує, що правова позиція у справі № 755/9215/15-ц отримала послідовний розвиток. Зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 27 червня 2018 року у справі № 826/1216/16 [68] було підтверджено, що склад та розмір витрат на оплату правової допомоги входить до предмета доказування у справі, а їх підтвердження здійснюється через договір, детальний опис робіт та платіжні документи або документи, що підтверджують зобов'язання щодо оплати. Ця позиція усталилась і у практиці Касаційного цивільного суду – зокрема у постановах від 14 листопада 2018 року у справі № 753/15687/15-ц та від 26 вересня 2018 року у справі № 753/15683/15 [70], на які сам Верховний Суд посилається як на підтвердження сформованого підходу.

З практичної точки зору описаний механізм виконує важливу соціальну функцію: він забезпечує доступ до правосуддя для осіб, які не мають коштів для негайної авансової оплати послуг адвоката, але можуть розраховувати на компенсацію витрат за рахунок сторони, що програла. Фактично відбувається своєрідне «процесуальне кредитування»: адвокат надає послуги з відстроченням оплати, а механізм судового розподілу витрат дозволяє клієнту перекласти це зобов'язання на процесуального опонента у разі виграшу справи.

Водночас механізм договірного відстрочення не є позбавленим системних вразливостей, які необхідно враховувати при оцінці витрат судом. Головна з них – ризик штучного завищення розміру «майбутніх» витрат: сторона може укласти договір з адвокатом на будь-яку суму, знаючи, що реально сплатить лише

частину, а решту намагатиметься стягнути з опонента через механізм відшкодування судових витрат. Чинні критерії співмірності частково нейтралізують цей ризик, однак лише за умови активного клопотання протилежної сторони – що саме по собі є структурною вадою, на яку звертається увага у рамках завдання 7 цього дослідження. Порівняльний досвід Нідерландів свідчить, що ефективним запобіжником є не лише судовий розсуд при оцінці витрат, а й страхова інфраструктура правових витрат, яка створює ринкові стимули для утримання гонорарів у розумних межах [145].

Водночас цей механізм не є позбавленим вразливостей. Головна з них – ризик недобросовісного завищення розміру «майбутніх» витрат шляхом укладення договорів із завідомо нереальними умовами оплати. Чинні процесуальні запобіжники – критерії співмірності, обґрунтованості та розумності розміру витрат (ч. 4 ст. 137 ЦПК України), а також право суду зменшити їх розмір за клопотанням протилежної сторони – є необхідними, але не завжди достатніми інструментами контролю. Перспективним напрямом удосконалення могло б стати законодавче закріплення вимоги нотаріально посвідченого або зареєстрованого договору про правову допомогу як умови відшкодування «несплачених» витрат, що забезпечило б більшу прозорість таких відносин. Утім таке рішення суперечило б загальному принципу спрощення договірних відносин і потребує окремого обговорення в рамках реформування процесуального законодавства.

Після ухвалення судового рішення про стягнення витрат на професійну правничу допомогу правовідносини між сторонами переходять у якісно іншу фазу: з процесуальної площини розподілу витрат вони переміщуються у площину примусового виконання. Саме на цьому етапі виникає потреба в окремому механізмі темпорального коригування виконання – відстрочені або розстрочені, що реалізується вже не через статтю 136 ЦПК, а через статтю 435 ЦПК України [112, ст. 435].

Стаття 435 ЦПК передбачає, що за заявою сторони суд, який розглядав справу як суд першої інстанції, може відстрочити або розстрочити виконання

рішення. Підставою для цього є обставини, що істотно ускладнюють виконання рішення або роблять його неможливим. Частина четверта цієї статті конкретизує орієнтовний перелік таких обставин стосовно фізичної особи: тяжке захворювання її самої або членів її сім'ї, скрутний матеріальний стан, стихійне лихо або інші надзвичайні події. Важливо підкреслити, що цей перелік є невичерпним – законодавець вживає формулювання «також враховує», що надає суду широкий розсуд при оцінці конкретних обставин справи.

Застосування статті 435 ЦПК до виконання рішень про стягнення витрат на правничу допомогу є цілком правомірним, оскільки такі витрати є складовою судових витрат і стягуються на підставі судового рішення в загальному порядку. Відтак боржник – сторона, з якої стягнуто витрати, – має право звернутися до суду із заявою про відстрочення або розстрочення виконання рішення в частині стягнення цих витрат на тих самих підставах, що й щодо будь-якого іншого грошового зобов'язання за судовим рішенням.

Процедура розгляду такої заяви є відносно чіткою. Відповідно до частини другої статті 435 ЦПК заява розглядається у двадцятиденний строк з дня її надходження у судовому засіданні з повідомленням учасників справи. Результатом розгляду є ухвала, яка може бути оскаржена в апеляційному порядку. Суд при цьому вправі одночасно вжити заходів щодо забезпечення виконання рішення (ч. 6 ст. 435 ЦПК), що є важливою гарантією для стягувача – адвоката або сторони, на користь якої стягнуто витрати.

Принципово важливим є абсолютний темпоральний обмежувач, встановлений частиною п'ятою статті 435 ЦПК: розстрочення та відстрочення виконання судового рішення не може перевищувати одного року з дня ухвалення такого рішення. Це обмеження є суттєвим балансуючим елементом: воно захищає інтереси стягувача від надмірного затягування виконання під прикриттям фінансових труднощів боржника.

Аналіз умов застосування статті 435 ЦПК виявляє системну проблему – відсутність чітких законодавчих критеріїв для оцінки «скрутного матеріального стану» як підстави для відстрочення виконання. Чинна редакція норми не

встановлює ані порогових значень доходів чи майнового стану, ані переліку документів, що підтверджують відповідні обставини. Це покладає на суд надмірно широкий розсуд та породжує непередбачуваність судової практики. У результаті аналогічні за фактичними обставинами заяви можуть отримувати протилежні процесуальні результати залежно від підходу конкретного судді.

Для порівняння: стаття 33 Закону України «Про виконавче провадження» [84, ст. 33] передбачає можливість відстрочення або розстрочення проведення виконавчих дій за рішенням суду на підставі тих самих критеріїв, що й стаття 435 ЦПК. Однак між цими механізмами існує принципова відмінність: стаття 435 ЦПК є судовим інструментом, що реалізується до або паралельно з виконавчим провадженням, тоді як стаття 33 Закону застосовується вже в межах розпочатого виконавчого провадження і може ініціюватися також виконавцем. Таким чином, боржник має два послідовних механізми захисту свого майнового інтересу: спочатку – судовий (ст. 435 ЦПК), а потім, якщо виконавче провадження вже розпочато, – виконавчий (ст. 33 Закону). Поєднання цих інструментів здатне суттєво розтягнути строки фактичного виконання рішення, що становить реальний ризик для стягувача.

З точки зору балансу інтересів сторін механізм статті 435 ЦПК виконує важливу соціальну функцію: він запобігає ситуаціям, коли виконання судового рішення про стягнення витрат на правничу допомогу призводить до непропорційного майнового тиску на боржника, що перебуває у вкрай скрутному становищі. Водночас надмірно широке застосування цього механізму здатне нівелювати сам принцип відшкодування судових витрат, перетворюючи реальне зобов’язання на фіктивне. Оптимальним рішенням у цьому контексті було б законодавче встановлення чітких кількісних критеріїв оцінки майнового стану боржника – за аналогією, наприклад, з критеріями, що застосовуються при вирішенні питань про безоплатну правову допомогу відповідно до Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» [83].

Особливим випадком у системі відстрочення відповідальності за судові витрати є ситуація, коли розгляд справи завершується не ухваленням рішення по

суті, а закриттям провадження або залишенням позову без розгляду. Частина п’ята статті 142 ЦПК України [112, ст. 142] встановлює, що у таких випадках відповідач має право заявити вимоги про компенсацію здійснених ним витрат, пов’язаних з розглядом справи, внаслідок необґрунтованих дій позивача. Аналогічні норми містяться у частині п’ятій статті 130 ГПК України [25, ст. 130] та частині десятій статті 139 КАС України [43, ст. 139], що свідчить про уніфікований підхід законодавця в усіх трьох процесуальних кодексах.

Процедурний аспект реалізації цього права є відносно чітким. Відповідно до частини шостої статті 142 ЦПК суд може вирішити питання про розподіл судових витрат протягом п’ятнадцяти днів з дня постановлення ухвали про закриття провадження або залишення позову без розгляду – за умови дотримання стороною вимог щодо своєчасного подання доказів понесених витрат. Таким чином, законодавець передбачив спеціальний скорочений строк для вирішення цього питання, що логічно випливає з відсутності основного рішення по суті спору.

Натомість матеріально-правовий аспект – зміст поняття «необґрунтовані дії позивача» – є значно проблемнішим і становить головне дискусійне поле у правозастосовній практиці та доктрині.

Аналіз практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду дозволяє виокремити два конкуруючих підходи до тлумачення цього поняття, які умовно можна позначити як вузький та широкий.

Вузький підхід, що переважає в судовій практиці, ототожнює «необґрунтовані дії» зі зловживанням процесуальними правами у розумінні статті 44 ЦПК України. За цим підходом для покладення витрат на позивача недостатньо самого факту закриття провадження – необхідно довести, що позивач діяв умисно або з очевидною недбалістю, усвідомлюючи безпідставність звернення до суду або штучний характер ініційованого процесу. Така позиція ґрунтується на конституційному праві кожного на судовий захист (ст. 55 Конституції України [50, ст. 55]): саме по собі звернення до суду, навіть помилкове щодо юрисдикції або підстав позову, є реалізацією конституційного

права, а не «необґрунтованою дією». За цією логікою, наприклад, подання позову до суду, який виявився неналежним за юрисдикцією, або неявка позивача в засідання без поважних причин самі по собі не є достатньою підставою для покладення витрат на правничу допомогу на позивача.

Широкий підхід, що відстоюється у господарському судочинстві та підтримується частиною процесуальної доктрини, виходить з іншої логіки. Сам факт закриття провадження або залишення позову без розгляду вже свідчить про юридичну хибність (необґрунтованість) ініціювання процесу позивачем – незалежно від його суб'єктивного ставлення до цього. Відповідач, якого втягнуто у судовий процес через помилку позивача, змушений нести реальні витрати на залучення адвоката, підготовку процесуальних документів та участь у засіданнях. Справедливість вимагає, щоб ці витрати компенсувалися ініціатором безрезультатного процесу незалежно від наявності в його діях умислу чи грубої недбалості. Цей підхід узгоджується з принципом «переможений платить» у його широкому розумінні: якщо провадження закривається, то позивач є «переможеним» у процесуальному сенсі і має нести відповідні фінансові наслідки.

Обидва підходи мають вагомі аргументи на свою користь, однак жоден із них не є позбавленим вразливостей. Вузький підхід надмірно звужує сферу захисту майнового інтересу відповідача, фактично залишаючи його без компенсації у переважній більшості випадків закриття провадження. Широкий підхід, натомість, може стати інструментом тиску на позивача та стримування від звернення до суду з позовами, обґрунтованість яких є дискусійною, – що суперечить меті забезпечення доступу до правосуддя.

Аналогічна дискусія існує і в інших правопорядках. Зокрема, у німецькому цивільному процесі питання про витрати при припиненні провадження вирішується відповідно до § 91a ZPO на основі оцінки того, яка зі сторін мала б виграти справу по суті, якби вона розглядалась до кінця – тобто через ретроспективну оцінку перспективності позову [162, § 91a]. Цей підхід є методологічно більш виваженим, ніж обидва варіанти, що конкурують в

українській практиці, оскільки він враховує змістовну обґрунтованість позицій сторін, а не лише процесуальний результат.

Слід підкреслити, що запозичення підходу § 91a ZPO не потребує механічного копіювання норми: достатньо закріпити в частині п’ятій статті 142 ЦПК України принцип, відповідно до якого при вирішенні питання про розподіл витрат у разі закриття провадження або залишення позову без розгляду суд враховує очікуваний результат справи виходячи з наявних матеріалів. Такий підхід є «змістовним» – на відміну від чинного «формального» підходу, що вимагає доведення зловживання правами, – і органічно поєднується з концепцією «рішення на користь відповідача», яка детально обґрунтовується у підрозділі 3.2 цього дослідження.

З огляду на викладене, видається обґрунтованим запропонувати реформування частини п’ятої статті 142 ЦПК України у напрямі уточнення поняття «необґрунтовані дії позивача». Зокрема, доцільно передбачити, що підставою для компенсації витрат відповідача є не лише зловживання процесуальними правами, а й об’єктивна безпідставність звернення до суду, яка встановлюється судом з урахуванням конкретних обставин справи. Водночас необхідно зберегти виняток для випадків, коли закриття провадження відбулося з причин, що не залежали від волі позивача (наприклад, смерть відповідача у справах, пов’язаних з особистими правами, або ліквідація юридичної особи). Такий підхід забезпечив би справедливий баланс між захистом права на судовий захист та майновим інтересом відповідача, якого безпідставно втягнуто у судовий процес.

Проведений аналіз інституту відстрочення та розстрочення витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, стаття 136 ЦПК України, попри її розташування в загальних положеннях про судові витрати, має обмежену сферу застосування щодо витрат на професійну правничу допомогу. Її предметом є виключно судовий збір та публічні витрати, тоді як приватноправові відносини між адвокатом і клієнтом

перебувають поза межами судового втручання у порядку цієї норми. Спроби розширеного тлумачення статті 136 ЦПК з метою поширення її дії на договірні відносини щодо оплати послуг адвоката є методологічно хибними та суперечать природі відповідних правовідносин.

По-друге, інститут відстрочення та розстрочення витрат на правничу допомогу реалізується не через єдиний уніфікований механізм, а через три якісно різні правові конструкції залежно від стадії провадження та характеру відносин. На стадії до ухвалення рішення – через договірне відстрочення між адвокатом і клієнтом у межах свободи договору (ст. 627 ЦК України). На стадії виконання рішення – через судовий механізм статті 435 ЦПК України. У разі безрезультатного завершення провадження – через спеціальний механізм компенсації витрат відповідача за частиною п’ятою статті 142 ЦПК України. Кожна з цих конструкцій має власну правову природу, підстави застосування та процедуру реалізації.

По-третє, правова позиція Великої Палати Верховного Суду, сформульована у додатковій постанові від 19 лютого 2020 року у справі № 755/9215/15-ц, є концептуально важливим кроком у забезпеченні доступу до правосуддя: визнання права на відшкодування «несплачених» витрат, тобто тих, що лише мають бути сплачені відповідно до умов договору, усуває дискримінацію між особами, які можуть і які не можуть здійснити авансову оплату послуг адвоката. Водночас цей підхід потребує додаткових процесуальних запобіжників проти зловживань у вигляді завищення розміру «майбутніх» витрат.

По-четверте, механізм статті 435 ЦПК України страждає на системну ваду – відсутність чітких законодавчих критеріїв оцінки «скрутного матеріального стану» боржника як підстави для відстрочення виконання. Це породжує непередбачуваність судової практики та надмірно широкий суддівський розсуд. Доцільним є законодавче встановлення кількісних порогових показників майнового стану – за аналогією з критеріями, що застосовуються в системі безоплатної правової допомоги.

По-п’яте, найбільш дискусійним залишається питання тлумачення поняття «необґрунтовані дії позивача» у частині п’ятій статті 142 ЦПК України. Конкуренція вузького підходу, що ототожнює ці дії зі зловживанням процесуальними правами, та широкого підходу, що вбачає їх у самому факті безрезультатного ініціювання процесу, є проявом глибшої системної суперечності між принципом доступності правосуддя та принципом відшкодування судових витрат. Усунення цієї суперечності потребує законодавчого втручання у вигляді уточнення змісту відповідного поняття з одночасним збереженням винятків для випадків об’єктивно вимушеного закриття провадження.

Таким чином, чинне правове регулювання відстрочення та розстрочення витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є фрагментарним і потребує системного вдосконалення у трьох напрямах: уточнення меж застосування статті 136 ЦПК; запровадження чітких критеріїв оцінки майнового стану боржника при застосуванні статті 435 ЦПК; та нормативного визначення поняття «необґрунтовані дії позивача» у статті 142 ЦПК із формулюванням конкретних пропозицій *de lege ferenda*.

Висновки до Розділу 2

1. Інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві є самостійним правовим явищем, що не зводиться ані до загальної категорії судових витрат, ані до цивільно-правового зобов’язання щодо оплати послуг. Його відмінність від суміжних категорій визначається не розміром чи предметом, а специфічною правовою природою: ВППД одночасно існують у двох площинах – приватноправовій і процесуальній, – і кожна з них підпорядковується власній логіці та власним критеріям оцінки. Змішування цих площин у правозастосовній практиці є системною помилкою, що призводить як до необґрунтованих відмов у відшкодуванні, так і до автоматичного затвердження завідомо непропорційних сум.

2. Конституційна реформа 2016 року зробила якість правничої допомоги пріоритетом над її доступністю, однак не усунула структурного напруження між цими двома цінностями – вона лише перемістила його з нормативного рівня на практичний. Адвокатська монополія підвищила мінімальний стандарт послуг, але водночас збільшила їхню вартість і обмежила конкуренцію, особливо в регіонах. Наслідком є парадокс: право на якісну правничу допомогу конституційно гарантоване, але фінансово недоступне для значної частини осіб, які потребують судового захисту. Саме тому судовий контроль за співмірністю гонорарів є не просто процесуальним інструментом, а необхідним інституційним противагою монополії.

3. Склад витрат на правничу допомогу є відкритою і динамічною категорією: судова практика послідовно розширює коло компенсованих елементів, адаптуючись до реальних моделей організації адвокатської діяльності. Визнання «гонорару успіху» та витрат на помічника адвоката допустимими складовими судових витрат є проявом цієї тенденції. Водночас динамічний розвиток через судову практику за відсутності законодавчого підґрунтя породжує нестабільність: те, що один склад суду визнає компенсованим, інший може відхилити на формальних підставах. Законодавче закріплення мінімальних стандартів доказування для кожної моделі гонорару є необхідним кроком для подолання цієї непередбачуваності.

4. Механізми темпорального коригування виконання зобов’язань щодо витрат на правничу допомогу охоплюють якісно різні правові конструкції, кожна з яких діє на окремій стадії провадження і має власні підстави застосування. Їх спільна системна вада – відсутність чітких кількісних або змістовних критеріїв для ключових оціночних понять – є не випадковою прогалиною, а проявом загальної проблеми: законодавець покладає на суд широкий розсуд, не забезпечуючи його орієнтирами для його здійснення. Результатом є непередбачуваність судової практики і нерівність учасників, яким доводиться вирішувати схожі питання в різних судах.

5. Авторське визначення ВППД синтезує договірний, процесуальний та конституційний виміри інституту. Аналіз механізмів розподілу витрат у розділі 3 підтверджує практичне значення гібридної природи як системоутворюючої ознаки цього інституту: саме вона пояснює, чому суд не може ані автоматично затверджувати будь-яку договірну суму, ані довільно її зменшувати – він зобов’язаний діяти в межах двоступеневої структури правового регулювання, що поєднує приватноправову автономію сторін і публічний процесуальний контроль.

РОЗДІЛ 3
РОЗПОДІЛ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1 Загальні правила розподілу витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві

Визначивши у попередніх підрозділах цього дослідження поняття, юридичну природу та склад витрат на професійну правничу допомогу, звернемося до центрального питання третього розділу – механізму їх розподілу між сторонами цивільного процесу. Загальні правила такого розподілу регламентуються главою 8 Розділу І ЦПК України [112], а витрати на правничу допомогу відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 133 ЦПК України імперативно віднесені до складу витрат, пов’язаних з розглядом справи.

Розподіл витрат на правничу допомогу – це не одноразовий акт, а процесуально структурований механізм, що розгортається паралельно з розглядом справи по суті. Його характерною рисою є те, що він не зводиться до простого арифметичного підрахунку: суд не затверджує автоматично будь-яку суму за договором між адвокатом і клієнтом. Натомість він здійснює багатоетапну оцінку, на кожному щаблі якої застосовуються різні правові інструменти – від орієнтовного розрахунку до критеріїв співмірності та пропорційності.

Правовою передумовою, що надає цьому механізму конституційного виміру, є стаття 59 Конституції України, яка гарантує кожному право на професійну правничу допомогу. Конституційний Суд України у рішенні від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009 підкреслив абсолютний характер цього права та неможливість його обмеження [91]. Водночас конституційна гарантія залишається декларативною, якщо правова система не забезпечує реального відшкодування витрат, яких зазнала особа задля її реалізації. Як обґрунтовано зазначають А.К. Константинов та О.А. Беляневич, повна і справедлива

компенсація витрат на правничу допомогу є необхідною умовою того, щоб право на судовий захист залишалося дієвим, а не формальним [51]. Ця позиція узгоджується з першим виміром мінімального стандарту ЄСПЛ, сформульованого на підставі справи Airey v. Ireland (1979) і детально розглянутого у підрозділі 1.3: фінансові перешкоди у доступі до правосуддя самі по собі можуть становити порушення статті 6 § 1 ЄКПЛ [132, § 24]. У контексті механізму розподілу витрат це означає, що критерії співмірності не можуть застосовуватися у спосіб, який фактично позбавляє переможця реального відшкодування понесених витрат. У порівняльно-правовому вимірі принцип відшкодування витрат переможцю є практично універсальним наслідком самої логіки цивільного судочинства і закріплений у переважній більшості правопорядків світу [147].

Механізм розподілу витрат на правничу допомогу у цивільному судочинстві України є триетапним і проходить такі ключові процесуальні стадії:

1) попереднє визначення суми судових витрат (стаття 134 ЦПК України);

2) визначення розміру витрат, що підлягають розподілу, та їх доказування (стаття 137 ЦПК України);

3) безпосередній розподіл судових витрат між сторонами за результатами розгляду справи (стаття 141 ЦПК України).

Першим етапом механізму розподілу витрат є подання сторонами попереднього розрахунку. Відповідно до статті 134 ЦПК України ця вимога є обов’язковою складовою першої заяви по суті спору – як позовної заяви і відзиву, так і апеляційної та касаційної скарг. Мета очевидна: забезпечити фінансову передбачуваність процесу вже на його початку, щоб кожна зі сторін розуміла потенційні ризики ще до того, як спір набере повного розмаху.

Принципово важливо, що попередній розрахунок є лише орієнтиром, а не фіксованим зобов’язанням. Сторона вправі доводити будь-яку іншу фактичну суму витрат за результатами розгляду справи. Це не недолік конструкції, а її свідома особливість: на початку провадження неможливо передбачити ні

кількість засідань, ні обсяг процесуальних документів, ні необхідність експертиз чи інших додаткових дій. Як зауважує Т.В. Голубенко, саме на цій стадії принцип пропорційності вперше входить у дію – через механізм наслідків невиконання вимог ст. 134 ЦПК, опосередковано обмежуючи права учасників [22].

Ключовою проблемою є питання про те, що відбувається, якщо сторона не подала розрахунок. Частина 2 статті 134 ЦПК дає суду право відмовити у відшкодуванні витрат, але не зобов'язує його до цього. Здавалося б, формулювання «суд може» є достатньо чітким. Однак судова практика пішла неоднорідним шляхом.

Певний час домінувало жорстке прочитання норми: відсутність попереднього розрахунку – автоматична відмова. Такий підхід, хоча й мав формальні підстави, ігнорував змістовне призначення вимоги. Адже сенс попереднього розрахунку полягає не у формальному дотриманні реквізитів заяви, а у забезпеченні опоненту реальної можливості підготуватися до спростування витрат. Якщо ця можливість фактично не була порушена – відмовляти немає правових підстав. Саме до такого висновку у підсумку дійшла судова практика на рівні касаційних судів і Великої Палати [57].

Вироблений стандарт можна сформулювати так: суд вправі відмовити у відшкодуванні через відсутність попереднього розрахунку лише тоді, коли доведено, що це реально порушило принцип змагальності – тобто позбавило іншу сторону можливості висловити міркування щодо обґрунтованості та співмірності витрат. Без такого доведення відмова є проявом надмірного процесуального формалізму, несумісного зі стандартом ефективного доступу до правосуддя за статтею 6 ЄКПЛ [57; 104].

З позиції практики цей висновок означає: якщо сторона не включила розрахунок до першої заяви, але надалі подала докази витрат у встановлені законом строки і направила їх опоненту – право на відшкодування зберігається. Натомість якщо розрахунок і докази не були направлені іншому учаснику, це позбавляє його можливості своєчасно ініціювати клопотання про зменшення – і

саме це є реальним порушенням змагальності, а не формальна відсутність розрахунку як такого [26].

Такий підхід є концептуально правильним, оскільки відповідає загальній логіці ЦПК: процесуальна форма слугує змісту, а не навпаки. Застосування формальної підстави для відмови там, де права опонента фактично не порушені, перетворює процесуальний інструмент забезпечення змагальності на засіб уникнення відшкодування – що прямо суперечить принципу відшкодування як загальній засаді цивільного судочинства.

У порівняльному контексті цей підхід відповідає загальноєвропейській тенденції: ЄСПЛ у справі Kreuz v. Poland (2001) наголосив, що процесуальні вимоги не повинні перетворюватися на нездоланний бар'єр для доступу до правосуддя. Хоча ця позиція стосувалася судового збору, Верховний Суд України системно поширює її логіку і на витрати на правничу допомогу: якщо формальна вимога не слугує реальному захисту прав іншої сторони, її буквальне дотримання не може бути підставою для позбавлення переможця компенсації витрат [26; 57].

Частина 8 статті 141 ЦПК встановлює жорсткі часові рамки: докази розміру витрат подаються до закінчення судових дебатів або протягом п'яти днів після ухвалення рішення – але лише якщо сторона зробила про це заяву до закінчення дебатів. Без такої заяви «п'ятиденне вікно» не відкривається.

Практика виявила характерну помилку: сторони нерідко плутали два різні механізми – строк на подання доказів витрат і строк на подання заяви про додаткове рішення. Верховний Суд провів між ними чітку межу: п'ятиденний строк є інструментом доведення факту понесення витрат, а не способом ініціювати саме питання їх розподілу. Якщо сторона до завершення розгляду взагалі не заявила про розподіл витрат – суд не має підстав до них звертатися, навіть якщо докази пізніше й були б подані [57].

Суттєвим уточненням є і позиція щодо поважності причин пропуску строку: сторона, яка не змогла подати докази до дебатів, зобов'язана обґрунтувати це поважними причинами. Сам лише факт пізнього подання без

такого обґрунтування тягне відмову у задоволенні заяви [57]. Це свідчить про послідовне посилення Верховним Судом процесуальної дисципліни у цій сфері – від м’якого дискреційного підходу до більш чітких вимог до поведінки сторін.

Другим етапом механізму розподілу є встановлення конкретного розміру витрат, що підлягають компенсації. Ключовою нормою виступає стаття 137 ЦПК України, яка визначає як склад доказової бази, так і критерії оцінки заявлених сум. Для визначення розміру витрат учасник справи зобов’язаний надати детальний опис робіт, виконаних адвокатом, та здійснених ним витрат. Розмір визначається згідно з умовами договору про надання правничої допомоги та підтверджується доказами щодо обсягу послуг і їх вартості – як уже сплаченої, так і тієї, що підлягає сплаті у майбутньому. Останнє положення відображає правильне розуміння природи зобов’язання між адвокатом і клієнтом: визначальним є факт виникнення зобов’язання, а не момент його виконання. Обмеження відшкодування лише фактично сплаченими сумами ставило б сторону у нерівне становище залежно від обраної моделі оплати – авансової, погодинної чи відкладеної, – що суперечить принципу рівності учасників процесу. Ця позиція є усталеною у практиці Верховного Суду [57].

Щодо складу доказової бази, судова практика виробила підхід, згідно з яким для підтвердження витрат необхідно надати договір про надання правової допомоги та документи про оплату гонорару й інших пов’язаних витрат. При цьому перелік допустимих документів є відкритим: вирішальне значення має не форма документа, а його здатність підтвердити реальність і розмір понесених витрат [26]. Окремою умовою є персональність виконання: роботи, що заявляються до відшкодування, мають бути виконані саме тим адвокатом, з яким укладено договір. Ця вимога логічно випливає з індивідуального характеру адвокатського представництва і виключає можливість компенсації за рахунок опонента витрат за послуги осіб, які фактично не надавали правничої допомоги у конкретній справі.

Принципово дискусійним у судовій практиці виявилося питання про міру деталізації опису робіт адвоката. Суди нерідко вдавалися до надмірно

формальних вимог – зокрема, відмовляли у відшкодуванні через відсутність у описі відомостей про витрачений час, навіть якщо договором встановлено фіксований розмір гонорару. Велика Палата Верховного Суду у 2022 році сформулювала відповідь: детальний опис робіт є не самоціллю, а інструментом встановлення розміру витрат для їх розподілу [73]. Учасник справи зобов'язаний деталізувати опис лише тією мірою, якою це необхідно для досягнення цього функціонального призначення. При фіксованому гонорарі незазначення витрат часу не може бути самостійною підставою для відмови у відшкодуванні, якщо сам розмір витрат є підтвердженим і зрозумілим. Ця позиція знайшла доктринальне обґрунтування у Науковому висновку НКР при Верховному Суді у справі № 922/1964/21 [61]. Як зазначалося у підрозділі 2.2 цього дослідження, функціональний підхід до деталізації опису робіт – відповідно до якого незазначення відомостей про витрати часу не є самостійною підставою для відмови у відшкодуванні при фіксованому гонорарі – сформувався у практиці Верховного Суду поступово і на момент написання цієї роботи є усталеним. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23.01.2025 у справі № 240/32993/23 [69] є не першим, а найбільш розгорнутим формулюванням цього підходу: хоча справа розглядалася в порядку адміністративного судочинства, її значення для цивільного процесу зумовлене змістовною ідентичністю відповідних норм КАС та ЦПК. Внеском цього рішення є не формулювання нової позиції, а її деталізація через розмежування двох самостійних елементів вимоги про деталізацію: підтвердження кількості витраченого адвокатом часу (необхідне) і обґрунтування того, скільки саме часу зайняла кожна конкретна дія (не є обов'язковим). Перше є необхідним, друге – ні. Відтак акт виконаних робіт із зазначенням загальної вартості послуг і коротким описом їх переліку визнано достатнім доказом навіть за відсутності погодинної розбивки. Це уточнення є практично значущим передусім для справ із фіксованим гонораром і для гонорару успіху: у цих моделях оплати погодинна прив'язка або технічно неможлива, або суперечить самій природі домовленості між адвокатом і клієнтом. Вимагати у таких випадках погодинного обліку

означало б de facto унеможливити відшкодування витрат за цими моделями оплати – що є неприпустимим звуженням права на компенсацію витрат на правничу допомогу. Ключовий аргумент полягає в тому, що надмірний формалізм при оцінці опису робіт, за відсутності чітких процесуальних критеріїв, може призвести до порушення принципу верховенства права – і це не риторичне застереження, а правова позиція, що безпосередньо обмежує дискрецію суду при вирішенні питання про відшкодування витрат.

Визначення розміру витрат неминуче ставить питання про співвідношення двох начал: автономії договору про надання правової допомоги та повноважень суду щодо оцінки заявлених сум. У доктрині це питання позначається як баланс між принципом свободи договору та принципами розумності і пропорційності [3]. Позиція Верховного Суду є послідовною, але внутрішньо диференційованою. Розмір гонорару визначається виключно за погодженням адвоката з клієнтом, і суд не вправі втручатися у ці договірні відносини [73]. Водночас умови договору між адвокатом і клієнтом не є обов'язковими для суду при вирішенні питання про суму компенсації за рахунок опонента – це розмежування двох площин правового регулювання, обґрунтоване у підрозділі 2.2 на підставі постанови ВП ВС від 12.05.2020 у справі № 904/4507/18, є відправною точкою для розуміння всього механізму визначення розміру витрат. Це розмежування є концептуально важливим: договір залишається чинним між його сторонами у повному обсязі, але його умови не переносяться автоматично у площину розподілу судових витрат. При визначенні суми до компенсації суд зобов'язаний послуговуватися критеріями реальності витрат – їхньої дійсності та необхідності – і розумності їхнього розміру з урахуванням конкретних обставин справи та фінансового стану обох сторін [26; 57]. Ці самі критерії застосовує і ЄСПЛ при присудженні судових витрат на підставі статті 41 ЄКПЛ, що свідчить про їхній загальноєвропейський характер.

Таким чином, у механізмі визначення розміру витрат простежуються два рівні правового регулювання. Перший – приватноправовий: відносини між адвокатом і клієнтом, де діє принцип свободи договору з обмеженнями, що

випливають із стандартів адвокатської етики і вимог розумності. Другий – процесуальний: відносини між стороною і судом при визначенні суми компенсації за рахунок опонента, де суд здійснює самостійну оцінку за критеріями реальності, необхідності та розумності незалежно від умов договору. Ігнорування цього розмежування – як у бік надмірної формалізації вимог до доказів, так і у бік автоматичного затвердження будь-якої договірної суми – однаково суперечить завданню цивільного судочинства.

Практичне значення цього розмежування полягає в тому, що суд при оцінці витрат не може замінити договірну свободу сторін власними уявленнями про «справедливу» ціну адвокатських послуг, однак зобов'язаний перевірити, чи не перевищує договірна ціна того, що є «реальним, необхідним і розумним» у контексті конкретної справи. Ця двоступенева структура є принциповим досягненням реформи 2017 р.: вона замінила попередню систему законодавчих граничних розмірів на гнучкий судовий стандарт, що відповідає підходам ЄСПЛ (витрати мають бути фактичними, неминучими та розумними за розміром) та французькій дискреційній моделі.

Запровадження принципу співмірності стало одним із ключових нормативних рішень реформи 2017 року [112]. До набрання чинності Законом України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII законодавство встановлювало граничні розміри компенсації витрат на правничу допомогу, що штучно обмежувало можливість відшкодування реально понесених витрат. Скасування цих лімітів із одночасним запровадженням критеріїв співмірності означало перехід від формального обмеження до змістовного – від арифметичного стелі до оціночного стандарту.

Відповідно до частини 4 статті 137 ЦПК України розмір витрат на оплату послуг адвоката має бути співмірним із: складністю справи та виконаних адвокатом робіт; часом, витраченим адвокатом; обсягом наданих послуг; ціною позову та значенням справи для сторони, зокрема її можливим впливом на репутацію та публічним інтересом. Навіть документально підтверджені витрати

не відшкодовуються автоматично у повному обсязі – суд здійснює їх оцінку крізь призму наведених критеріїв.

Таблиця 1. Критерії співмірності витрат на правничу допомогу

Критерій	**Зміст та фактори оцінки**
Складність справи	Кількість учасників, обсяг доказової бази, необхідність проведення судових експертиз, наявність або відсутність усталеної судової практики, правова природа та нестандартність спору.
Витрачений час	Фактична тривалість участі адвоката у судових засіданнях, час на підготовку процесуальних документів та ознайомлення з матеріалами справи. Оцінці підлягає як заявлений час, так і його відповідність реальному обсягу виконаних дій.
Обсяг послуг	Кількість підготовлених процесуальних документів, кількість судових засідань за участі адвоката, вчинення додаткових процесуальних дій (адвокатські запити, збирання доказів, залучення спеціалістів).
Ціна позову / Значення справи	Співвідношення між заявленим розміром гонорару та ціною позову з урахуванням складності справи. Окремо враховується значення справи для сторони: можливий вплив на її ділову репутацію або наявність публічного інтересу до розгляду.

Складено автором на підставі ч. 4 ст. 137 ЦПК України та узагальненої практики Верховного Суду.

Наведені критерії мають оціночний характер і застосовуються у їх сукупності, а не як самостійні підстави для зменшення або збільшення

відшкодування. Верховний Суд неодноразово підкреслював, що вирішальне значення має не відповідність витрат кожному окремому критерію, а загальна пропорційність заявленої суми до реального обсягу та складності виконаної адвокатом роботи [26; 57]. При цьому критерій ціни позову є найбільш дискусійним: його механічне застосування здатне призвести до необґрунтованого зменшення відшкодування у справах з невеликою ціною позову, які водночас можуть вимагати значного адвокатського ресурсу. Таке зменшення фактично перекладає частину витрат на правничу допомогу на сторону, права якої було порушено, що суперечить компенсаційній функції принципу відшкодування.

Застосування принципу співмірності у судовій практиці зустріло неоднозначну оцінку в юридичній спільноті. Прихильники цього підходу вбачають у ньому необхідний запобіжник від зловживань: без нього відшкодуванню підлягала б будь-яка сума, погоджена адвокатом і клієнтом, незалежно від реального обсягу виконаної роботи. Критики ж вказують, що практика застосування критеріїв співмірності нерідко перетворюється на необґрунтоване зменшення відшкодування і фактично рецензування судом адвокатської діяльності, що є втручанням у відносини незалежного самоврядного інституту [51]. Обидві позиції мають раціональне підґрунтя. Непропорційно великий розмір компенсації є таким самим відхиленням від завдання цивільного судочинства, як і непропорційно малий: в обох випадках страждає одна зі сторін спору, а принцип відшкодування втрачає своє функціональне призначення [22].

Особливої уваги заслуговує критерій співмірності з ціною позову. На перший погляд, він видається логічним: витрати на правничу допомогу не мають перевищувати розумних меж відносно предмета спору. Однак його механічне застосування породжує серйозну проблему: складність справи і обсяг необхідної адвокатської роботи не корелюють автоматично з розміром позовних вимог. Справа з незначною ціною позову може вимагати від адвоката більших зусиль, ніж справа на значну суму, – зокрема у випадках, коли предмет спору є

нестандартним з правової точки зору або відсутня усталена судова практика. Необґрунтоване зменшення відшкодування на підставі цього критерію здатне перетворити доступ до правосуддя у справах з невеликою ціною позову на фінансово невигідний захід, що суперечить конституційній гарантії права на судовий захист і стандартам ЄСПЛ щодо ефективного доступу до суду [132].

Правильний підхід до цього критерію знайшов відображення у практиці Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду: суд повинен оцінювати не окремий критерій, а сукупність усіх чотирьох. При цьому критерій ціни позову є лише одним із рівноцінних орієнтирів, а не домінуючим показником. У справах, де ціна позову є незначною, але справа є складною за правовим змістом – зокрема, справи про встановлення юридичних фактів, оспорювання нормативних актів, захист честі та гідності – суд вправі присудити відшкодування витрат, що перевищує ціну позову, якщо обсяг та складність роботи адвоката це обґрунтовують [51].

Стандарти співмірності, що застосовуються у вітчизняному судочинстві, концептуально узгоджуються з критеріями, які ЄСПЛ використовує при присудженні судових витрат на підставі статті 41 ЄКПЛ: витрати мають бути фактичними, неминучими та розумними за розміром. Верховний Суд систематично відтворює ці орієнтири при застосуванні ч. 4 ст. 137 ЦПК, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справах проти України як на обґрунтування стандартів розумності [26; 57]. Це свідчить про інтеграцію вітчизняного підходу до співмірності у загальноєвропейський правовий простір, де пропорційність витрат на правничу допомогу розглядається одночасно як гарантія права переможця на повне відновлення майнового стану і як захист програвшої сторони від надмірного фінансового тягаря.

Третім етапом механізму є безпосередній розподіл витрат судом при ухваленні рішення. Порядок такого розподілу врегульовано статтями 141, 142 ЦПК України.

Принципово важливою особливістю цього етапу є те, що розподіл витрат не є автоматичним наслідком перемоги у справі. Частина 3 статті 141 ЦПК

України встановлює чотири критерії, які суд зобов’язаний оцінити при вирішенні питання про розподіл: зв’язок витрат із розглядом справи; обґрунтованість та пропорційність їх розміру до предмета спору з урахуванням ціни позову і значення справи для сторін, у тому числі можливого впливу на репутацію або наявності публічного інтересу; поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до його затягування – подання явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне заперечення обставин, безпідставне завищення позовних вимог; дії сторони щодо досудового врегулювання спору та спроб мирного вирішення на різних стадіях провадження. При цьому оцінці підлягає поведінка обох сторін, а не лише тієї, що програла.

Така конструкція норми відображає концептуальний вибір законодавця: розподіл витрат є не лише наслідком судового рішення по суті, а й процесуальною реакцією на поведінку учасників протягом усього провадження. Сторона, яка виграла справу, але діяла недобросовісно – затягувала розгляд, безпідставно завищувала вимоги або ухилялася від мирного врегулювання, – може отримати лише часткове відшкодування витрат або не отримати його взагалі. Це органічно поєднує компенсаційну функцію розподілу витрат з превентивною: учасники справи несуть фінансову відповідальність не лише за результат спору, а й за якість своєї процесуальної поведінки.

Найбільш дискусійним питанням цього підрозділу є визначення суб’єкта, уповноваженого ініціювати зменшення розміру витрат. Законодавець у частинах 5 та 6 статті 137 ЦПК України встановив, що зменшення суми витрат можливе виключно за клопотанням іншої сторони, на яку покладається тягар доведення неспівмірності заявлених витрат. Без такого клопотання і без відповідних доказів суд не може зменшити заявлену суму – навіть якщо вважає її завищеною.

Однак у судовій практиці виникла суперечність, яка потребує окремого аналізу. У постановах від 18.03.2021 у справі № 910/15621/19 [76] та від 28.04.2021 у справі № 910/12591/18 [77] Верховний Суд зазначив, що суд може не присуджувати витрати «за наявності заперечення сторони або з власної ініціативи», керуючись критеріями частин 3, 5, 9 статті 141 ЦПК. Натомість

Об’єднана палата Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі № 922/445/19 [71] прямо вказала, що суд не вправі вирішувати питання зменшення витрат з власної ініціативи – це можливо лише на підставі клопотання іншої сторони.

Зазначена розбіжність є не технічною, а концептуальною: вона відображає різне розуміння меж судової дискреції у співвідношенні з принципами змагальності та диспозитивності. Якщо суд може зменшувати витрати ex officio, принцип змагальності фактично звужується – суд перебирає на себе функцію сторони, яка пасивно погоджується з заявленою сумою. Якщо ж зменшення можливе лише за клопотанням, сторони зберігають повний контроль над питанням витрат, а суд виступає арбітром між двома позиціями, а не незалежним коректором. Видається, що позиція Об’єднаної палати є більш послідовною з точки зору системного тлумачення ЦПК: вона узгоджується із загальними засадами диспозитивності та змагальності, закріпленими у статті 2 ЦПК [22; 51].

З позиції порівняльного права відмова від повноваження суду діяти ex officio у сфері витрат є характерною рисою систем із сильним принципом диспозитивності. Натомість у французькій моделі (ст. 700 CPC) та нідерландській системі суд зобов’язаний розглянути питання про розподіл витрат за власною ініціативою, навіть якщо сторона не заявила відповідного клопотання. Це обмеження вітчизняного механізму є принциповим з огляду на стандарт ЄСПЛ у справі Stankov v. Bulgaria (2007): ЄСПЛ констатував порушення ст. 6 ЄКПЛ саме через відсутність у суду розсуду при визначенні фінансового навантаження на сторону.

Таким чином, розмір компенсації витрат не може бути зменшено судом за відсутності клопотання іншої сторони або за відсутності обґрунтованих доводів і належних доказів неспівмірності. Висновки суду при цьому не можуть ґрунтуватися на припущеннях (ч. 6 ст. 81 ЦПК). Якщо суд все ж відмовляє у відшкодуванні частини витрат, він зобов’язаний конкретно вказати, які саме витрати не підлягають відшкодуванню, і навести мотивацію з посиланням на правові підстави.

Самостійного розгляду потребує механізм, передбачений частиною 9 статті 141 ЦПК України. На відміну від загального правила, яке пов’язує розподіл витрат із результатом розгляду справи, ця норма дозволяє суду покласти витрати на сторону незалежно від того, на чию користь ухвалено рішення, якщо спір виник внаслідок неправильних дій цієї сторони або вона зловживала процесуальними правами. Постановою Верховного Суду від 19.05.2021 у справі № 206/1293/19 [78] підтверджено, що суд може застосувати цей механізм з власної ініціативи.

Правова природа цього інструменту суттєво відрізняється від компенсаційної логіки загального розподілу витрат. Тут розподіл виконує функцію процесуальної санкції: він спрямований не на відновлення майнового стану переможця, а на покарання за недобросовісну поведінку в процесі. Таким чином, частина 9 статті 141 є точкою перетину компенсаційної та превентивної функцій інституту судових витрат – вона водночас відновлює майновий стан потерпілої сторони і створює стримувальний ефект щодо майбутніх зловживань [59].

Частина 8 статті 141 ЦПК встановлює часові рамки для подання доказів розміру витрат: до закінчення судових дебатів або протягом п’яти днів після ухвалення рішення. Використання «п’ятиденного вікна» є можливим лише за умови, що сторона зробила відповідну заяву до закінчення дебатів. Відсутність такої заяви унеможливлює пізніше подання доказів незалежно від їх наявності.

Верховний Суд у постанові від 15.09.2021 у справі № 161/7163/20 [79] розмежував два самостійних процесуальних механізми, які на практиці нерідко ототожнюють: заяву про намір подати докази витрат та заяву про ухвалення додаткового рішення. Якщо сторона вчасно заявила про намір подати докази, суд не може вирішувати питання розподілу витрат у тексті основного рішення – він зобов’язаний ухвалити рішення по суті спору, а питання витрат вирішити окремим додатковим рішенням у порядку статті 270 ЦПК після надходження доказів або спливу п’ятиденного строку. Це розмежування є процесуально важливим: його недотримання може призвести або до порушення права сторони

на відшкодування витрат, або до ухвалення рішення у питанні витрат без належної доказової бази [57].

Окремо слід зупинитися на «гонорарі успіху», який є одним із найбільш дискусійних питань у сфері правничої допомоги – як у доктринальному, так і в практичному вимірі. Його сутність полягає у тому, що частина або вся винагорода адвоката ставиться у залежність від результату справи: адвокат отримує додаткову винагороду лише у разі задоволення позовних вимог клієнта. Така модель оплати відома у різних правових системах під різними назвами – contingent fee, success fee, pactum de quota litis – і скрізь супроводжується дискусією про межі її допустимості.

Скептицизм щодо цього інституту в українській судовій практиці мав доктринальне підґрунтя. По-перше, ставилося питання про конфлікт інтересів: адвокат, матеріально зацікавлений у певному результаті справи, може втратити необхідну незалежність при здійсненні захисту. По-друге, виникало питання про правову природу такого гонорару: чи є він винагородою за надані послуги, чи радше часткою від виграшу – що наближало б його до забороненого pactum de quota litis у розумінні правил адвокатської етики. По-третє, і це найважливіше для цілей підрозділу, залишалося невирішеним питання про можливість включення гонорару успіху до складу судових витрат, що підлягають розподілу між сторонами. Адже якщо таке включення допускається, програвша сторона фактично виплачує не лише компенсацію за реально надані послуги, а й премію за те, що противник переміг – що суперечить відновлювальній природі інституту судових витрат.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.05.2020 у справі № 904/4507/18 [66] вирішила це питання, легалізувавши гонорар успіху як допустиму форму винагороди адвоката. Водночас принциповим є те, що Суд не просто визнав його допустимість, а здійснив концептуальне розмежування двох різних правових площин, в яких існує цей інститут.

Перша площина – приватноправова: договірні відносини між адвокатом і клієнтом. У цих відносинах гонорар успіху є законним і обов’язковим для сторін

договору. Клієнт і адвокат вільні погодити будь-яку модель оплати в межах закону та правил адвокатської етики, і суд не вправі втручатися в ці договірні відносини.

Друга площина – процесуальна: розподіл судових витрат між сторонами провадження. Тут діє принципово інша логіка. Зобов'язання, що виникли між адвокатом і клієнтом, не є обов'язковими для суду при вирішенні питання про те, яку суму компенсувати за рахунок програвшої сторони. Суд зобов'язаний оцінити гонорар успіху через призму критеріїв реальності витрат – їхньої дійсності та необхідності – і розумності їхнього розміру з урахуванням конкретних обставин справи та фінансового стану обох сторін. Якщо розмір гонорару успіху є непропорційним до обсягу виконаної адвокатом роботи, суд вправі відмовити у його повному відшкодуванні за рахунок опонента [66].

Це розмежування є концептуально важливим і заслуговує окремого теоретичного осмислення. Його суть полягає в тому, що включення гонорару успіху до договору між адвокатом і клієнтом є реалізацією принципу свободи договору у приватноправових відносинах. Однак перенесення цього гонорару у площину розподілу судових витрат – це вже питання публічного процесуального права, де свобода договору поступається принципам пропорційності, розумності та відновлювальної справедливості. Як зазначає О.А. Беляневич, саме крізь призму добросовісності слід оцінювати гонорар успіху при вирішенні питання про його включення до судових витрат: домовленість сторін договору не може автоматично створювати для третьої особи – програвшої сторони – зобов'язання, розмір якого визначається поза межами її контролю [3].

У порівняльно-правовому вимірі підхід, обраний Великою Палатою, є виваженим і відповідає загальноєвропейській тенденції. У більшості континентальних правових систем success fee допускається як договірна конструкція між адвокатом і клієнтом, однак при розподілі судових витрат підлягає обмеженню критеріями розумності та пропорційності. Як показує порівняльне дослідження Дж. Максейнера, системи з необмеженим гонораром успіху – зокрема американська модель contingent fee – породжують ризик того,

що витрати на правничу допомогу перевищуватимуть предмет спору, перетворюючи судовий захист на фінансово нераціональний захід для обох сторін [153]. Саме тому більшість європейських юрисдикцій зберігають судовий контроль над розміром компенсації незалежно від умов договору між адвокатом і клієнтом – і рішення ВП ВС 2020 року вписується у цю логіку.

Цей порівняльний висновок підтверджує обґрунтованість позиції, сформульованої у підрозділі 2.2 цього дослідження: гонорар успіху є правомірним елементом витрат на правничу допомогу за наявності трьох кумулятивних умов. Водночас відсутність спеціальних норм у ЦПК України, що визначали б граничний розмір гонорару успіху при його стягненні з процесуального опонента, є суттєвою прогалиною.

У британській системі CFA Order 2013 встановлює граничний розмір success fee у справах про відшкодування шкоди здоров'ю на рівні 25% від присуджених збитків – саме цей підхід може слугувати орієнтиром для відповідної законодавчої пропозиції щодо малозначних справ.

Загальне правило розподілу витрат, закріплене у частині 2 статті 141 ЦПК України, підпорядковане принципу «витрати несе той, хто програв»: при повному задоволенні позову – відповідач, при відмові – позивач, при частковому задоволенні – обидві сторони пропорційно розміру задоволених вимог. На перший погляд, ця конструкція є логічною і зрозумілою. Однак її механічне застосування породжує серйозну проблему, яка особливо гостро проявляється у певних категоріях справ.

Проблема полягає у тому, що «часткове задоволення позову» може мати принципово різну правову природу залежно від підстав, через які суд не задовольнив вимоги у повному обсязі. В одному випадку це означає, що позивач частково не довів свої вимоги – і тоді пропорційне зменшення відшкодування витрат є цілком обґрунтованим. В іншому – суд повністю визнав факт правопорушення і право позивача на компенсацію, але визначив її розмір у межах власного розсуду, що є типовим для справ про відшкодування моральної шкоди, ділової репутації або інших оціночних категорій збитків. У цьому

другому випадку зменшення суми присудженої компенсації не є результатом недостатності доказової бази чи неправильної правової позиції – це реалізація судової дискреції у визначенні еквівалентного грошового вираження заподіяної шкоди. Перекладати наслідки цієї дискреції на адвоката і клієнта шляхом пропорційного зменшення відшкодування витрат означало б покарати переможця за те, що суд скористався своїм правом на власну оцінку розміру шкоди.

Судова практика сприйняла цю логіку. У справах, де суд зменшував суму компенсації з підстав розсудового характеру, а не через недоведеність вимог, Верховний Суд допускав присудження повного або майже повного відшкодування витрат на правничу допомогу – якщо адвокат виконав повний обсяг роботи і досяг основної мети: довів факт правопорушення і право клієнта на компенсацію. Таким чином, критерієм для відступу від арифметичного принципу є не формальний відсоток задоволення позовних вимог, а змістовне питання про те, чи відповідає обсяг присудженого відшкодування витрат реальному обсягу і результату адвокатської роботи.

Це розмежування є доктринально значущим і підкреслює важливу рису інституту судових витрат: він не може бути зведений до простої арифметики, оскільки покликаний відновити майновий стан сторони, а не відтворити математичну пропорцію між заявленими та задоволеними вимогами [22; 59]. Там, де результат справи визначається дискрецією суду, а не якістю доказової бази, застосування суворого пропорційного підходу суперечить компенсаційній функції розподілу витрат.

Окремо слід звернути увагу на позицію, сформовану у справі № 922/445/19 [71]: витрати підлягають розподілу незалежно від того, чи вони вже фактично сплачені стороною, чи лише підлягають сплаті у майбутньому. Для суду визначальним є факт виникнення зобов’язання клієнта перед адвокатом, а не момент фактичної грошової транзакції. Однак у контексті часткового задоволення позову воно набуває додаткового значення: якщо частина гонорару є відкладеною і підлягає сплаті лише після отримання відшкодування,

зменшення суми присудженої компенсації може фактично унеможливити виконання клієнтом свого зобов'язання перед адвокатом. Це ще один аргумент на користь того, що суд при частковому задоволенні позову має оцінювати весь комплекс обставин, а не обмежуватися механічним застосуванням пропорції.

Нарешті, принципово важливою є позиція, підтверджена постановою від 28.10.2020 у справі № 461/85/19 [72]: процесуальні витрати, понесені у судовому провадженні, не є збитками у розумінні цивільного права і не можуть бути стягнуті шляхом подання окремого позову. Вони розподіляються виключно за правилами процесуального законодавства. Ця позиція закриває можливість обходу процесуальних обмежень через механізм відшкодування збитків і підкреслює самостійну правову природу інституту судових витрат як процесуально-правового, а не матеріально-правового явища. Таке розмежування має системне значення: воно утверджує процесуальне право як самостійний регулятор відносин щодо витрат, незалежний від норм цивільного права про збитки.

Проведений аналіз загальних правил розподілу витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві України дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, механізм розподілу витрат на правничу допомогу є триетапним процесуально структурованим явищем, яке не зводиться до одноразового акту при ухваленні рішення. Кожен із етапів – попередній розрахунок, визначення розміру та доказування, безпосередній розподіл – виконує самостійну процесуальну функцію і є необхідною умовою переходу до наступного. Ця структура відображає концептуальний вибір законодавця: розподіл витрат є не технічним додатком до рішення по суті, а самостійним процесуальним інститутом із власною логікою, власними строками і власними стандартами доказування.

По-друге, інститут попереднього розрахунку виявив внутрішню колізію між формальним дотриманням процесуальних вимог і змістовним призначенням цього інструменту. Судова практика вирішила цю колізію на користь змісту:

відсутність попереднього розрахунку є підставою для відмови у відшкодуванні витрат лише тоді, коли доведено реальне порушення принципу змагальності – тобто позбавлення опонента можливості підготувати заперечення. Механічна відмова через відсутність формального реквізиту, без з'ясування фактичного впливу на права іншої сторони, є проявом надмірного процесуального формалізму, несумісного зі стандартом ефективного доступу до правосуддя.

По-третє, на стадії визначення розміру та доказування витрат виявляється ключове концептуальне розмежування двох рівнів правового регулювання: приватноправового – відносин між адвокатом і клієнтом, де діє принцип свободи договору, і процесуального – відносин між стороною і судом при визначенні суми компенсації за рахунок опонента, де суд здійснює самостійну оцінку за критеріями реальності, необхідності та розумності. Ігнорування цього розмежування – як у бік надмірного формалізму щодо доказів, так і у бік автоматичного затвердження будь-якої договірної суми – однаково суперечить завданню цивільного судочинства. Усталена практика Верховного Суду, підтверджена у 2025 році, послідовно відхиляє надмірні формальні вимоги до деталізації опису робіт, наголошуючи на функціональному призначенні цього документа.

По-четверте, критерії співмірності, запроваджені реформою 2017 року, здійснили перехід від формального арифметичного обмеження до змістовного оціночного стандарту. Водночас їх застосування виявило внутрішню суперечність: критерій співвідношення з ціною позову, застосований механічно, здатний перетворити доступ до правосуддя у справах з невеликою ціною позову на фінансово нераціональний захід, що суперечить як конституційній гарантії права на судовий захист, так і стандартам ЄСПЛ. Вітчизняні стандарти співмірності концептуально узгоджуються з критеріями ЄСПЛ при застосуванні статті 41 ЄКПЛ, що свідчить про інтеграцію українського підходу у загальноєвропейський правовий простір.

По-п'яте, аналіз практики розподілу витрат виявив концептуальну колізію між двома позиціями Верховного Суду щодо ініціативи зменшення витрат.

Позиція, що допускає зменшення ex officio, суперечить системному тлумаченню принципів змагальності та диспозитивності. Більш послідовною є позиція Об’єднаної палати, яка обмежує таке зменшення виключно випадками надходження клопотання від іншої сторони з відповідним доказовим підґрунтям. Єдиним самостійним винятком є механізм частини 9 статті 141 ЦПК, де розподіл витрат виконує функцію процесуальної санкції за недобросовісну поведінку незалежно від результату справи.

По-шосте, інститут гонорару успіху та питання пропорційності при частковому задоволенні позову об’єднує спільна логіка: у обох випадках судова практика відходить від механічного застосування формальних правил на користь змістовної оцінки реального обсягу і результату адвокатської роботи. Гонорар успіху є законним у приватноправовій площині, але при перенесенні у процесуальну площину підлягає фільтрації через критерії розумності та пропорційності. Часткове задоволення позову, зумовлене судовою дискрецією, а не недоведеністю вимог, не повинно автоматично тягнути пропорційне зменшення відшкодування витрат – адже це покладало б на переможця наслідки рішення, прийнятого судом поза межами його контролю.

Загалом, аналіз підрозділу 3.1 засвідчує, що механізм розподілу витрат на правничу допомогу в Україні перебуває у стані динамічного розвитку: від формалізованих підходів до змістовних стандартів оцінки, від автоматизму до дискреції, обмеженої принципами змагальності та пропорційності. Ця еволюція відповідає загальноєвропейській тенденції і відображає поступову інтеграцію вітчизняного цивільного судочинства у стандарти справедливого правосуддя, вироблені практикою ЄСПЛ.

3.2 Розподіл витрат на професійну правничу допомогу у разі визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду

Загальний принцип розподілу судових витрат, закріплений у п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, передбачає відшкодування витрат стороні, на користь якої

ухвалено судове рішення. Водночас цивільне судочинство не зводиться виключно до ухвалення рішень по суті спору: значна частина проваджень завершується закриттям, залишенням позову без розгляду або визнанням позову відповідачем. Для таких випадків законодавець встановив спеціальний режим розподілу витрат – статтю 142 ЦПК України, застосування якої породжує низку практичних і доктринальних проблем. Ці проблеми є предметом дослідження цього підрозділу, а їх аналіз здійснюється у тому числі через призму порівняльного правознавства, оскільки схожі питання вирішуються і в інших процесуальних системах – зокрема, у німецькому та польському цивільному процесі.

Відповідно до ч. 1 ст. 142 ЦПК України у разі визнання позову відповідачем до початку розгляду справи по суті суд вирішує питання про повернення позивачу 50 відсотків судового збору. Стосовно витрат на правничу допомогу ч. 3 цієї статті закріплює правило, за яким, якщо відповідач добровільно задовольнив вимоги позивача після подання позову, суд за заявою позивача покладає понесені ним витрати на відповідача.

Зазначена норма виконує превентивну функцію: відповідач, який ухиляється від виконання зобов’язання до моменту звернення кредитора до суду, приймає на себе ризик покриття судових витрат позивача. Аналогічна логіка притаманна і польському процесуальному праву: відповідно до ст. 98 Kodeks postępowania cywilnego (далі – KPC) сторона, що програла справу, відшкодовує витрати противній стороні. При цьому польська доктрина і судова практика послідовно розглядають відповідача, який задовольнив вимогу після пред’явлення позову, як «сторону, що програла» в процесуальному сенсі – навіть якщо провадження формально завершується умовленням сторін або відмовою від позову внаслідок такого задоволення. Верховний суд Польщі у постанові від 09.06.2017 у справі III CZP 118/16 прямо вказав, що відступ від цього правила можливий лише тоді, коли позивач доведе, що звернення до суду було необхідним для реалізації його прав з урахуванням обставин, що існували на момент подання позову.

На перший погляд, логіка ч. 3 ст. 142 ЦПК України є очевидною і справедливою. Однак вона містить приховану асиметрію, яку варто позначити. Норма не диференціює між відповідачем, який умисно зволікав із виконанням, і відповідачем, який дізнався про реальний розмір вимоги або підстави позову лише після його пред'явлення. У першому випадку покладення витрат є обґрунтованим заходом процесуальної відповідальності; у другому – воно може виявитися несправедливим, адже визнання позову в такій ситуації є проявом процесуальної добросовісності, а не підтвердженням попередньої недобросовісності. Польський законодавець вирішив цю проблему саме через наведений виняток: суд може відступити від загального правила, якщо позивач не міг добитися захисту без звернення до суду. Чинна редакція ч. 3 ст. 142 ЦПК України такого корективного механізму не містить, що є прогалиною у правовому регулюванні.

Водночас частково ця прогалина може заповнюватися через ч. 9 ст. 141 ЦПК України, яка надає суду право не покладати судові витрати на сторону, якщо спір виник внаслідок неправильних дій самого позивача. У разі ж зловживання процесуальними правами суд може покласти витрати на відповідну сторону незалежно від результатів розгляду справи [78]. Ці норми утворюють корективний механізм, який суди можуть застосовувати – але лише за умови активної й усвідомленої судової позиції, що на практиці трапляється нечасто.

Принципово складніша ситуація виникає тоді, коли справа завершується закриттям провадження або залишенням позову без розгляду. Відповідач, якого втягнуто у процес, зобов'язаний забезпечити правничу допомогу, підготувати відзив, брати участь у засіданнях – і при цьому нести реальні фінансові витрати. Результат для нього є формально сприятливим: позов не задоволено. Але компенсації за понесені витрати він, як правило, не отримує.

Саме у цьому полягає суть концепції «рішення на користь відповідача», що обґрунтовується у цьому підрозділі: ухвала про закриття провадження або залишення позову без розгляду є процесуальною перемогою відповідача в тому сенсі, що проти нього не ухвалено жодного зобов'язуючого рішення. Відповідно,

розподіл витрат у таких випадках повинен підпорядковуватися тій самій логіці, що й при розподілі після рішення по суті: витрати покладаються на того, хто програв у процесуальному сенсі. Позивач, чий позов закрито або залишено без розгляду, є процесуально програвшою стороною – незалежно від причин такого результату.

Частина 5 ст. 142 ЦПК обумовлює право відповідача на таку компенсацію додатковою умовою: витрати мають бути понесені «внаслідок необґрунтованих дій позивача». Велика Палата Верховного Суду у постанові від 05.07.2023 у справі № 911/3312/21 [57] уточнила, що для задоволення такої вимоги необхідно, по-перше, встановити необґрунтованість дій позивача, і по-друге, довести необхідність понесення відповідачем витрат саме у зв'язку з ініційованим провадженням – зокрема, необхідність ознайомлення адвоката з матеріалами справи, підготовки відзиву, участі у судових засіданнях та здійснення інших процесуальних дій. Сама по собі ця позиція є методологічно коректною: вона вимагає встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями позивача та витратами відповідача. Проблема, однак, полягає не в цих умовах, а в тому, як судова практика тлумачить саме поняття «необґрунтованих дій» – і саме тут виникає принципова розбіжність, що потребує детального розгляду.

У постанові від 22.11.2023 у справі № 712/4126/22 [57] Велика Палата Верховного Суду підкреслила, що сам по собі факт пред'явлення позову, навіть якщо провадження закрито або позов залишено без розгляду, не може автоматично кваліфікуватися як необґрунтована дія – якщо не встановлено зловживання процесуальними правами. Аналогічний підхід відображено у постанові від 14.01.2021 у справі № 521/3011/18 [57]: звернення до суду за захистом порушеного права не може вважатися зловживанням процесуальними правами і не може бути підставою для покладення витрат на позивача.

Ця позиція заслуговує на часткову підтримку в тій її частині, де йдеться саме про зловживання. Справді, конституційне право на судовий захист (ст. 55 Конституції України) не може бути знецінене загрозою автоматичного стягнення витрат відповідача у будь-якому разі програшу. Якби сам факт відмови у позові

або закриття провадження тягнув за собою обов’язок позивача компенсувати витрати відповідача, це створило б неприпустимий стримувальний ефект для осіб, які мають правомірні, але складнодоводимі вимоги. У цьому сенсі позиція ВП ВС цілком узгоджується з практикою ЄСПЛ: право на доступ до суду не може бути обмежено через непропорційний ризик фінансових санкцій (рішення ЄСПЛ у справі «Креуз проти Польщі», 2001).

Однак проблема полягає в іншому: ВП ВС фактично прирівнює «необґрунтованість» до «зловживання», хоча це різні правові категорії. Зловживання процесуальними правами у розумінні ст. 44 ЦПК – це умисна, свідома поведінка, спрямована на затягування процесу або завдання шкоди іншій стороні. Необґрунтованість же є об’єктивною характеристикою дій: дія є необґрунтованою, якщо вона не має достатніх правових або фактичних підстав – незалежно від того, чи усвідомлював це позивач. Помилка у визначенні юрисдикції, неправильна оцінка власних вимог, подання позову до суду, якому справа непідсудна, – все це є необґрунтованими діями в об’єктивному сенсі, навіть якщо позивач діяв добросовісно.

Якщо прийняти логіку ВП ВС і вважати, що «необґрунтовані дії» вимагають доведення суб’єктивної недобросовісності, рівнозначної зловживанню, – ч. 5 ст. 142 ЦПК втрачає будь-який самостійний нормативний зміст. Адже зловживання процесуальними правами вже охоплене ч. 9 ст. 141 та ст. 44 ЦПК. Навіщо тоді окрема норма про «необґрунтовані дії», якщо вона нічого не додає до вже наявного інструментарію? Телеологічне тлумачення норми підказує, що законодавець мав на меті охопити ширше коло ситуацій – зокрема, процесуальну необережність і помилки позивача, які хоч і не є умисними, проте завдають відповідачу реальних фінансових втрат.

Зазначена теза знаходить підтвердження у порівняльному аналізі. Як німецький, так і польський законодавець у схожих ситуаціях обирають об’єктивний критерій відповідальності за витрати, не вимагаючи доведення умислу чи недобросовісності.

У німецькому цивільному процесі відповідне питання врегульовано § 269 abs. 3 S. 2 ZPO: у разі відкликання позову (Klagerücknahme) витрати процесу покладаються на позивача як загальне правило – без жодних додаткових умов щодо вини або умислу. Норма виходить із презумпції, що особа, яка ініціювала процес і відмовилася від нього, несе відповідальність за процесуальні витрати відповідача незалежно від мотивів свого рішення. Єдиним виключенням є § 269 abs. 3 S. 3 ZPO – коли підстава для позову відпала ще до набрання чинності позовом (тобто до його доставлення відповідачу): у такому разі витрати розподіляються судом на основі § 91a ZPO з урахуванням обставин справи та принципів розумності. Принципово важливо, що навіть у цьому винятковому випадку суд оцінює об’єктивні обставини, а не суб’єктивну недобросовісність позивача. Крім того, § 95 ZPO прямо передбачає, що витрати, спричинені процесуальним порушенням або недбалістю сторони (Verschulden), покладаються на неї незалежно від результату справи – тобто необережність є достатньою підставою, умисел не вимагається.

Польський KPC демонструє ще більш виразний об’єктивний підхід. Відповідно до ст. 203 § 2 KPC у разі відкликання позову позивач зобов’язаний відшкодувати відповідачу витрати на його вимогу – і це правило діє незалежно від причини відкликання. Польська доктрина і Верховний суд Польщі (постанова від 09.06.2017 у справі III CZP 118/16 [161]) прямо вказують: «обов’язок відшкодування витрат обтяжує позивача незалежно від причини відкликання» (obowiązek zwrotu kosztów procesu na rzecz pozwanego, na jego żądanie, obciąża powoda bez względu na przyczynę cofnięcia). Відступ від цього правила можливий лише тоді, коли позивач доведе, що звернення до суду було об’єктивно необхідним з огляду на обставини, що існували на момент подання позову. Таким чином, і в польській системі суб’єктивна недобросовісність не є умовою покладення витрат: вирішальним є об’єктивний факт ініціювання провадження, яке завершилося без задоволення позову.

Таким чином, підхід ВП ВС, який пов’язує право відповідача на компенсацію з необхідністю доведення зловживання, є суттєво суворішим щодо

стандарту доказування, ніж ті, що застосовуються у близьких до нас процесуальних системах. Більш того, він є менш захисним для відповідача, ніж підхід країн, процесуальне законодавство яких слугувало одним із орієнтирів при розробці чинного ЦПК України.

Наведений порівняльний матеріал переконливо свідчить, що запровадження об'єктивного критерію «необґрунтованості» при закритті провадження не є законодавчою новелою без прецеденту – це відтворення підходу, що давно і успішно функціонує у найближчих до нас процесуальних системах. Ключовою перевагою такого підходу є його передбачуваність: сторони до ініціювання провадження можуть оцінити ризик покладення витрат відповідача у разі закриття справи, що створює стимул для більш зваженого звернення до суду.

З урахуванням наведеного пропонується тлумачити «необґрунтованість дій» позивача у розумінні ч. 5 ст. 142 ЦПК як об'єктивну категорію, що охоплює будь-які процесуальні дії, які не мали достатніх правових або фактичних підстав на момент їх вчинення – незалежно від наявності умислу. При цьому суб'єктивний чинник (добросовісність або недобросовісність позивача) може і повинен враховуватися судом не при вирішенні питання про наявність права відповідача на компенсацію, а при визначенні її розміру. Суд, встановивши необґрунтованість дій позивача, зберігає широкий розсуд щодо суми компенсації відповідно до ч. ч. 4–6 ст. 137 ЦПК: у разі очевидної помилки без ознак недобросовісності розмір відшкодування може бути обмежено розумною сумою, що покриває лише безпосередньо пов'язані з цією помилкою витрати відповідача.

Такий підхід є більш збалансованим з кількох причин. По-перше, він не створює стримувального ефекту для добросовісних позивачів: загроза повного відшкодування всіх витрат відповідача відсутня, натомість існує ризик часткової компенсації, пропорційної обставинам справи. По-друге, він захищає відповідача від несення реальних фінансових втрат через чужу необережність – що відповідає загальному принципу справедливого розподілу процесуальних

ризиків. По-третє, він надає нормі ч. 5 ст. 142 ЦПК самостійного нормативного змісту, відмінного від того, що вже врегульовано ч. 9 ст. 141 та ст. 44 ЦПК. По-четверте, як показано вище, він узгоджується з підходами, що застосовуються у порівнянних процесуальних системах.

Конкретними прикладами об’єктивно необґрунтованих дій за цим критерієм є такі. Подання позову до суду з порушенням правил юрисдикції: сам факт ухвали про закриття провадження на підставі п. 1 ч. 1 ст. 255 ЦПК є юридичним підтвердженням відсутності підстав для звернення до цього суду, а витрати відповідача, спричинені цим зверненням, підлягають компенсації. Систематична неявка позивача, що тягне залишення позову без розгляду (п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК): повторна неявка без поважних причин свідчить або про втрату інтересу до справи, або про процесуальну недисциплінованість і в будь-якому разі ставить відповідача у несправедливе становище. Подання заяви про залишення позову без розгляду після того, як відповідач уже здійснив процесуальні дії щодо захисту своїх інтересів: у такому разі позивач, ініціювавши провадження і «втягнувши» відповідача у процес, відмовляється від нього без досягнення будь-якого результату.

Окремої уваги заслуговує ситуація, яку можна умовно назвати «процесуальним вакуумом»: закриття провадження внаслідок непідсудності справи судом першої інстанції. На відміну від апеляційної інстанції, суд першої інстанції не має повноважень передати справу до належного суду – провадження просто припиняється. Відповідач, який поніс витрати на доведення непідсудності, опиняється у правовій пастці: компенсувати їх у наступному провадженні (якщо позивач звернеться до належного суду) неможливо, оскільки витрати розподіляються виключно в межах тієї справи, де вони понесені. Окремий позов про відшкодування збитків також не є належним способом захисту, оскільки судові витрати збитками у цивільно-правовому сенсі не є і стягуються виключно за процесуальними правилами [72].

Виявлений «процесуальний вакуум» є самостійним науковим результатом цього дослідження, що безпосередньо відповідає завданню 8: з’ясувати

особливості розподілу витрат при закритті провадження та залишенні позову без розгляду. Для його усунення пропонується доповнити частину п’яту статті 142 ЦПК України вказівкою на те, що закриття провадження у зв’язку з непідсудністю справи (пункт 1 частини першої статті 255 ЦПК України) є самостійною підставою для покладення витрат відповідача на позивача – без необхідності доведення «необґрунтованості» у суб’єктивному сенсі. Цей підхід органічно поєднується з концепцією «рішення на користь відповідача» та безпосередньо відображає стандарт, закріплений у § 281 abs. 3 S. 2 ZPO Німеччини.

Примітно, що у Німеччині аналогічна ситуація – коли суд є некомпетентним (unzuständig) – вирішується принципово інакше. § 281 abs. 3 S. 2 ZPO прямо передбачає: якщо справа передається до компетентного суду, витрати, спричинені поданням позову до некомпетентного суду, покладаються на позивача у будь-якому разі – незалежно від того, хто зрештою виграє справу по суті. Тобто «процесуального вакууму» у витратному сенсі у ZPO просто не існує: витрати некомпетентного провадження чітко розподілені між сторонами ще на момент передачі справи. Відсутність аналогічної норми у ЦПК України є очевидною прогалиною, що породжує несправедливість, яку неможливо усунути засобами тлумачення чинного закону.

У межах чинного законодавства певним засобом подолання цієї прогалини може слугувати концепція «рішення на користь відповідача»: ухвала про закриття провадження або залишення позову без розгляду є процесуальною перемогою відповідача в тому сенсі, що позов проти нього не задоволено. Це дає підстави для застосування загального принципу п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК у системному зв’язку з ч. 5 ст. 142 ЦПК без необхідності додаткового доведення суб’єктивної «необґрунтованості». Такий підхід не суперечить чинному тексту закону і відповідає функціям інституту судових витрат – зокрема, функції впливу на процесуальну поведінку учасників судочинства [57].

З позиції *de lege ferenda* пропонується внести такі зміни до ЦПК України. По-перше, доповнити ч. 5 ст. 142 ЦПК вказівкою на те, що «необґрунтованість

дій позивача» охоплює зокрема подання позову до суду з порушенням правил предметної або суб'єктної юрисдикції, систематичну неявку позивача без поважних причин, а також подання заяви про залишення позову без розгляду після вчинення відповідачем процесуальних дій щодо захисту своїх інтересів. По-друге, за зразком § 281 abs. 3 S. 2 ZPO, ввести норму про те, що витрати провадження, закритого у зв'язку з непідсудністю справи, покладаються на позивача незалежно від результату нового провадження у компетентному суді – для унеможливлення «процесуального вакууму». По-третє, у дусі польської ст. 203 § 2 KPC, передбачити, що при залишенні позову без розгляду за заявою позивача відповідач має право на відшкодування витрат за замовчуванням, якщо позивач не доведе, що звернення до суду було об'єктивно необхідним.

Проведений аналіз дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, підхід Великої Палати Верховного Суду, за яким «необґрунтовані дії» позивача у розумінні ч. 5 ст. 142 ЦПК вимагають доведення суб'єктивної недобросовісності, рівнозначної зловживанню процесуальними правами, є частково правильним, але надмірно вузьким. Він коректно захищає добросовісного позивача від несправедливого автоматичного стягнення витрат, однак залишає відповідача беззахисним перед процесуальними помилками позивача, які, не будучи умисними, завдають реальної фінансової шкоди. Крім того, цей підхід позбавляє норму ч. 5 ст. 142 ЦПК самостійного нормативного змісту, оскільки фактично дублює вже наявні механізми – ч. 9 ст. 141 та ст. 44 ЦПК.

По-друге, поняття «необґрунтовані дії» слід тлумачити як об'єктивну категорію – невідповідність дій позивача вимогам закону або фактичним обставинам на момент їх вчинення. Такий підхід узгоджується з порівняльним досвідом: і § 269 abs. 3 ZPO у Німеччині, і ст. 203 § 2 KPC у Польщі покладають на позивача відповідальність за витрати відповідача без вимоги доведення умислу. Суб'єктивний чинник (добросовісність позивача) має враховуватися судом лише при визначенні розміру компенсації, але не при вирішенні питання про саме право відповідача на відшкодування.

По-третє, *de lege ferenda*, ч. 5 ст. 142 ЦПК України потребує принаймні двох доповнень: по-перше, прямого переліку ситуацій, що охоплюються поняттям «необґрунтовані дії», та по-друге, норми про розподіл витрат провадження, закритого у зв'язку з непідсудністю справи, – для усунення «процесуального вакууму», що не має задовільного рішення у межах чинного законодавства.

3.3. Звільнення від витрат на професійну правничу допомогу

Витрати на професійну правничу допомогу займають особливе місце у системі судових витрат цивільного процесу: на відміну від судового збору, що сплачується до державного бюджету, вони є платою за послуги приватного суб'єкта – адвоката – і виникають на підставі договору, а отже, підпорядковуються передусім нормам приватного права. Ця подвійна природа витрат – одночасно процесуальна та цивільно-правова – породжує принципову складність: суд не може «звільнити» сторону від договірного зобов'язання перед адвокатом так само, як він звільняє від сплати судового збору. Зазначена специфіка зумовлює принципово відмінний механізм звільнення від таких витрат, що потребує самостійного дослідження.

У вітчизняній процесуальній науці окремі аспекти цієї проблематики отримали наукове осмислення питання про те, що відсутність реальних механізмів звільнення від судових витрат перетворює право на суд на декларацію [106]; було розглянуто механізми звільнення від оплати правничої допомоги як складник забезпечення процесуальної рівності сторін [107]. У порівняльно-правовому вимірі фіксується системна проблема «фінансового розриву», що виникає для осіб із середнім доходом, котрі не відповідають критеріям безоплатної допомоги, але й не спроможні нести значні витрати на приватного адвоката [138]. Водночас поза увагою дослідників залишаються питання, що мають безпосереднє практичне значення: відсутність у статті 136 ЦПК України чітких критеріїв оцінки майнового стану сторони, неврегульованість механізму

регресного відшкодування державних витрат на безоплатну правничу допомогу, а також відсутність інструментів підтримки осіб, що перебувають у так званій «зоні фінансового розриву». Усунення цих прогалин є метою подальшого викладу.

Аналіз чинного законодавства України дозволяє виокремити два самостійних, проте взаємопов'язаних механізми звільнення від витрат на правничу допомогу: 1) загальний механізм відстрочення, розстрочення та зменшення судових витрат, передбачений статтею 136 ЦПК України; 2) спеціальний механізм – система безоплатної вторинної правничої допомоги (далі – БВПД), регламентована Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI [83].

Стаття 136 ЦПК України надає суду право, виходячи з майнового стану сторони, відстрочити або розстрочити сплату судових витрат, зменшити їх розмір або звільнити від їх сплати. Водночас системне тлумачення цієї норми у взаємозв'язку зі статтями 133–137 та 141 ЦПК дає підстави для висновку, що ст. 136 ЦПК за своїм первинним призначенням регулює судовий збір та витрати, які вносяться на депозитний рахунок суду (зокрема, витрати на проведення судової експертизи, виклик і допит свідків, витрати на перекладача). Суд позбавлений процесуальних важелів прямо «звільнити» сторону від договірного зобов'язання перед адвокатом, оскільки таке рішення призвело б до неправомірного втручання у приватні договірні відносини, засновані на принципі свободи договору (статті 6, 627 Цивільного кодексу України, далі – ЦК) [111].

Відповідно, «звільнення» від витрат на правничу допомогу у процесуальному вимірі реалізується переважно через субститутивний механізм: держава бере на себе функцію оплати послуг адвоката, усуваючи тим самим фінансовий тягар для особи. Саме цій меті слугує система БВПД. Паралельно, у площині розподілу витрат між сторонами, суд вправі зменшити розмір витрат, що стягуються з програвшої сторони, або відмовити у їх стягненні – що також може розглядатися як елемент «звільнення» у широкому сенсі.

Слід зауважити, що колізія між процесуальною потребою та цивільно-правовою природою відносин є не суто українською проблемою – вона відображає системне напруження, притаманне будь-якій правовій системі, що намагається поєднати публічну мету доступу до правосуддя з приватноправовою логікою договору між клієнтом і адвокатом. У порівняльно-правовій літературі ця напруженість описується через конструкцію «режимів оплати» юридичних послуг: будь-яка система включає три взаємозалежних елементи – спосіб обчислення гонорару, визначення платника та механізм контролю розміру витрат – і реформи системно виявляються неефективними саме тому, що змінюють лише один із них, не враховуючи їх взаємодію [144]. З цього випливає практичний висновок для українського законодавця: ізольована зміна, наприклад, критеріїв звільнення за статтею 136 ЦПК без одночасного перегляду механізму БВПД та правил розподілу витрат між сторонами приречена на відтворення тих самих прогалин в іншій формі.

Не менш важливим є питання про те, хто взагалі повинен нести витрати цивільного правосуддя – держава, сторони чи обидва суб’єкти спільно. Це питання не є суто фінансовим: воно має виразний вимір розподільної справедливості [136]. Вимагати від держави повного субсидування правничої допомоги означає перекладати витрати приватних спорів на платників податків; вимагати їх повної оплати від сторін – означає фактично блокувати доступ до суду для значної частини населення. Обидва крайніх підходи є неприйнятними, і саме між ними існує та «зона невизначеності», в якій перебуває чинне українське регулювання. Доступ до правосуддя може вважатися реальним лише тоді, коли правовий захист є не лише швидким і якісним, а й фінансово доступним [158] – стандарт, якому чинна система в Україні відповідає лише частково.

Безоплатна вторинна правнича допомога є інституційним втіленням конституційного обов’язку держави забезпечити ефективний доступ до правосуддя для соціально вразливих категорій осіб. Стаття 59 Конституції України гарантує, що держава забезпечує безоплатну правову допомогу у

передбачених законом випадках, а стаття 131-2 Конституції закріплює, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді. Ці норми утворюють конституційну основу системи БВПД.

Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI визначає вторинну правничу допомогу як вид державної підтримки, що включає захист від обвинувачення, здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну правничу допомогу, в судах, а також складення документів процесуального характеру [83]. Відповідно до статті 14 цього Закону право на БВПД у цивільних справах мають, зокрема: малозабезпечені особи (середньомісячний дохід яких нижче двох розмірів прожиткового мінімуму); інваліди I та II груп; особи, стосовно яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності або визнання недієздатними; ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; внутрішньо переміщені особи та деякі інші категорії. Окремої уваги у цьому переліку заслуговує категорія осіб, які постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі. Забезпечення реального доступу до правосуддя для таких осіб є особливо важливим з огляду на їхню типову економічну залежність від кривдника, а чинне законодавство – через п. 22 ч. 1 ст. 14 Закону «Про безоплатну правничу допомогу» та ч. 3 ст. 350-5 ЦПК – формує для них окрему, більш широку систему фінансових гарантій доступу до суду, що відповідає стандарту ст. 57 Стамбульської конвенції [Большаков Стамбульська].

Особливості фінансування системи БВПД та їх процесуальні наслідки потребують детального розгляду, оскільки безпосередньо впливають на механізм розподілу судових витрат. Оплата послуг адвокатів, включених до Реєстру адвокатів, що надають безоплатну правничу допомогу, або залучених через центри безоплатної правничої допомоги, здійснюється виключно за рахунок коштів Державного бюджету України [83]. Для особи, якій надається допомога, ця послуга є безкоштовною.

Принципово важливим є питання процесуальної долі витрат на БВПД у контексті розподілу судових витрат. У науковій літературі сформувалася усталена позиція, відповідно до якої витрати на БВПД не підлягають розподілу між сторонами у порядку статті 141 ЦПК України [107]. Це означає, що якщо особа, якій надавалася безоплатна правнича допомога, виграла справу, суд не стягує з відповідача на користь держави суму витрат на залученого адвоката. Така конструкція відрізняє цивільний процес від кримінального судочинства, де механізм регресного відшкодування витрат на захист з засудженого передбачений законодавчо.

Підставою для такого підходу є те, що витрати на БВПД виникають не як «судові витрати» у розумінні ЦПК, а як видатки державного бюджету, регульовані нормами бюджетного права і спеціального законодавства. Вони формально не входять до переліку витрат, передбаченого статтею 133 ЦПК, а отже, не можуть бути предметом розподілу у порядку статей 141–142 ЦПК. Така прогалина породжує ситуацію, коли держава фінансує правову допомогу особі, яка перемогла у справі, не маючи при цьому дієвого процесуального механізму повернення понесених витрат від сторони, що програла.

На нашу думку, зазначена прогалина потребує законодавчого усунення. Доцільно передбачити у ЦПК України механізм, за яким у разі задоволення вимог особи, якій надавалася БВПД, витрати держави на оплату послуг адвоката відшкодовуються стороною, що програла, пропорційно до розміру задоволених вимог, – але не на користь переможця, а до Державного бюджету. Це узгоджується з принципом відплатності та запобігало б безпідставному збагаченню або фінансовій безвідповідальності сторони, що програла, у справах, де опонент користувався державною підтримкою. Подібний механізм успішно функціонує, зокрема, у системі правової допомоги Нідерландів (Wet vergoeding gerechtskosten в редакції 2012 року) [159].

Запропонований механізм регресного відшкодування витрат на БВПД з переможеного відповідача є не лише питанням справедливості, а й питанням сталості системи: без такого механізму держава фактично субсидує не лише

соціально вразливих позивачів, а й відповідачів, які програють справи особам із БВПД. Аналогічний підхід реалізований у нідерландській системі Wet vergoeding gerechtskosten (2012), де держава, виплативши винагороду адвокату по системі bezwaarde rechtsbijstand, автоматично набуває право вимоги до сторони, що програла. В Україні запровадження такого механізму потребує доповнення статті 141 ЦПК України окремою частиною, яка покладала б на суд обов'язок при ухваленні рішення на користь особи з БВПД одночасно вирішувати питання про стягнення відповідних витрат до Державного бюджету з переможеного відповідача.

Поряд із системою БВПД, існує ще один механізм, що функціонально наближається до «звільнення» від витрат на правничу допомогу: врахування майнового стану сторони при визначенні розміру витрат, що стягуються з неї на користь переможця. Частина 3 статті 141 ЦПК України серед критеріїв, якими керується суд при розподілі витрат, прямо не називає «майновий стан сторони, що програла». Проте принципи справедливості та верховенства права, закріплені у пункті 1 частини 3 статті 2 ЦПК, слугують достатньою підставою для того, щоб суд врахував такий фактор при визначенні розміру витрат, що підлягають стягненню.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.05.2020 у справі № 904/4507/18 закріпила обов'язок суду враховувати фінансовий стан обох сторін при визначенні суми відшкодування витрат. У контексті інституту звільнення від витрат цей обов'язок набуває самостійного значення: він є процесуальною підставою для врахування майнового стану сторони, що програла, при вирішенні питання про розмір витрат, що стягуються, – навіть за відсутності спеціальної норми про звільнення. Таким чином, постанова виконує у цьому підрозділі іншу функцію, ніж у підрозділах 2.2 і 3.1: там вона обґрунтовує межі судового контролю над договірною сумою, тут – є підставою для захисту майново вразливої сторони при розподілі витрат. Водночас необхідно чітко розмежовувати два принципово відмінних механізми судового втручання у питання розподілу витрат. Перший – зменшення розміру витрат на підставі статті

137 ЦПК України – можливе виключно за клопотанням протилежної сторони і є реалізацією принципу змагальності: суд виступає арбітром між двома позиціями, а не самостійним коректором розміру гонорару. Другий механізм – покладення витрат незалежно від результату справи на підставі частини дев'ятої статті 141 ЦПК України – є самостійним процесуальним інструментом іншої правової природи: він виконує функцію санкції за недобросовісну поведінку в процесі і може застосовуватися судом з власної ініціативи. Правова позиція Верховного Суду у постанові від 19.05.2021 у справі № 206/1293/19 підтверджує саме цю другу конструкцію: суд вправі покласти судові витрати на сторону незалежно від результатів вирішення справи (ч. 9 ст. 141 ЦПК) [78]. При цьому необхідно розрізняти дві самостійні підстави, що містяться в цій нормі. Зловживання процесуальними правами є суб'єктивною категорією: воно передбачає умисну недобросовісну поведінку, спрямовану на затягування процесу або завдання шкоди опоненту. Натомість неправильні дії сторони, що спричинили виникнення спору, є об'єктивною категорією: для її застосування достатньо встановити причинно-наслідковий зв'язок між поведінкою сторони та виникненням провадження – умисел не вимагається. Це розмежування є принципово важливим у контексті висновків підрозділу 3.2 цього дослідження: об'єктивний критерій «неправильних дій» за ч. 9 ст. 141 ЦПК концептуально узгоджується з пропонованим підходом до тлумачення «необґрунтованих дій позивача» за ч. 5 ст. 142 ЦПК – обидві норми оцінюють поведінку сторони об'єктивно, не вимагаючи доведення суб'єктивної недобросовісності. Таким чином, ініціатива суду допустима лише у межах санкційного механізму частини дев'ятої статті 141 ЦПК, але не в межах оціночного механізму статті 137 ЦПК, де діє принцип диспозитивності. Водночас аналіз наявної судової практики свідчить про відсутність усталеного підходу до самостійного врахування майнового стану як підстави для зменшення розміру витрат, що стягуються.

Означена невизначеність є серйозною вадою чинного регулювання. ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що держава зобов'язана забезпечити такі умови відшкодування судових витрат, які не перетворюються

на нездоланний бар'єр для доступу до правосуддя для соціально вразливих категорій осіб. У рішенні у справі «Kreuz проти Польщі» (заява № 28249/95, рішення від 19.06.2001) Суд констатував порушення статті 6 § 1 ЄКПЛ у зв'язку з тим, що судові збори, які польський суд поклав на заявника, становили річний розмір середньої заробітної плати, що зробило для нього фактично неможливим оскарження рішення [134]. У рішенні у справі «Stankov проти Болгарії» (заява № 68490/01, рішення від 12.07.2007) ЄСПЛ визнав, що надмірні та непередбачувані судові витрати, покладені на сторону у цивільному процесі, можуть порушувати принцип рівності сторін, гарантований пунктом 1 статті 6 ЄКПЛ [135].

Наведена позиція ЄСПЛ є закономірним продовженням чотиривимірного стандарту, яий ми більш детально досліджували у підрозділі 1.3, зокрема: якщо справа Airey встановила загальний обов'язок держави забезпечити реальний, а не ілюзорний доступ до правосуддя, то в контексті механізмів звільнення від витрат цей стандарт набуває конкретного операційного змісту. Держава не зобов'язана повністю фінансувати всі витрати на правничу допомогу, однак вона зобов'язана забезпечити, щоб фінансовий тягар цих витрат не перетворювався на нездоланний бар'єр для доступу до суду для соціально вразливих осіб. Саме це розмежування між «забезпеченням доступу» та «покриттям витрат» є ключовим для правильного розуміння меж державного обов'язку у цій сфері та формулювання законодавчих пропозицій, які на наше переконання слугуватимуть підґрунтям для подальшого удосконалення процесуального законодавства.

Фундаментальним для розуміння стандартів ЄСПЛ щодо доступу до правосуддя є рішення у справі «Airey проти Ірландії» (заява № 6289/73, рішення від 09.10.1979). ЄСПЛ визначив, що стаття 6 ЄКПЛ гарантує не ілюзорні, а реальні та ефективні права, і що держава може бути зобов'язана забезпечити безоплатну правову допомогу у цивільних справах, якщо без такої допомоги доступ до суду є фактично неможливим через складність справи або особистий характер дій, які вимагаються від заявника [132]. Ця справа заклала підвалини доктрини «позитивних зобов'язань» держави у сфері доступу до правосуддя.

Примітно, що саме жертви домашнього насильства є тією категорією осіб, щодо яких цей стандарт набуває особливої актуальності: складність відповідних справ у поєднанні зі стійкою економічною вразливістю постраждалих утворює саме той збіг обставин, який, за логікою рішення у справі Airey, покладає на державу позитивний обов'язок забезпечити реальну правову допомогу [13].

Чинне законодавство України передбачає низку формальних (категоріальних) підстав звільнення від сплати судових витрат, які опосередковано впливають і на витрати на правничу допомогу. Ці підстави містяться у Законі України «Про судовий збір» від 08.07.2011 № 3674-VI та у спеціальних законах, що регулюють окремі категорії справ. Зокрема, позивачі у справах про захист прав споживачів, про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або смертю, у трудових спорах звільнені від сплати судового збору [89].

Принципово важливо розмежовувати звільнення від судового збору та звільнення від витрат на правничу допомогу. Звільнення від судового збору не означає автоматичного звільнення від обов'язку відшкодувати витрати на правничу допомогу іншій стороні у разі програшу справи. Верховний Суд у постанові від 03.02.2021 у справі № 554/2586/16-ц підтвердив, що «процесуальні витрати, понесені у судовому провадженні, не є збитками, що можуть бути стягнуті шляхом подання цивільного позову – такі витрати розподіляються виключно за правилами, встановленими процесуальним законодавством» [74]. Це позбавляє сторону, яка звільнена від збору, будь-якої автоматичної преференції щодо витрат на адвоката опонента.

Така конструкція вступає у певне протиріччя із принципом забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Особа, яка звертається до суду з позовом про захист, наприклад, трудових прав, і якій держава надала пільгу щодо судового збору, визнаючи тим самим її соціальну вразливість, у разі програшу може опинитися перед обов'язком сплатити значний розмір витрат на правничу допомогу відповідача. Це нівелює ефект наданої державою пільги і фактично

стримує соціально вразливих осіб від звернення до суду навіть у справах, де вони мають очевидно правомірну вимогу.

Порівняльно-правовий аналіз моделей звільнення від витрат на правничу допомогу, проведений K. Hodges, S. Vogenauer та M. Tulibacka, дозволяє констатувати суттєву диференціацію підходів у країнах ЄС. У Франції ст. 700 ЦПК надає суду широку дискрецію – суд може враховувати «справедливість» та «економічний стан» сторони при визначенні розміру відшкодування витрат на адвоката; при цьому французька доктрина розглядає таке зменшення як прояв «equity» (справедливості), а не лише суворого правового обов'язку [138]. Ірландська система Legal Aid (запроваджена після рішення ЄСПЛ у справі Airey v. Ireland) передбачає поширення безоплатної правничої допомоги на широке коло цивільних справ, включаючи сімейні, трудові та деякі майнові спори [132]. У Нідерландах Wet vergoeding gerechtskosten 2012 року запровадила систему пайового фінансування витрат, при якій держава покриває частину витрат, залишаючи певну частку на стороні [159].

У Федеративній Республіці Німеччина § 114 Zivilprozessordnung (ZPO) передбачає інститут Prozesskostenhilfe (допомоги у судових витратах), відповідно до якого особа, яка не спроможна нести витрати провадження, отримує державну допомогу для ведення справи, включаючи покриття витрат на адвоката. При цьому зазначена допомога може надаватися з умовою погашення на виплат після завершення справи, якщо майновий стан заявника покращиться. Це дозволяє балансувати між доступністю правосуддя та відповідальністю за понесені державою витрати [162, § 114].

Таким чином, системний аналіз зарубіжного досвіду дозволяє констатувати, що найефективніші системи звільнення від витрат на правничу допомогу поєднують три ключових елементи: по-перше, цільову державну субсидію для малозабезпечених (аналог БВПД в Україні, однак з більш чіткими критеріями та вищим відсотком задоволення заявок); по-друге, механізм часткової компенсації для осіб із середнім доходом (аналог Prozesskostenhilfe або Legal Aid, що спрямовані на подолання «фінансового розриву»); по-третє,

регресний механізм відшкодування державних витрат з переможеного відповідача (що забезпечує самофінансування системи).

Беручи до уваги наведений зарубіжний досвід та стандарти ЄСПЛ, можна констатувати низку системних недоліків чинного механізму звільнення від витрат на правничу допомогу в Україні. По-перше, стаття 136 ЦПК України не містить конкретних критеріїв, за якими суд оцінює майновий стан сторони при вирішенні питання про відстрочення, розстрочення або зменшення розміру витрат. Відсутність чітких критеріїв породжує суддівський суб'єктивізм та непередбачуваність судових рішень у цій категорії справ.

По-друге, система БВПД в Україні не позбавлена недоліків. За даними Міністерства юстиції України, у 2023 році лише близько 18% звернень за БВПД у цивільних справах були задоволені та отримали ефективну правову допомогу. Якість адвокатських послуг у межах системи БВПД часто залишається на нижчому рівні порівняно з приватним ринком, що відзначає і К. Машков у своєму дослідженні [58]. Це підриває саму ідею ефективного доступу до правосуддя для соціально вразливих осіб.

По-третє, відсутній механізм «часткового» звільнення для осіб із середнім рівнем доходів, які не потрапляють під критерії БВПД, але для яких витрати на правничу допомогу є надмірним тягарем. Ця категорія утворює так званий «фінансовий розрив» – явище, яке фіксується у більшості розвинутих правових систем і становить одну з ключових проблем доступу до правосуддя у XXI столітті [138].

По-четверте, законодавство не передбачає механізму регресного відшкодування державою витрат на БВПД з відповідача, що програв справу. Це створює ситуацію, де держава фактично субсидує судові витрати сторони, яка перемагає, без жодної можливості повернути кошти від винної сторони, що суперечить принципам відплатності та процесуальної справедливості.

Для усунення виявлених недоліків вбачається доцільним запровадити в Україні такі законодавчі зміни:

По-перше, доповнити статтю 136 ЦПК України нормою, що встановлює конкретні критерії оцінки майнового стану сторони для цілей відстрочення, розстрочення, зменшення або звільнення від судових витрат. Такі критерії повинні включати: розмір доходу особи та членів її сім'ї; наявність майна, що може бути реалізоване для покриття витрат; характер та соціальна значущість вимог, що заявляються; перспективи справи з точки зору обґрунтованості позиції сторони.

По-друге, запровадити інститут часткової державної компенсації витрат на правничу допомогу для осіб, які не мають права на БВПД, але доведуть, що витрати на адвоката є для них надмірним тягарем. Цей механізм міг би функціонувати за моделлю Prozesskostenhilfe (§ 114 ZPO ФРН) з умовою часткового погашення державної допомоги після завершення справи.

По-третє, передбачити у ЦПК України норму, що зобов'язує суд при ухваленні рішення на користь особи, якій надавалася БВПД, вирішувати питання про стягнення витрат на БВПД з відповідача до Державного бюджету пропорційно до задоволених вимог. Це усунуло б прогалину у механізмі відшкодування державних витрат.

По-четверте, доповнити перелік підстав звільнення від відшкодування витрат на правничу допомогу (у разі стягнення їх з особи, що програла) нормою, яка надає суду право враховувати фактичну фінансову спроможність цієї особи нести зазначені витрати, а також суспільну значущість справи. Це узгоджуватиметься зі стандартами ЄСПЛ, сформульованими у справах Airey v. Ireland, Kreuz v. Poland та Stankov v. Bulgaria.

Запропоновані зміни спрямовані на подолання «фінансового розриву» та забезпечення реального, а не декларативного доступу до правосуддя. Вони ґрунтуються на конституційних засадах рівності та справедливості (статті 21, 24 Конституції України) та на чотиривимірному мінімальному стандарті ЄСПЛ, сформульованому на підставі справ Airey v. Ireland, Kreuz v. Poland, Stankov v. Bulgaria та Steel and Morris v. United Kingdom і детально розглянутому у підрозділі 1.3. Щодо інституту звільнення від витрат зокрема, релевантним є

перший вимір цього стандарту – заборона фактичного усунення сторони від суду через непосильні витрати, – а також позитивний обов'язок держави, що випливає зі справи Airey v. Ireland і конкретизується у системі БВПД.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження механізму розподілу витрат на професійну правничу допомогу дозволяє сформулювати такі узагальнені положення.

1. Розподіл витрат на правничу допомогу є не технічною операцією підрахунку, а структурованим багатоетапним механізмом, у якому суд здійснює самостійну оцінку заявлених сум незалежно від умов договору між адвокатом і клієнтом. Цей механізм поєднує два рівні правового регулювання – приватноправовий, де діє принцип свободи договору, і процесуальний, де суд керується критеріями реальності, необхідності та розумності витрат. Змішання цих рівнів – як у бік автоматичного затвердження будь-якої договірної суми, так і у бік надмірного формалізму щодо доказів – однаково суперечить завданню цивільного судочинства. Аналіз судової практики Верховного Суду свідчить про поступовий відхід від формалістичного підходу на користь змістовної оцінки: відсутність попереднього розрахунку, неточності у детальному описі робіт або неподання окремих документів не є безумовними підставами для відмови у відшкодуванні – визначальним є те, чи були фактично порушені права опонента.

2. Принцип змагальності відіграє ключову роль у механізмі зменшення витрат: суд позбавлений права з власної ініціативи зменшувати розмір відшкодування, якщо інша сторона не заявила про неспівмірність витрат. Водночас цей принцип не є абсолютним – ч. 9 ст. 141 ЦПК надає суду право відступити від загального правила розподілу, якщо спір виник внаслідок неправильних дій переможця або зловживання процесуальними правами. Феномен «гонорару успіху», легалізований практикою Верховного Суду, також підпорядковується загальним критеріям розумності при вирішенні питання про компенсацію за рахунок опонента – домовленість між адвокатом і клієнтом є

обов’язковою для них, але не переноситься автоматично у площину розподілу судових витрат.

3. Спеціальний режим розподілу витрат, передбачений ст. 142 ЦПК для випадків визнання позову, закриття провадження та залишення позову без розгляду, містить системну ваду: поняття «необґрунтовані дії» позивача тлумачиться судовою практикою надмірно вузько – як таке, що вимагає доведення суб’єктивної недобросовісності, рівнозначної зловживанню. Це позбавляє норму ч. 5 ст. 142 ЦПК самостійного змісту та залишає відповідача беззахисним перед об’єктивно необґрунтованими процесуальними помилками позивача. Порівняльний аналіз засвідчує, що § 269 abs. 3 ZPO Німеччини та ст. 203 § 2 KPC Польщі обирають об’єктивний критерій відповідальності за витрати, не вимагаючи доведення умислу. Пропонується тлумачити «необґрунтованість» як об’єктивну категорію, залишаючи суб’єктивний чинник для визначення розміру, а не підстави компенсації.

4. Інститут звільнення від витрат на правничу допомогу в Україні функціонує переважно через субститутивний механізм – систему безоплатної вторинної правничої допомоги – і характеризується трьома системними недоліками: відсутністю чітких критеріїв оцінки майнового стану за ст. 136 ЦПК, неврегульованістю механізму регресного відшкодування державних витрат на БВПД з відповідача, що програв, та відсутністю інструментів підтримки осіб у «зоні фінансового розриву» – тих, хто не потрапляє під критерії БВПД, але для кого витрати на адвоката є надмірним тягарем. Чинна конструкція, за якою звільнення від судового збору не тягне жодних преференцій щодо витрат на правничу допомогу опонента, входить у суперечність зі стандартами ЄСПЛ щодо ефективного доступу до правосуддя, сформульованими у справах Airey v. Ireland та Kreuz v. Poland [132, 134].

5. Наведене ще раз підтверджує необхідність системних змін до ЦПК України, зокрема: уточнення об’єктивного змісту поняття «необґрунтовані дії» у ч. 5 ст. 142, запровадження норми про автоматичний розподіл витрат при закритті провадження через непідсудність за прикладом § 281 abs. 3 ZPO,

встановлення конкретних критеріїв оцінки майнового стану для цілей ст. 136 ЦПК, а також механізму стягнення витрат на БВПД з програвшої сторони до Державного бюджету.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дозволяє сформулювати такі висновки, що відповідають поставленим завданням та відображають наукові результати, отримані у процесі комплексного аналізу інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві України.

1. Встановлено, що інститут витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві тривалий час не виокремлювався у вітчизняній доктрині як самостійний предмет наукового дослідження: він розглядався переважно як складова загального механізму судових витрат або крізь призму забезпечення доступності правосуддя. Комплексні дослідження цього інституту з урахуванням його гібридної природи з’явилися лише після реформи цивільного процесуального законодавства 2017 року, що підтверджує актуальність та наукову необхідність цього дисертаційного дослідження.

2. Еволюція правового регулювання інституту витрат на правничу допомогу у порівняльно-правовому вимірі пройшла кілька якісно відмінних етапів. Принцип відповідальності переможеної сторони за судові витрати, сформований ще у римському праві, отримав різне нормативне втілення у французькій (дискреційна модель), германській (тарифна модель) та нідерландській (змішана модель) правових традиціях. Вітчизняна еволюція цього інституту є унікальною: Україна двічі радикально переглядала свій підхід до відшкодування витрат на правничу допомогу – від дореволюційної рецепції принципу victus victori через радянський ідеологічний розрив у формі «безоплатного правосуддя» до відновлення принципу відшкодування після здобуття незалежності та його змістовного наповнення критеріями розумності й співмірності у реформі 2017 р. Виявлені закономірності слугують методологічною основою для оцінки вітчизняної моделі регулювання правовідносин щодо розподілу витрат на правничу допомогу у цивільному судочинстві України.

3. Порівняльно-правовий аналіз регулювання витрат на правничу допомогу в державах – членах ЄС дозволив виокремити чотири самостійних нормативних моделі: тарифну (Німеччина), дискреційну (Франція), змішану (Нідерланди) та договірно-ринкову (Англія і Уельс). Жодна з цих моделей не усуває «дефіциту відшкодування» повністю: кожна обирає власну точку рівноваги між передбачуваністю, гнучкістю та розподілом фінансового ризику. Результати порівняльного аналізу використано як критерій оцінки вітчизняної моделі та основу для формулювання пропозицій щодо вдосконалення правовідносин у сфері розподілу витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві України.

4. На підставі аналізу практики ЄСПЛ у справах Airey v. Ireland (1979), Kreuz v. Poland (2001), Stankov v. Bulgaria (2007) та Steel and Morris v. United Kingdom (2005) сформульовано чотиривимірний мінімальний стандарт регулювання витрат на правничу допомогу, обов'язковий для України як держави – члена Ради Європи: 1) заборона фактичного усунення сторони від суду через непосильні витрати; 2) вимога пропорційності будь-якого фінансового навантаження; 3) заборона механізмів, що знецінюють присуджену компенсацію; 4) вимога реальної рівності сторін у провадженнях із суттєвою диспропорцією ресурсів.

5. Досліджено термінологічну дихотомію «правова допомога» / «професійна правнича допомога» як нормативне вираження концептуального вибору законодавця на користь якості над доступністю, здійсненого в ході конституційної реформи 2016 року, що набула чинності у 2017 році. Запровадження терміна «професійна правнича допомога» у статті 131-2 Конституції України та закріплення виключної адвокатської монополії на судове представництво підвищили мінімальний стандарт якості правничих послуг, водночас об'єктивно звузивши коло їх надавачів і збільшивши вартість доступу до такої допомоги для учасників цивільного судочинства. Зазначена термінологічна реформа не усунула структурного напруження між якістю та

доступністю правничої допомоги – вона лише перемістила його з нормативного рівня на практичний.

6. Обґрунтовано гібридну правову природу витрат на професійну правничу допомогу, що розкривається через взаємодію двох якісно відмінних вимірів. У матеріально-правовому вимірі ці витрати є грошовим виразом вартості послуг адвоката як предмета цивільно-правового договору, укладеного на засадах свободи договору, а в процесуальному вимірі набувають статусу самостійного виду судових витрат, що розподіляються виключно за правилами процесуального законодавства і не є збитками у цивільно-правовому розумінні. На відміну від попередніх досліджень, у яких договірна складова розглядалася ізольовано як підстава виникнення витрат, а процесуальна – лише як механізм їх розподілу, у дисертації структурне напруження між приватноправовою автономією сторін та публічним судовим контролем уперше обґрунтовується як іманентна системоутворююча ознака саме інституту витрат на правничу допомогу в цивільному судочинстві, а не судових витрат загалом.

7. На підставі проведеного аналізу сформульовано авторське визначення: витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві – це передбачені процесуальним законодавством грошові кошти, сплачені або належні до сплати стороною чи іншим учасником справи на підставі договору про надання правничої допомоги, укладеного з адвокатом, що понесені у зв’язку з розглядом справи в суді та підлягають розподілу між сторонами за правилами ЦПК України незалежно від їх договірного розміру. Виокремлено та систематизовано чотири функції досліджуваного інституту: компенсаційну (системоутворюючу), превентивну, регуляторну та процесуально-дисциплінарну.

8. Визначено склад витрат на правничу допомогу, що охоплює три структурні елементи: гонорар адвоката у різних договірних формах (фіксований, погодинний та умовний – гонорар успіху); вартість послуг помічника адвоката; супутні позагонорарні витрати, безпосередньо пов’язані з веденням справи. Встановлено, що між розміром позовних вимог і реальним обсягом роботи

адвоката не існує прямої залежності, а тому критерій співвідношення витрат із ціною позову не може застосовуватися ізольовано від інших критеріїв, передбачених частиною четвертою статті 137 ЦПК України. Суперечність між критерієм ціни позову та критеріями часу і складності роботи адвоката вирішується на користь їх сукупного застосування: лише комплексна оцінка всіх критеріїв співмірності забезпечує справедливий і передбачуваний результат розподілу витрат, тоді як механічне зіставлення суми витрат із ціною позову здатне призвести до несправедливого обмеження права переможця на відшкодування.

9. Досліджено правовий режим гонорару успіху як умовного елементу витрат на правничу допомогу. Встановлено, що питання його правомірного включення до складу судових витрат, що підлягають розподілу, тривалий час залишалося дискусійним у вітчизняній доктрині та судовій практиці. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 904/4507/18 від 12.05.2020 кваліфікувала гонорар успіху як складову гонорару адвоката, визнавши тим самим можливість його відшкодування. Законодавча прогалина щодо гонорару успіху у ЦПК України потребує усунення шляхом запровадження спеціальних норм.

10. Розмежовано три самостійних правових механізми відстрочення та розстрочення витрат на правничу допомогу відповідно до стадії провадження: договірний (ст. 627 ЦК України), судовий при виконанні рішення (ст. 435 ЦПК України) та спеціальний при безрезультатному завершенні провадження (ч. 5 ст. 142 ЦПК України). Обґрунтовано, що стаття 136 ЦПК України за своїм предметним обсягом охоплює виключно судовий збір та публічні витрати і не поширюється на приватноправові відносини між адвокатом і клієнтом.

11. Правова позиція Великої Палати Верховного Суду у справі № 755/9215/15-ц від 19.02.2020 щодо допустимості відшкодування «несплачених» витрат є концептуально важливим кроком у забезпеченні доступу до правосуддя. Визнання права на відшкодування витрат, що лише мають бути сплачені після завершення провадження, ґрунтується на інституті правочину з відкладальною

обставиною (ст. 212 ЦК України) та фактично забезпечує доступ до суду для осіб, які не мають коштів для авансової оплати послуг адвоката.

12. Встановлено триетапний процесуальний механізм розподілу витрат на правничу допомогу: попередній орієнтовний розрахунок (ст. 134 ЦПК України), визначення конкретного розміру та доказування (ст. 137 ЦПК України) та безпосередній розподіл за результатами розгляду справи (ст. 141 ЦПК України). Обґрунтовано двоступеневу структуру правового регулювання розміру витрат: приватноправовий рівень (договірна свобода адвоката і клієнта) та процесуальний рівень (публічний судовий контроль за критеріями реальності, необхідності та розумності витрат).

13. Аналіз судової практики Верховного Суду виявив значну непослідовність у застосуванні критеріїв розумності та співмірності витрат: суди в однотипних справах присуджують принципово різні суми відшкодування. Ця суперечливість є прямим наслідком відсутності законодавчо структурованих методологічних орієнтирів для судді при оцінці витрат.

14. Встановлено, що зменшення витрат на правничу допомогу можливе виключно за клопотанням протилежної сторони, тоді як суд діє ex officio лише у разі зловживання процесуальними правами (ч. 9 ст. 141 ЦПК України). У судовій практиці виявлено конкуренцію двох підходів: перший допускає зменшення витрат за ініціативою суду в будь-якому випадку їх явної неспівмірності; другий – відстоює можливість зменшення виключно за клопотанням сторони. Позиція Об’єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі № 922/445/19 є системно більш обґрунтованою, оскільки відповідає принципам змагальності та диспозитивності цивільного судочинства: суд не може підміняти процесуальну ініціативу сторони, яка є носієм власного майнового інтересу. Водночас відсутність у суду повноваження діяти ex officio у ситуаціях явно непропорційних витрат суперечить стандартам ЄСПЛ, що обґрунтовує необхідність законодавчого вирішення цієї колізії шляхом внесення змін до частини п’ятої статті 137 ЦПК України.

15. З’ясовано особливості розподілу витрат у разі визнання позову, закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду. Обґрунтовано концепцію «рішення на користь відповідача»: ухвала про закриття провадження або залишення позову без розгляду є процесуальною перемогою відповідача та породжує його право на відшкодування понесених витрат на правничу допомогу за рахунок позивача. Виявлено конкуренцію між вузьким та широким підходами до тлумачення «необґрунтованих дій позивача» та встановлено, що ці категорії розрізняються за суб’єктивним і об’єктивним складом. Окремо виявлено «процесуальний вакуум»: чинна редакція частини п’ятої статті 142 ЦПК України не містить норми про розподіл витрат на правничу допомогу у разі закриття провадження у зв’язку з непідсудністю справи, що позбавляє відповідача права на відшкодування витрат у цій категорії проваджень і потребує усунення шляхом доповнення відповідної норми за аналогією з § 281 abs. 3 ZPO.

16. Сформульовано пропозицію щодо реформування частини п’ятої статті 142 ЦПК України шляхом запровадження змістовного підходу, заснованого на ретроспективній оцінці перспективності позову – за методологічною аналогією з § 91a ZPO. Відповідно до цього підходу суд при ухваленні ухвали про закриття провадження оцінює, яка зі сторін мала б виграти справу по суті, і на підставі цієї оцінки вирішує питання про розподіл витрат.

17. Охарактеризовано підстави та порядок звільнення від витрат на правничу допомогу через два самостійних інструменти: загальний (ст. 136 ЦПК України) та спеціальний – систему безоплатної вторинної правничої допомоги (БВПД) за Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» № 3460-VI. Виявлено системну прогалину у чинному регулюванні: відсутність механізму регресного відшкодування державою витрат на БВПД з відповідача, що програв справу.

18. Порівняльно-правовий аналіз моделей звільнення від витрат у Франції (ст. 700 CPC), Нідерландах (Wet vergoeding gerechtskosten 2012) та Німеччині (§ 114 ZPO, Prozesskostenhilfe) засвідчує, що найефективнішою є система, яка

поєднує три елементи: цільову державну субсидію для малозабезпечених; механізм часткової компенсації для осіб із середнім рівнем доходу («фінансовий розрив»); регресний механізм відшкодування державних витрат з переможеного відповідача. Жоден із цих елементів у повному обсязі не реалізований у чинному законодавстві України.

За результатами дисертаційного дослідження розроблено такі пропозиції щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства України:

19. Доповнити статтю 137 ЦПК України частиною 4-1 такого змісту: «При вирішенні питання про відповідність розміру витрат на оплату послуг адвоката критерію співмірності суд також бере до уваги: 1) звичайний рівень оплати послуг адвоката у відповідній категорії справ та у відповідному регіоні; 2) ступінь складності справи порівняно зі справами аналогічної категорії; 3) детальний опис конкретних процесуальних дій, вчинених адвокатом, та часу, фактично витраченого на їх вчинення».

20. Викласти частину п’яту статті 137 ЦПК України у новій редакції, доповнивши її повноваженням суду зменшувати розмір витрат на правничу допомогу за власною ініціативою (ex officio) у випадках, коли ці витрати є явно непропорційними до предмета спору або перевищують ціну позову, – без необхідності відповідного клопотання іншої сторони.

21. Доповнити статтю 137 ЦПК України нормою про граничний відсоток відшкодування витрат на правничу допомогу від ціни позову у малозначних справах – за прикладом англійського права, де гонорар успіху у відповідних категоріях справ обмежений 25% від присуджених збитків, – з метою запобігання ситуаціям, коли витрати на правничу допомогу поглинають основну частину присудженої компенсації.

22. Реформувати частину п’яту статті 142 ЦПК України шляхом запровадження змістовного підходу до визначення «необґрунтованих дій позивача», заснованого на ретроспективній оцінці перспективності позову: підставою для компенсації витрат відповідача має бути не лише доведене зловживання процесуальними правами, а й об’єктивна безпідставність

ініціювання провадження, що підтверджується підставами закриття провадження або залишення позову без розгляду.

23. Запровадити в ЦПК України механізм регресного відшкодування витрат на БВПД, відповідно до якого при ухваленні рішення на користь особи, якій надавалася безоплатна вторинна правнича допомога, суд зобов'язаний одночасно вирішувати питання про стягнення витрат держави на оплату послуг адвоката з відповідача до Державного бюджету пропорційно до розміру задоволених вимог.

24. Запровадити інститут часткової державної компенсації витрат на правничу допомогу для осіб, які не мають права на БВПД, але для яких ці витрати є надмірним фінансовим тягарем, – за моделлю Prozesskostenhilfe (§ 114 ZPO Німеччини) – з умовою часткового повернення компенсації при виграші справи та за наявності майнових можливостей.

25. Рекомендувати Верховному Суду підготувати узагальнюючу постанову Пленуму або рекомендаційне роз'яснення, що систематизує критерії оцінки розумності та співмірності витрат на правничу допомогу у цивільних справах із зазначенням: переліку чинників, що беруться до уваги; чинників, що виключаються з оцінки; орієнтовних діапазонів для типових категорій справ.

Реалізація запропонованих змін до статей 133, 134, 136, 137, 141, 142 ЦПК України у поєднанні з формуванням уніфікованої практики Верховного Суду дозволить привести вітчизняний інститут витрат на професійну правничу допомогу у відповідність до загальноєвропейських стандартів доступу до правосуддя, чотиривимірного мінімального стандарту ЄСПЛ та євроінтеграційних зобов'язань України, забезпечивши реальний – а не декларативний – захист права кожного на справедливий судовий розгляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк О. І. Умови відшкодування витрат на правову допомогу у цивільному процесі. *Правничий часопис Донецького університету*. 2013. № 1. С. 151–159. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pchdu_2013_1_25

2. Беліченко О. В. Українська правова думка про юридичний процес (XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) : дис. … д-ра філос. : спец. 081 Право. Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2021. 243 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/radaphd/17858/disertaciya-belichenko-ov_0.pdf

3. Беляневич В. Е., Беляневич О. А. Науковий висновок у справі № 922/1964/21 / Науково-консультативна рада при Верховному Суді. 2022. 9 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_Visn_922_1964_21.pdf

4. Бичкова С. С., Бобрик В. І. Колізії правового регулювання представництва в цивільному та господарському судочинстві через призму їх завдань. *Право та інновації*. 2024. № 3 (47). С. 33–38. DOI: https://doi.org/10.37772/2518-1718-2024-3(47)-5

5. Білоусов Ю. В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 66–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_3_13

6. Бобрик В. І., Савчин Н. М. Спір про право як матеріально-правовий критерій диференціації проваджень цивільного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 49–52. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/9

7. Богля С. С. Судові витрати в цивільному судочинстві : автореф. Дис. … канд. Юрид. наук : 12.00.03. Харків : Нац. ун-т внутр. Справ, 2005. 20 с.

8. Богославець В. М. Договори про надання правових послуг : автореф. Дис. … канд. Юрид. наук. Київ, 2008. 19 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/publ/REF-0000225823

9. Большаков Д. К. Методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 5. С. 32–37. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.5

10. Большаков Д. К. Про доцільність державного регулювання оплати послуг представника в цивільному судочинстві, який не є адвокатом. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 3. С. 19–26. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.4

11. Большаков Д. К. Проблема застосування критеріїв розумності та співмірності витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві України. Міжнародний кримінальний суд у системі сучасного правосуддя : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 24 квіт. 2026 р.). Київ : НАВС, 2026. С. 171–174.

12. Большаков Д. К. Склад витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві України: теоретичний аналіз структурних елементів та актуальні питання правозастосування. *Право.ua*. 2026. № 1. С. 604–612. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.79

13. Большаков Д. К. Стамбульська конвенція та витрати на правничу допомогу: імплементація міжнародних стандартів доступу до правосуддя для жертв домашнього насильства в Україні. Міжнародні та національні правові інструменти у боротьбі з гендерно зумовленим насильством : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції (Київ, 25 листоп. 2025 р.) / ред. Кол.: А. Л. Калінюк (голова), О. В. Верейці. Київ : Нац. акад. внутр. Справ, 2025. 208 с.

14. Варналій К. Відшкодування витрат на правничу допомогу: проблематика та судова практика. https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/vidshkoduvannya-vitrat-na-

pravnichu-dopomoguproblematika-ta-sudova-praktika.html*Юридична газета*. 2025. 19 берез. URL:

15. Василів С. С. Відшкодування витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 12 (22). С. 73–80. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-12(22)-73-80

16. Венеціанська комісія, висновок від 24.07.2015 № 803/2015. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU15062

17. Верейці О. В. Трансформація структури та розміру судових витрат і витрат на правничу допомогу у цивільному судочинстві в умовах цифровізації правничої діяльності. *Наше право*. 2026. № 1. С. 622–630. DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2026.1.86

18. Верейці О. В. Формування гонорару адвоката: зарубіжний досвід та трансформація в епоху штучного інтелекту. *Європейські перспективи*. 2026. № 1. С. 599–606. DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2026.1.79

19. Вітюк Р. Гонорар за успіх. Бонус для адвоката: стимул чи корупційна складова? *Закон і бізнес*. 2018. № 31 (1381). URL: https://zib.com.ua/ua/print/133986-bonus_dlya_advokata_stimul_chi_korupciyna_skladova.html

20. Гелецька І. О., Скиба В. М. Судові витрати: виклики сьогодення. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 13. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/35464/1/Geletska%20Iryna.pdf

21. Гнатів О. Практика фактичного відшкодування витрат на правничу допомогу в цивільному процесі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 1 (4). С. 164–166. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/897

22. Голубенко Т. В. Взаємозв'язок принципів пропорційності та відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. Вип. 1, ч. 1. С. 187–194. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.01.1.30

23. Голубєва Н. Ю. Судові витрати : наук.-практ. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 116 с.

24. Голубєва Н. Ю. Судові витрати: значення та види. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 11–16. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cd6734cb-c081-4fc3-ac47-79bc89d1c3f2/content

25. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листоп. 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12

26. Гулєйков І. Відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу: огляд актуальної судової практики Верховного Суду : презентація. 13 жовт. 2021 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Guleykov_13_10_2021_1.pdf

27. Директива Ради 2003/8/ЄС від 27 січ. 2003 р. про покращення доступу до правосуддя у транскордонних спорах шляхом встановлення мінімальних загальних правил щодо правової допомоги у таких спорах. *Official Journal of the European Union*. L 26. 31.01.2003. P. 41–47. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0008

28. Джуська А. В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні : автореф. Дис. … канд. Юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2018. 22 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/50b4f850-aa00-49f0-851c-c39f1145c6bd/content

29. Заболотна Г. І. Відшкодування витрат на професійну правничу допомогу в адміністративному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 224–228. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-9/50

30. Заборовський В. В. «Success fee» as an important component of ensuring the constitutional right of a person to professional legal assistance.

Конституційно-правові академічні студії. 2020. Вип. 3. С. 49–58. DOI: https://doi.org/10.24144/2663-5399.2020.3.05

31. Заборовський В. В. Місце і роль адвокатури в механізмі здійснення правосуддя в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. № 2. С. 51–60.

32. Заборовський В. В. Особливості правового статусу адвоката-представника в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. 2.3. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f5561c4-c2ca-40b3-9472-84d4b7120f7a/content

33. Заміховський М. Витрати на професійну правничу допомогу: рух назад? *Юридична газета*. 2018. № 50 (652). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vitrati-na-profesiynu-pravnichu-dopomogu-ruh-nazad.html

34. Заяць О. С. Цивільно-правовий аналіз договору про надання правничої допомоги за законодавством України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 107–110. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.17

35. Заярний О. А. Науковий висновок у справі № 922/1964/21 / Науково-консультативна рада при Верховному Суді. 2022. 5 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_Visn_922_1964_21_1.pdf

36. Згама А. О., Зятіна Д. В. Гонорар успіху представника в контексті витрат на правничу допомогу: юридично-психологічний аспект і практика застосування в господарському судочинстві. *Юридична психологія*. 2021. № 1 (28). С. 65–73. DOI: https://doi.org/10.33270/03212801.65

37. Зуєва Л. Є. Судові витрати як складова принципу оперативності та процесуальної економіки у господарському процесі. https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f4243e8d-0318-4801-8549-

518fd3ba7764/content*Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 5. С. 417–426. URL:

38. Іваницький С. О. Українська адвокатура в умовах війни: національний та зарубіжний контекст. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3–4. С. 73–88. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/73-88

39. Іваницький С. О., Ушканенко Е. О. Конвенція про захист професії адвоката: окремі питання імплементації в українське законодавство. *Наукові перспективи*. 2025. № 12 (66). С. 1579–1587. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-12(66)-1579-1587

40. Ізарова І. О., Угриновська О. І. Право на касаційне оскарження проміжних ухвал суду першої інстанції: доступність правосуддя чи процесуальна ілюзія? *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2025. № 2 (130). С. 35–45. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2195/2025/2.130-6

41. Калінюк А. Л., Верейці О. В. Право на справедливий суд та компенсація витрат на професійну правничу допомогу у цивільному процесі: доктринальні засади та вплив практики ЄСПЛ на формування національної моделі розподілу судових витрат. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2026. № 4(46). С. 1907–1920. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-4(46)-1907

42. Калюжна А., Моісеєнко Д. Особливості відшкодування судових витрат на професійну допомогу адвоката в цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 71. URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/262908

43. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15

44. Ковальова Я. О., Якубов Б. В. Проблема адвокатської монополії: якість чи доступність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 479–483. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/119

45. Комаров В. В., Гусаров К. В., Сакара Н. Ю. та ін. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.

46. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві : навч. Посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2007. 76 с.

47. Кондрат'єва Л. А. Самопредставництво юридичних осіб в суді згідно чинного законодавства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 64. С. 128–132. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.24

48. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

49. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 трав. 2011 р. CETS No 210. Набула чинності для України 01 листоп. 2022 р. URL: https://rm.coe.int/1680093d9

50. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

51. Константинов А. К., Беляневич О. А. Особливості розподілу судами витрат на професійну правничу (правову) допомогу в господарському судочинстві. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 1 (2). С. 141–152. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.1.2.14

52. Кравцов С. О., Угриновська О. І. Судовий збір як національний інструмент доступу до правосуддя в Україні: процесуальний бар'єр чи вимушена необхідність. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 173. С. 152–173. DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990X.173.354780

53. Кравченко М. В. Договір про надання правової допомоги як правова конструкція. *Юридичний вісник*. 2015. № 1 (34). С. 86–91. URL: https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/8193/9801

54. Крикун В. В. Про окремі проблемні питання адвокатської монополії. *Морська безпека та оборона*. 2024. № 2 (4). С. 32–39. DOI: https://doi.org/10.32782/msd/2024.2/04

55. Крушніцька О. В. Розмежування поняття правової допомоги. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 98–101. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.15

56. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.

57. Луспеник Д. Д. Судові витрати: нові норми процесу, нові правові позиції Верховного Суду : презентація. 27 трав. 2024 р. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Sydovi_vutratu_2024_05_27.pdf

58. Машков К. Є. Відшкодування витрат на професійну правничу допомогу: аналіз судової практики. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 2. С. 8–13. DOI: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-2-2

59. Медвєдєв В. І. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України та країн ЄС. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91, ч. 1. С. 372–381. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.54

60. Моісеєнко Д. «Адвокатська монополія» та доступність правосуддя. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спец. Вип. № 2 (121). С. 244–249. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-244-249

61. Науковий висновок Науково-консультативної ради при Верховному Суді у справі № 922/1964/21. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/nkr/vysnovky_nkr/nkr_922_1964_21

62. Остафійчук Л. А. Про гонорар успіху адвоката. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 736–740. URL: https://lsej.org.ua/11_2022/178.pdf

63. Петровський А. В., Большаков Д. К., Тіхонова В. Г. Витрати на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 289–294. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.46

64. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, 15–16, 17. Ст. 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

65. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 лют. 2020 р. у справі № 755/9215/15-ц, провадження № 14-382цс19. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=87951334

66. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 трав. 2020 р. у справі № 904/4507/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89468285

67. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 листоп. 2022 р. у справі № 922/1964/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107706741

68. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 черв. 2018 р. у справі № 826/1216/16, провадження № 11-562ас18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=75149541

69. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 23 січ. 2025 р. у справі № 240/32993/23. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=124647672

70. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 листоп. 2018 р. у справі № 753/15687/15-ц, провадження № 61-3752св18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=78215437

71. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 3 жовт. 2019 р. у справі № 922/445/19. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2019_10_03_922_445_19

72. Постанова Верховного Суду від 28 жовт. 2020 р. у справі № 461/85/19. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=92902644

73. Постанова Верховного Суду від 23 листоп. 2020 р. у справі № 638/7748/18. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/93053487

74. Постанова Верховного Суду від 3 лют. 2021 р. у справі № 554/2586/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94908143

75. Постанова Верховного Суду від 14 січ. 2021 р. у справі № 521/3011/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94356014

76. Постанова Верховного Суду від 18 берез. 2021 р. у справі № 910/15621/19. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95675183

77. Постанова Верховного Суду від 28 квіт. 2021 р. у справі № 910/12591/18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96822309

78. Постанова Верховного Суду від 19 трав. 2021 р. у справі № 206/1293/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96973437

79. Постанова Верховного Суду від 15 верес. 2021 р. у справі № 161/7163/20. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=99967388

80. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 3524 від 25 листоп. 2015 р. / Адміністрація Президента України. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3524&skl=9

81. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 9 черв. 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text

82. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17

83. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17

84. Про виконавче провадження : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30. Ст. 542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19

85. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовт. 2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 48. Ст. 436. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2

86. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1401-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n141

87. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2229-19

88. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів : Указ Президента України від 10 трав. 2006 р. № 361/2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text

89. Про судовий збір : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3674-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 14. Ст. 87.

90. Рішення Конституційного Суду України у справі про право вільного вибору захисника від 16 листоп. 2000 р. № 13-рп/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00/print

91. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя І. В. щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України від 30 верес. 2009 р. № 23-рп/2009. *Офіційний вісник України*. 2009. № 79. Ст. 2694. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09

92. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «East/West Alliance Limited» проти України від 23 січ. 2014 р., заява № 19336/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text

93. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ейрі проти Ірландії» від 9 жовт. 1979 р., заява № 6289/73. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420

94. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Іатрідіс проти Греції» від 19 жовт. 2000 р., заява № 31107/96. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59167

95. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Крейз проти Польщі» від 19 черв. 2001 р., заява № 28249/95. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59600

96. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лавентс проти Латвії» від 28 листоп. 2002 р., заява № 58442/00. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_175#Text

97. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пакдемірлі проти Туреччини» від 1 лют. 2005 р., заява № 35839/97. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68254

98. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Станков проти Болгарії» від 12 лип. 2007 р., заява № 68490/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81829

99. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Стіл та Морріс проти Сполученого Королівства» від 15 лют. 2005 р., заява № 68416/01. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68224

100. Сакара Н. Ю. Зловживання процесуальними правами та право на справедливий судовий розгляд в цивільному судочинстві : презентація. Верховний Суд, 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zlovgh_procaes_prav.pdf

101. Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд та національна практика цивільного судочинства. *Право України*. 2011. № 10. С. 63–76.

102. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.

103. Свірін О. Ф. Застосування у господарському та цивільному судочинстві принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 93–97. URL: https://lsej.org.ua/3_2018/28.pdf

104. Толмач М. Попередній розрахунок судових витрат. Принцип змагальності vs принцип відшкодування. *Юридична газета*. 24 черв. 2024 р. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/poperedniy-rozrahunok-sudovih-vitrat-princip-zmagalnosti-vs-princip-vidshkoduvannya-.html

105. Угриновська О. І., Козак І. А. Прикладні проблеми комунікації суду з учасниками справи (цивільне судочинство), зумовлені воєнним станом в Україні. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 3 (31). С. 684–695. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-3(31)-684-695

106. Устюшенко С. Є. Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. *Господарство і право*. 2019. № 9. С. 27–31. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.9.05

107. Устюшенко С. Є. Судові витрати в цивільному процесі України : дис. … д-ра філос. : спец. 081 Право. Одеса : Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2021. 232 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14812

108. Фещик Н. Адвокатська монополія на представництво в судах України – якісно позитивні зміни чи спосіб затягування клієнтів? Національна асоціація адвокатів України. 2016. 5 лют. URL: https://unba.org.ua/publications/1070-advokats-ka-monopoliya-na-predstavnictvo-v-sudah-ukraini-yakisno-pozitivni-zmini-chi-sposib-zatyaguvannya-klientiv.html

109. Хартія основних прав Європейського Союзу від 18 груд. 2000 р. *Official Journal of the European Communities*. C 364. P. 1–22. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT

110. Хахуцяк О. Ю., Степанова Г. М. Медіація в кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 690–693. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/167

111. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15

112. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV (в ред. Закону від 3 жовт. 2017 р. № 2147-VIII). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

113. Черемнов Д. В. Проблеми відшкодування витрат на правову допомогу у цивільному процесі: теоретичний та практичний аспекти. *Правова держава*. 2016. № 21. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Prav_2016_21_30.pdf

114. Черняченко Д. «Гонорар успіху» адвоката та його співвідношення з інститутом судових витрат. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 82. С. 226–236.

115. Чумак Р. В. Загальна характеристика правовідносин із надання юридичних послуг. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 155–164. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/35

116. Чурпіта Г. В. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, та заінтересовані особи як учасники цивільних справ різних видів цивільного судочинства. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 2 (20). С. 585–595. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-2(20)-585-595

117. Чурпіта Г. В. Цивільний процесуальний статус учасників справ позовного провадження. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. № 3 (31). С. 705–714. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-3(31)-705-714

118. Шандула О. О., Сомак Т. О. До питання про гонорар успіху адвоката. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 468–470. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/105

119. Шпак М. В. Професійне представництво адвоката у цивільному процесі : монографія / наук. ред. К. В. Гусаров. Харків : Право, 2020. 223 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/17996/1/Shpak_2020.pdf

120. Шпомер А. І., Костюченко Н. Д. Поняття, види та склад судових витрат в господарському процесі. *Київський часопис права*. 2023. № 4. С. 26–31. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.4.4

121. Ahmed M., Kramer X. E. Global Developments and Challenges in Costs and Funding of Civil Justice. *Erasmus Law Review*. 2021. Vol. 14. No. 4. P. 181–188. DOI: https://doi.org/10.5553/ELR.000215

122. Baumann F., Friehe T. Contingent fees meet the British rule: an exploratory study. *Public Choice*. 2012. Vol. 150. No. 3–4. P. 499–510. DOI: https://doi.org/10.1007/s11127-010-9712-8

123. Bobryk V., Bilianska N., Petrovskyi A., Mazur V., Zaporozhchenko A. Application of Article 6(1) of the ECHR in Civil Proceedings: The Effect of European Integration Processes on Ukrainian Legislation. *European Journal of Sustainable Development*. 2025. Vol. 14. No. 4. P. 761–775. DOI: https://doi.org/10.14207/ejsd.2025.v14n4p761

124. Borovska I., Riabykh N., Lymar Yu., Nahorniuk-Danyliuk O., Bolshakov D. The Limits of Judicial Discretion in Determining the Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings: a Comparative Legal Analysis of Regulatory Models and Assessment Criteria. *MSW Management – Multidisciplinary, Scientific Work and Management Journal*. 2026. Vol. 36. Issue 1s. P. 2643–2647. URL: https://mswmanagementj.com/

125. Code de procédure civile. Dernière mise à jour : 07 mai 2026. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/

126. Comparative study on lawyers' fees in Europe / Ministry of Justice of the Netherlands (WODC). The Hague, 2009. URL: https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/1576/1347-summary_tcm28-68908.pdf

127. The Conditional Fee Agreements Order 2013 : SI 2013 No. 689. London : The Stationery Office, 2013. URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/2013/689/made/data.pdf

128. Council of Europe. Guidelines on the Efficiency and Effectiveness of Legal Aid Schemes in the Areas of Civil and Administrative Law / Committee of Ministers. Strasbourg : Council of Europe, 2021. URL: https://www.coe.int/en/web/cdcj/activities/free-legal-aid

129. Dori A. In Data We Trust? Quantifying the Costs of Adjudication in the EU Justice Scoreboard. *Erasmus Law Review*. 2021. Vol. 14. No. 4. P. 281–297. DOI: https://doi.org/10.5553/ELR.000209

130. Dori A., Richard V. Litigation Costs and Procedural Cultures: New Avenues for Research in Procedural Law. In: Hess B., Kramer X. E. (eds.). From Common Rules to Best Practices in European Civil Procedure. Baden-Baden : Hart/Nomos, 2017. P. 303–352. DOI: https://doi.org/10.5040/9781509918294.0016

131. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Judicial Systems – CEPEJ Evaluation Report. 2024 Evaluation Cycle (2022 data). Strasbourg : Council of Europe, 2024. 174 p. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej/special-file

132. European Court of Human Rights. Airey v. Ireland, Application No. 6289/73, Judgment of 9 October 1979. *Series A*, No. 32. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420

133. European Court of Human Rights. Iatridis v. Greece (Just Satisfaction), Application No. 31107/96, Judgment of 19 October 2000. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58227

134. European Court of Human Rights. Kreuz v. Poland, Application No. 28249/95, Judgment of 19 June 2001. *ECHR Reports 2001-VI*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59511

135. European Court of Human Rights. Stankov v. Bulgaria, Application No. 68490/01, Judgment of 12 July 2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81788

136. Higgins A. The Costs of Civil Justice and Who Pays? *Oxford Journal of Legal Studies*. 2017. Vol. 37. No. 3. P. 687–713. URL: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:618d605f-48fa-471e-8a0d-8c583668cf42/files/me5ef6e6726e37e1d24074048c2acb34c

137. Higgins A. What Price Are We Willing to Pay for the Dream of Equal Justice? *Oxford Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 42. No. 1. P. 325–344. DOI: https://doi.org/10.1093/ojls/gqab002

138. Hodges C., Vogenauer S., Tulibacka M. Costs and Funding of Civil Litigation: A Comparative Study. Legal Research Paper Series, University of Oxford. Paper No. 55/2009. Oxford, 2009. 356 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/228183928

139. Hodges C., Vogenauer S., Tulibacka M. (eds.). The Costs and Funding of Civil Litigation: A Comparative Perspective. Oxford : Hart Publishing, 2010. 618 p. ISBN: 9781849461023.

140. Jackson R. Review of Civil Litigation Costs: Final Report. London : The Stationery Office, 2010. 557 p. URL: https://www.judiciary.gov.uk/wp-content/uploads/JCO/Documents/Reports/jackson-final-report-140110.pdf

141. Khabirpour N. A Tale of Two Cases and a Story Yet Untold: Access to Justice and Legal Advice under the Civil Limb of Article 6 ECHR. *The Modern Law Review*. 2025. Vol. 88. P. 527–556. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-2230.12937

142. Kodeks postępowania cywilnego : Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. *Dz. U.* 1964. Nr 43. Poz. 296 (ze zm.). URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19640430296

143. Koniushenko Y., Pidyukov P., Ustymenko T., Khakhutsiak O., Gultai M. Damage compensation mechanism in the criminal process. *Cuestiones Políticas*. 2022. Vol. 40, No. 72. P. 48–68. DOI: https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.03

144. Kritzer H. M. Fee Regimes and the Cost of Civil Justice. *Civil Justice Quarterly*. 2009. Vol. 28. No. 3. P. 344–366. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1426281

145. Loos M. B. Cost and Fee Allocation in the Netherlands. In: Reimann M. (ed.). Cost and Fee Allocation in Civil Procedure. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice. Vol. 11. Dordrecht : Springer, 2012. P. 327–345. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-2263-7_19

146. MAAK Advocaten at IBA Toronto 2025. URL: https://www.maak-law.com/product-compliance-netherlands/iba-toronto-2025/

147. Maxeiner J. R. Cost and Fee Allocation in Civil Procedure. *The American Journal of Comparative Law*. 2010. Vol. 58. P. 195–227. DOI: https://doi.org/10.5131/ajcl.2009.0027

148. Maxeiner J. R. Et al. Cost and Fee Allocation in Civil Procedure: A Comparative Study / ed. By W. Uzelac. Dordrecht : Springer, 2011. 542 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-2263-7

149. Menétrey S. Cost Efficiency as a Guiding Principle in Civil Justice. In: Hess B., Woo M., Cadiet L., Menétrey S., Vallines García E. (eds.). Comparative Procedural Law and Justice. Part III, Ch. 4. CPLJ, 2024. URL: https://www.cplj.org/publications/3-4-cost-efficiency-as-a-guiding-principle-in-civil-justice

150. Pasailiuk I. V. Principle of Procedural Economy in the Civil Process of Ukraine and Foreign Countries: Comparative Legal Characteristics. *Alfred Nobel University Journal of Law*. 2024. Vol. 2. No. 9. P. 75–84. DOI: https://doi.org/10.32342/3041-2218-2024-2-9-6

151. Pfennigstorf W. The European Experience with Attorney Fee Shifting. *Law and Contemporary Problems*. 1984. Vol. 47. No. 1. P. 37–124. URL: https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3749&context=lcp

152. Quek Anderson D. Counting the Cost of Enlarging the Role of ADR in Civil Justice. *Erasmus Law Review*. 2021. Vol. 14. No. 4. P. 256–269. DOI: https://doi.org/10.5553/ELR.000216

153. Rechtsanwaltsvergütungsgesetz (RVG) vom 5. Mai 2004. §§ 1–2. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/rvg/

154. Reimann M. Cost and Fee Allocation in Civil Procedure: A Synthesis. In: Reimann M. (ed.). Cost and Fee Allocation in Civil Procedure. Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice. Vol. 11. Dordrecht : Springer, 2012. P. 3–57. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-2263-7_1

155. Root D. A. Attorney Fee-Shifting in America. *Indiana International & Comparative Law Review*. 2005. Vol. 15. No. 3. P. 583–634. URL: https://mckinneylaw.iu.edu/practice/law-reviews/iiclr/pdf/vol15p583.pdf

156. Senyk S., Churpita H., Borovska I., Kucher T., Petrovskyi A. The problems of defining the legal nature of the court judgement. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Issue 56. P. 48–55. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2022.56.08.5

157. Sąd Najwyższy. Postanowienie z dnia 9 czerwca 2017 r., sygn. Akt III CZP 118/16. *Orzecznictwo Sądu Najwyższego*. URL: https://www.sn.pl/orzecznictwo/SitePages/Baza_orzeczen.aspx?ItemSID=13456-0cdb4a7e-8e20-4975-a74b-7a4fc3b5c5a4&ListName=Orzeczenia3

158. Uzelac A., van Rhee C. H. Introduction. In: Access to Justice and the Judiciary: Towards New European Standards of Affordability, Quality and Efficiency of Civil Adjudication / ed. By A. Uzelac, C. H. Van Rhee. Antwerp : Intersentia, 2009. P. 1–9. URL: https://www.alanuzelac.from.hr/pubs/A24_1Intro_Access.pdf

159. Wet vergoeding gerechtskosten in strafzaken (Nederland), 2012. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0032170

160. Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, artikel 237 (Kostenveroordeling). URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0001827/2023-01-01

161. Zagadnienia prawne. III CZP 118/16. 2016. URL: https://www.sn.pl/sprawy/SitePages/Zagadnienia_prawne_SN.aspx?ItemSID=903-16544171-be1b-4089-b74b-413997467af2&ListName=Zagadnienia_prawne&Rok=2016

162. Zivilprozessordnung (ZPO) in der Fassung der Bekanntmachung vom 5. Dezember 2005. *Bundesgesetzblatt*. 2005. Teil I. S. 3202. §§ 91, 95, 114, 269, 281. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/zpo/

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Большаков Д. К. Методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 5. С. 78–84. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.5

2. Петровський А. В., Большаков Д. К., Тіхонова В. Г. Витрати на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2023. № 3 (81). С. 289–294. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.46

3. Большаков Д. К. Про доцільність державного регулювання оплати послуг представника, який не є адвокатом, в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 3. С. 19–26. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.4

4. Большаков Д. К. Склад витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві України: теоретичний аналіз структурних елементів та актуальні питання правозастосування. *Право.ua*. 2026. № 1. С. 604–612. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.79

5. Borovska I., Riabykh N., Lymar Yu., Nahorniuk-Danyliuk O., Bolshakov D. The Limits of Judicial Discretion in Determining the Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings: a Comparative Legal Analysis of Regulatory Models and Assessment Criteria. *MSW Management*. 2026. Vol. 36. Issue 1s. P. 2643–2647. DOI: https://doi.org/10.7492/c4ejj866 (Scopus)

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Большаков Д. К. Стамбульська конвенція та витрати на правничу допомогу: імплементація міжнародних стандартів доступу до правосуддя для жертв домашнього насильства в Україні. Міжнародні та національні правові інструменти у боротьбі з гендернозумовленим насильством : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції (Київ, 25 листоп. 2025 р.). Київ : НАВС, 2025. С. 193–195.

7. Большаков Д. К. Проблема застосування критеріїв розумності та співмірності витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві України. Міжнародний кримінальний суд у системі сучасного правосуддя : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 24 квіт. 2026 р.). Київ : НАВС, 2026. С. 171–174.

Додаток Б

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
полковник поліції
Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ
_____ 2026 року

АКТ

20.05.2026 м. Київ № 172-01

Впровадження результатів дисертації Большакова Д.К. на тему «Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві» в освітній процес НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи в складі:

– начальника відділу організації освітнього процесу капітана поліції Бойчук Вікторії Олександрівни;

– т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності, кандидата юридичних наук капітана поліції Горбенко Дар'ї Андріївни;

– т.в.о. завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем державотворення та правозастосування ННІПП, кандидата юридичних наук, доцента Старицької Ольги Олексіївни;

– завідувача кафедри цивільного права та процесу, кандидата юридичних наук, дсцента Кирдана Богдана Васильовича;

– начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Тихонової Олени Вікторівни;

– завідувача загальної бібліотеки Гайдар Людмили Георгіївни.

Комісія розглянула й проаналізувала наукові праці здобувача ступеня доктора філософії Національної академії внутрішніх справ Большакова Дениса Костянтиновича на тему «Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві».

Проаналізовано основні результати дослідження Большакова Д.К., зокрема наукові праці, у яких опубліковано теоретичні положення дисертації, а саме:

1. Большаков Д. К. Методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 5. С. 78–84. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.5

2. Петровський А. В., Большаков Д. К., Тіхонова В. Г. Витрати на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 289–294. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.46

3. Большаков Д. К. Про доцільність державного регулювання оплати послуг представника, який не є адвокатом, в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 3. С. 19–26. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.4

4. Большаков Д. К. Склад витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві України: теоретичний аналіз структурних елементів та актуальні питання правозастосування. *Право.ua*. 2026. № 1. С. 604–612. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.79

5. Borovska I., Riabykh N., Lymar Yu., Nahorniuk-Danyliuk O., Bolshakov D. The Limits of Judicial Discretion in Determining the Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedings: a Comparative Legal Analysis of Regulatory Models and Assessment Criteria. *MSW Management*. 2026. Vol. 36. Issue 1s. P. 2643–2647. DOI: https://doi.org/10.7492/c4ejj866 (Scopus)

6. Большаков Д. К. Стамбульська конвенція та витрати на правничу допомогу: імплементація міжнародних стандартів доступу до правосуддя для жертв домашнього насильства в Україні. Міжнародні та національні правові інструменти у боротьбі з гендернозумовленим насильством : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції (Київ, 25 листоп. 2025 р.). Київ: НАВС, 2025. С. 193–195.

7. Большаков Д. К. Проблема застосування критеріїв розумності та співмірності витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві України. Міжнародний кримінальний суд у системі сучасного правосуддя : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 24 квіт. 2026 р.). Київ : НАВС, 2026. С. 171–174.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що наукові праці Большакова Дениса Костянтиновича містять науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час викладання навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Цивільне право та процес», «Правові інструменти альтернативного вирішення спорів», підготовки навчально-методичних і дидактичних

матеріалів, а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти.

Члени комісії:

Вікторія БОЙЧУК

Дар'я ГОРБЕНКО

Богдан КИРДАН

Ольга СТАРИЦЬКА

Олена ТИХОНОВА

Людмила ГАЙДАР

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
полковник поліції
_____ Олег ТАРАСЕНКО
20.05 2026 року

АКТ

20.05.2026 м. Київ № 173-НД

Впровадження результатів дисертації
Большакова Д.К. на тему «Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві»
у наукову діяльність НАВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи в складі:

– т.в.о. начальника відділу організації наукової діяльності, кандидата юридичних наук капітана поліції Горбенко Дарї Андріївни;

– т.в.о. завідувача науково-дослідної лабораторії з проблем державотворення та правозастосування ННІПП, кандидата юридичних наук, доцента Старицької Ольги Олексіївни;

– завідувача кафедри цивільного права та процесу, кандидата юридичних наук, доцента Кирдана Богдана Васильовича;

– начальника відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури, доктора юридичних наук, професора підполковника поліції Тихонової Олени Вікторівни;

– завідувача загальної бібліотеки Гайдар Людмили Георгіївни.

Комісія розглянула й проаналізувала наукові праці здобувача ступеня доктора філософії Національної академії внутрішніх справ Большакова Дениса Костянтиновича на тему «Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві».

Проаналізовано основні результати дослідження Большакова Д.К., зокрема наукові праці, у яких опубліковано теоретичні положення дисертації, а саме:

1. Большаков Д. К. Методологія дослідження інституту витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 5. С. 78–84. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.5.5

2. Петровський А. В., Большаков Д. К., Тіхонова В. Г. Витрати на професійну правничу допомогу в контексті принципів цивільного судочинства. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 289–294. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.46

3. Большаков Д. К. Про доцільність державного регулювання оплати послуг представника, який не є адвокатом, в цивільному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 3. С. 19–26. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.3.4

4. Большаков Д. К. Склад витрат на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві України: теоретичний аналіз структурних елементів та актуальні питання правозастосування. *Право.ua*. 2026. № 1. С. 604–612. DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2026.1.79

5. Borovska I., Riabykh N., Lymar Yu., Nahorniuk-Danyliuk O., Bolshakov D. The Limits of Judicial Discretion in Determining the Costs of Professional Legal Assistance in Civil Proceedi
Найден URL. Нажмите для переход
https://doi.org/10.71404/LAW.UA.20
of Regulatory Models and Assessment Criteria.
Issue 1s. P. 2643–2647. DOI: https://doi.org/10.7492/c4ejj866 (Scopus)

6. Большаков Д. К. Стамбульська конвенція та витрати на правничу допомогу: імплементація міжнародних стандартів доступу до правосудля для жертв домашнього насильства в Україні. Міжнародні та національні правові інструменти у боротьбі з гендернозумовленим насильством : матеріали міжвузівської науково-практичної конференції (Київ, 25 листоп. 2025 р.). Київ: НАВС, 2025. С. 193–195.

7. Большаков Д. К. Проблема застосування критеріїв розумності та співмірності витрат на професійну правничу допомогу у цивільному судочинстві України. Міжнародний кримінальний суд у системі сучасного правосудля : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 24 квіт. 2026 р.). Київ : НАВС, 2026. С. 171–174.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку про те, що зазначені вище наукові праці Большакова Дениса Костянтиновича мають високий теоретичний рівень та практичну значущість і можуть бути використані під час підготовки монографій, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій, узагальнення аналітичних матеріалів, обґрунтування пропозицій до чинних проєктів нормативно-правових актів у

сфері цивільного судочинства та судових витрат, підготовка яких потребує проведення відповідних наукових досліджень або містить наукову складову.

Члени комісії:

Дар'я ГОРБЕНКО

Ольга СТАРИЦЬКА

Богдан КИРДАН

Олена ТИХОНОВА

Людмила ГАЙДАР

вих.20/05 від 20.05.2026

Національна академія внутрішніх справ

АКТ
впровадження результатів дисертаційного дослідження Большакова Дениса Костянтиновича «Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право

Комісія у складі: Нагорного О.В., Голови Адвокатського об`єднання "Універсальний правовий центр»; Купрієнко В.М., Заступника Голови Адвокатського об`єднання "Універсальний правовий центр» – склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача ступеня доктора філософії кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ Большакова Дениса Костянтиновича на тему «Витрати на професійну правничу допомогу в цивільному судочинстві» можуть бути використані Адвокатським об`єднанням "Універсальний правовий центр» при здійсненні повноважень, передбачених ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; ст. 133, 134, 136, 137, 141, 142 Цивільного процесуального кодексу України — з питань визначення складу та розподілу витрат на професійну правничу допомогу, оцінки їх розумності та співмірності, застосування критеріїв зменшення витрат судом, а також вирішення питань звільнення від витрат на правничу допомогу у цивільному судочинстві.

Зокрема, практичну цінність для діяльності суду становлять: авторське визначення поняття витрат на професійну правничу допомогу та обґрунтування їх гібридної правової природи; концепція «рішення на користь відповідача» при закритті провадження або залишенні позову без розгляду; чотиривимірний мінімальний стандарт ЄСПЛ щодо допустимих фінансових бар'єрів у доступі до правосуддя; пропозиції щодо методологічних критеріїв оцінки розумності витрат відповідно до ч. 4 ст. 137 ЦПК України.

Комісія:

Голова
Адвокатського об`єднання
"Універсальний правовий центр» **Олександр НАГОРНИЙ**

Заступник Голови
Адвокатського об`єднання
"Універсальний правовий центр» **Володимир КУПРІЄНКО**